

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

«ІСТОРІЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ»

XIV Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція

31 жовтня – 1 листопада 2024 р.
м. Дніпро

Матеріали

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

«ІСТОРІЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ»

**XIV Дніпропетровська обласна
історико-краєзнавча конференція**

31 жовтня – 1 листопада 2024 р., Дніпро

Матеріали

**Дніпро - Ніжин
2024**

УДК 94 (477.63)(062.552)

I-90

*Рекомендовано до публікації вченою радою історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
протокол № 5 від 12 листопада 2024 р.*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, доц. Д. Архірейський (голова ред. кол.), канд. іст. наук, доц. О. Каковкіна (відп. ред.), канд. іст. наук. Н. Буланова, канд. геогр. наук, доц. В. Грушка, д-р іст. наук, проф. О. Журба, канд. іст. наук, доц. О. Коломоєць, д-р іст. наук, проф. Т. Литвинова, канд. пед. наук, доц. Г. Лисичарова, канд. іст. наук Л. Лучка, д-р іст. наук, проф. О. Нікілев, д-р іст. наук, доц. Н. Романець, д-р іст. наук, проф. В. Савчук, канд. геогр. наук, доц. І. Суматохіна,

Рецензенти:

Олександр Михайлюк, д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Інституту промислових та бізнес технологій Українського державного університету науки і технологій;

Юрій Святець, д-р іст. наук., проф. кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

I-90 «Історія Дніпровського Надпоріжжя»: Матеріали XIV Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції, 31 жовтня – 1 листопада 2024 р., м. Дніпро. [Електронне видання] / Голова ред. кол. Д. Архірейський, відп. ред. О. Каковкіна. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. 246 с.

ISBN 978-617-527-309-8

У збірнику опубліковано матеріали XIV Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», які розкривають діяльність визначних постатей, різні аспекти історії міст і сіл, суспільно-політичного, релігійного життя, освіти, науки, духовності і культури краю, географічно-туристичну компоненту краєзнавства Придніпров'я.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться історією України та рідного краю.

УДК 94 (477.63)(062.552)

Редколегія може не поділяти поглядів авторів.

ISBN 978-617-527-309-8

© НДУ ім. М. Гоголя, 2024

© Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара, 2024

© Автори статей, 2024

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ
XIV Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції
«Історія Дніпровського Надпоріжжя»

Співголова оргкомітету: Сергій ОКОВИТИЙ, доктор хімічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, ректор ДНУ імені Олеся Гончара;

Співголова оргкомітету: Дмитро АРХІРЕЙСЬКИЙ, доктор історичних наук, доцент, декан історичного факультету ДНУ імені Олеся Гончара;

Відповідальний секретар оргкомітету: Ольга КАКОВКІНА, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії;

Члени оргкомітету:

Олег МАРЕНКОВ, кандидат біологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи ДНУ імені Олеся Гончара;

Віра АННУСОВА, В. о. директора Музею спротиву Голодомору;

Віталій БЕЗУГЛИЙ, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри географії ДНУ імені Олеся Гончара;

Олександра БІРЮКОВА, директорка Музею історії Дніпра;

Наталія БУЛАНОВА, кандидатка історичних наук, директорка Музею історії міста Кам'янське;

Володимир БУРМАГА, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри східноєвропейської історії ДНУ імені Олеся Гончара;

Альберт ВЕНГЕР, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії ДНУ імені Олеся Гончара;

Лідія ГОЛУБЧИК, директорка Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, Заслужений працівник культури України, дійсна членкиня Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць;

Михайло ПОСТОЛОВ, директор Державного архіву Дніпропетровської області;

Ольга ПОСУНЬКО, кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка кафедри історії України ДНУ імені Олеся Гончара;

Сергій СВІТЛЕНКО, доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, голова Дніпровського осередку Наукового товариства імені Шевченка;

Олександр СТАРІК, В. о. директора Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького;

Вікторія ФРОЛОВА, голова Наукового товариства студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених історичного факультету ДНУ, аспірантка кафедри всесвітньої історії ДНУ імені Олеся Гончара.

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Вступне слово декана історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара Дмитра АРХІРЕЙСЬКОГО	7
Вітальне слово ректора Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара Сергія ОКОВИТОГО	8
СВИТЛЕНКО Сергій. Урбогенезис міста Самар : історіографічні традиції і сучасні теоретико-методологічні підходи	9
ПОСУНЬКО Ольга. Усноісторичні дослідження у історико-краєзнавчій практиці (досвід 2022–2024 рр.)	16
АРХІРЕЙСЬКИЙ Дмитро. Махновці як союзники білого руху	20
Секція 1. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ПРИДНІПРОВ'Я	25
ЛИТВИНОВА Тетяна. К. Рощаковський: чи були українські поміщики емансипаторами?	25
МІЩАНЧУК Наталія. Подніпров'я в житті та творчості Миколи Лисенка: вектори контактів	29
САВЧУК Варфоломій. Маршрути життя Сергія Павловича Балабухи	32
БОНДАРЕНКО Анастасія. Агатангел Кримський: місця пам'яті в сучасній Україні	37
ГАЛЬЧЕНКО Богдан. Дніпро(петро)вський історик Микола Мартинов та вивчення історії Німеччини у 1960-х–1980-х рр.	40
Секція 2. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ	45
АВРАМЕНКО Анна. Походження Катеринослава/Дніпропетровська/Дніпра: історіографія питання.	45
ВАЩЕНКО Володимир, КОВАЛЬ Олександр. Хозари і регіон Дніпра: історія одного перехрестя.	49
ЛУПОВА Марія. З історії заснування козацьких поселень Дніпропетровщини.	53
ЄМЕЛЬЯНОВ Микита. Історія німецьких поселень Ямбург та Йозефсталь у XVIII–XIX ст.	56
МОЛДОВАНОВ Євген. Садиба Кугузових-Ліхачових-Урусових: доля та локалізація.	60
НІКІЛЄВ Олександр. Дніпропетровськ у житлово-побутовому вимірі за часів хрущовської «відлиги» та брежневського «застою».	65
КАЧУР Єгор. Кривий Ріг в економічних зв'язках з містами Німецької Демократичної Республіки.	71
КАКОВКІНА Ольга. Кривий Ріг промисловий очима французьких профспілкових діячів (1950-ті – 1980-ті рр.).	76
БОБИЛЬОВА Аліса, СУМАТОХІНА Ірина. Індустріальна спадщина Павлоградщини: сучасний стан, проблеми збереження і використання.	81

Секція 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВІЙ КРАЮ	86
ФІЛІМОНОВ Дмитро. Заслані злочинці з території Московської держави як одна з категорій населення фортеці Новобогородицької.	86
ЧИРУК Святослав. Розподіл вихідців з Лівобережної та Правобережної України в Кодацькій та Самарській паланках вольностей Війська Запорізького, 1756 р.	91
КОМПАНИЄЦЬ Сергій. Соціально-економічне становище еліти Подніпров'я України XIX ст. в сучасних інтерпретаціях українських істориків.	97
ШЛЯХОВ Олексій. Місце і роль дворянства Катеринославщини в бізнесових практиках кінця XIX – початку XX ст.	99
КОЛОМОЄЦЬ Олена, КОЛОМОЄЦЬ Юрій. Позиція православного духовенства Катеринославської єпархії щодо подій Першої світової війни у 1915–1916 рр.	105
МАЩЕНКО Ольга. 1919 рік: соціально-економічна ситуація у Кам'янському в наративних джерелах (за матеріалами фондів Музею історії міста Кам'янське).	110
БУЛАНОВА Ангеліна. Регіональні особливості повстанського руху 1918 – 1921 рр. в контексті ментальності селян Катеринославщини.	113
БАЙКЄНІЧ Дмитро. Канібалізм на Дніпропетровщині під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. і Голодомору.	117
РОМАНЕЦЬ Наталя. Депортація розкуркулених за межі Дніпропетровського округу в 1930 р.	121
ІВАНЕНКО Валентин. Державна програма «Реабілітовані історією»: досвід і перспективні напрями досліджень у Придніпровському регіоні.	126
Секція 4. НАУКА, ДУХОВНІСТЬ І КУЛЬТУРА КРАЮ	132
ПЕЧЕНІНА Наталя. Висвітлення подій російсько-української війни в матеріалах історико-красознавчих читань.	132
ЖУРБА Олег. Наукові публікації Державного архіву Дніпропетровської області у дослідженні регіональної історії.	134
КОЛЕСНИК Оксана. Презентація матеріалів про пам'ятки культури Дніпропетровщини у серії збірок «Звід пам'яток історії та культури Дніпропетровської області».	139
ШАПОЧКІНА Ірина. Колекція артефактів черняхівської культури Музею історії міста Кам'янське.	142
СТРУКУЛЕНКО Анастасія. Кільченська група пізньокочівницьких поховань за матеріалами досліджень археологічної новобудовної експедиції ДНУ.	146
МАЛИШКО Олег. Особисте листування як джерело дослідження повсякдення дворянства Подніпров'я середини XIX ст.	150
МИРОНОВ Ярослав. Повсякденна культура Західної Європи в уявленнях інтелектуалів Лівобережної України середини XIX ст.	154
БРАГА Леон. «Мемуарний цикл» О. Лазаревського на сторінках «Киевской старины»	157
ЛАВРЕНКО Валерія. Образи американських президентів очима представників українського національного відродження (за матеріалами газет «Громадська Думка» та «Рада»)	161

БУЛАНОВА Наталія. Соціокультурні трансформації придніпровських ландшафтів в контексті будівництва Дніпродзержинської ГЕС кінця 1950-х – початку 1960-х рр.	165
ГАВРИЛОВ Євгеній. Окремі аспекти матеріально-технічної бази Кам'янського / Дніпродзержинського аероклубу ім. Молокова	170
МАРТИНОВА Світлана. Нові дослідження історії Дніпропетровського Клубу творчої молоді крізь призму музейних предметів	177
МЕЛЬНИК Яна. Реалізація державної мовної політики у Дніпродзержинську в контексті демократичних процесів кінця 1980-х – початку 1990-х рр. (за матеріалами місцевої преси)	182

Секція 5. ІСТОРІЯ ОСВІТИ ТА ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ

ЛУЧКА Людмила. Колекція підручників XVIII–XIX ст. з бібліотек катеринославських навчальних закладів.	188
ДЯЧЕНКО Ольга. Вплив Ераста Бродського на аграрну модернізацію та освітні процеси Катеринославської губернії.	191
СНІДА Євгеній. Особливості функціонування Маріупольського єпархіального жіночого училища в 1915–1916 рр. (за матеріалами «Катеринославських єпархіальних відомостей»).	196
КОВАЛЬОВА Наталія. Педагогічна діяльність Д. Дорошенка в Катеринославі.	199
ТОВСТОЛЯК Надія. Криворізький державний педагогічний університет у 1945–1946 рр.	203
МОРОЗЕВИЧ Олександр, СУМАТОХІНА Ірина. Формування географічної культури учнів через вивчення Придніпров'я.	207

Секція 6. ГЕОГРАФІЧНО-ТУРИСТИЧНА КОМПОНЕНТА КРАЄЗНАВСТВА ПРИДНІПРОВ'Я

ГРУШКА Віктор, ПОЛЯКОВА Анастасія. Особливості лікувально-оздоровчого туризму Придніпров'я.	213
ГРУШКА Віктор, РАДЧЕНКО Людмила. Туристичні магніти Придніпров'я: реалії та актуальний стан.	218
ГРУШКА Віктор, ШАПКА Софія. Об'єкти показу релігійного туризму на Дніпропетровщині.	221
ІВАНОВА Ганна, ЛИСИЧАРОВА Галина. Пілотні проекти курсу географії 8 класу НУШ (на 2024–2025 н. р.).	226
ЛИСИЧАРОВА Галина, ПЕРЕДЕРІЙ Софія. Електронні конспекти як метод підвищення мотивації на уроках географії.	232
ЛИСИЧАРОВА Галина, СКИБА Анастасія. Узагальнення досвіду вчителів географії з використання робочих аркушів та ментальних мап на уроках географії 8 класу.	236
ЛИСИЧАРОВА Галина, ШАПОВАЛОВА Анастасія. Особливості географічної фахової передвищої освіти студентів-спортсменів (на прикладі Дніпропетровського фахового коледжу спорту).	240

ВСТУПНЕ СЛОВО
декана історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
Дмитра АРХІРЕЙСЬКОГО

Шановні колеги, гості, друзі!

Дозвольте оголосити про початок XIV Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя».

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара і історичний факультет зокрема, а також наші колеги, спів організатори заходу – Державний архів Дніпропетровської області, Дніпровський осередок Наукового товариства імені Шевченка, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького, Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, Музей історії Дніпра, Музей історії міста Кам'янське та Музей спротиву Голодомору – раді вітати всіх учасників цього традиційного для нас заходу. Раз на рік ми збираємося разом, аби поділитися один з одним результатами кропітких історико-археологічних, краєзнавчих, географічно-туристичних досліджень нашого ріднокраю. Жорстокі реалії сьогодення, лихоліття, спричиненого агресією російської федерації проти вільного українства, надзвичайно актуалізували значення об'єктивних знань про населення і регіони України як у вимірі сьогодення, так і в історичній ретроспективі. Лише об'єктивні й повноцінні знання дозволяють українцям ефективно протистояти інформаційним атакам агресора проти нас.

Третій рік великої війни та 11-й – оборонної війни проти російського неоімперіалізму в цілому наші мужні співвітчизники – наші друзі, рідні, колеги, учні, сусіди – із зброєю в руках захищають право України на власне сьогодення, майбутнє і навіть минуле. Нашу з вами повсякденну роботу, звісно, героїчною не назвеш, проте значення її саме сьогодні переоцінити важко. Своєю роботою ми показуємо, що нас не зламати, що ми не відмовляємося від наших цінностей, що наш тил єдиний з нашим фронтом. На даний момент українцям край важливо усвідомлювати, що, крім іншого, вони захищають саму правду – від брехні та злочинних фальсифікацій. Ось чому такі наукові заходи, як наша з вами конференція, набувають додаткового значення.

Я вдячний всім учасникам конференції за відданість нашій справі, нашому ремеслу у такий важкий період історії, за незламний дух і віру в остаточну перемогу України. Приємної і продуктивної роботи!

Слава Україні!

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

*ректора Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
Сергія ОКОВИТОГО*

Шановні учасники XIV обласної конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя»!

Щиро вітаю із черговою зустріччю, на якій я присутній не уперше. І радий усвідомлювати, що, попри складний військовий час, ми не втрачаємо традиції наукових зібрань і обговорення актуальних проблем, зокрема історичних, які сьогодні постійно перебувають у полі зору громадськості. Для багатьох українців війна стала поштовхом для вивчення власної історії, яка сьогодні є предметом перекручень та спекуляцій з боку ворога. Без сумніву – наша сила – в усвідомленні того, що Україна – це суверенна держава з непростю історією, яка має право на власний вибір, а українці, як громадяни цієї держави, готові цей вибір відстояти. Не маю також сумніву у тому, що ваші наукові пошуки також сприяють захисту нашої батьківщини. До слова, звернув увагу, що історики, які зараз боронять Україну у лавах ЗСУ, також знаходять можливість не втрачати зв'язок із колегами. Маю на увазі Дмитра Байкеніча, наукового співробітника Національного музею Голодомору-геноциду.

Хочу звернути увагу, що традиційно конференція збирає значну кількість учасників, як от і сьогодні, у програмі – 67 доповідей. Це – колеги з історичного факультету, який виступає головним організатором заходу, а також учені – викладачі, музейники, краєзнавці з інших закладів вищої освіти Дніпра і області, а також Києва. Немало також і студентів, для яких є чудова можливість спробувати себе у науці, взяти участь у спілкуванні з фахівцями, дізнатися багато нового, застосувати цей досвід і знання в освіті та житті.

І тематика виступів також традиційно розмаїта – від історії окремих поселень – міст чи сіл – до методики викладання історії та географії, від давніх часів до сучасності. Як завжди, представлено напрочуд цікаві теми, причому не тільки для фахівців, – істориків або географів (останні, з часу появи на факультеті, успішно влилися в роботу конференції), а й для усіх, хто не байдужий до історії України, безпосередньо нашого регіону. Співставляючи зміст тем, які обговорювалися на попередніх конференціях, і представлених сьогодні, можна помітити і тенденції з продовження дослідження окремих проблем, і появу нових оригінальних досліджень. Поява ж у програмі конференції імен нових учасників поруч із досвідченими науковцями свідчить про чудові перспективи нашого сьогоднішнього наукового заходу.

Дякуємо співорганізаторам конференції – Державному архіву Дніпропетровської області, Дніпропетровському обласному центру з охорони історико-культурних цінностей, Дніпропетровському національному історичному музею імені Дмитра Яворницького, Музею історії Дніпра, Музею історії міста Кам'янське, Музею спротиву Голодомору, Дніпровському осередку наукового товариства імені Шевченка за підтримку й участь у заході, сподіваємося на продовження нашої співпраці.

Тож, колеги, бажаю плідної роботи, цікавих дискусій і дружнього спілкування!

УРБОГЕНЕЗИС МІСТА САМАР: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Сергій Світленко

*доктор історичних наук, професор,
голова Дніпровського осередку Наукового товариства імені Шевченка,
Заслужений працівник освіти України*

Постановка проблеми. Регіональна історіографія відіграє важливу роль в обґрунтуванні українського історичного процесу, виділення його з польського, російського тощо [6, с. 292]. В систему регіоналістики входить міська історія, становлячи одну з її наукових основ. Важливою складовою предметного поля історичної урбаністики є образ міста, який, зокрема, передбачає вивчення його урбогенезису. Втім у сучасній історіографії визнається, що «міська історія як самостійний об'єкт наукових рефлексій займає непропорційно мало місця у масиві урбаністичних студій, не кажучи вже про історіографічну продукцію в цілому». Вельми близьким до історичної регіоналістики є історичне краєзнавство, яке є комплексом менш широкого й менш узагальненого і водночас більш конкретизованого історичного знання [5, с. 246–247, 322]. Урбогенезис конкретного міста, безперечно, є об'єктом історико-краєзнавчого дослідження. При цьому нагальним є з'ясування дати і обставин виникнення міста та його назви, її варіантів, висвітлення формування визначальних рис поступу міського населеного пункту, часу безперервного існування з певними символами, політичним підпорядкуванням, адміністративним статусом, суспільно-політичними, соціально-економічними, етнокультурними віхами тощо [18, с. 156]. Урбогенезис міста Самар – одного з помітних населених пунктів Придніпров'я – представляє значний дослідницький інтерес і потребує уваги задля наближення до наукової істини і в контексті топонімічного оновлення за умов процесу деколонізації в Україні. Як відомо, 19 вересня 2024 р. Верховна Рада України прийняла постанову про перейменування 331 населеного пункту, в найменуваннях яких були згадки про російську імперську чи радянську тоталітарну спадщину. Тоді місто Новомосковськ перейменовано на Самар [29].

Мета дослідження полягає в історичній реконструкції урбогенезису міста Самар у контексті попередніх дослідів історіописання і сучасних теоретико-методологічних рефлексій.

Виклад основного матеріалу. Нинішній районний центр Самар Дніпропетровської області у ділових документах та у вустах народу мав різні назви: Самара, Самарь, Самарчик, Самарчук, Нова Самара, Новоселиця, Новоселівка, Новомосковськ. На факт саме цього топонімічного ряду вказували свого часу Олекса Стороженко, Феодосій Макаревський та Дмитро Яворницький. Селище Самара дістало таку назву, бо було засноване на річці Самара, притоці Дніпра. Згодом, коли в ній стали селитися вихідці з Гетьманщини, населений пункт прозвали Новоселицею [14, с. 414; 26, с. 161, 283; 7, арк. 44; 24, с. 59].

У 1994 р., за умов відновленої незалежної України історик Ю. А. Мицик у розділі «Край козацький» навчального посібника «Місто на Самарі» пов'язав

місто Самар з такими топонімами, як Стара Самара, Самарчик, Новоселиця і з центром Самарської паланки Війська Запорозького. У своєму викладі він посилався на доробок дослідника В. О. Голобуцького, який відтворив узагальнюючий «портрет» паланочного міста Самара XVII–XVIII ст. [17, с. 31, 32]. Отже, Ю. А. Мицик пов'язав урбогенезис міста Самар (Самара) з козацьким періодом у широкому діапазоні XVII–XVIII ст., визначаючи населений пункт як «паланочне місто». Прикметно, що дослідник однією з назв міста на Самарі називав Стару Самару. У 1998 р. історикиня Г. К. Швидько на підставі картографічного аналізу дійшла висновку, що Богородицька й Новобогородицька фортеці, які постали на місці Старої Самарі, є одним об'єктом, хоча припустила – Стара Самарь, Новоселиця, Катеринослав I і сучасний Новомосковськ – різні назви одного міста. На ці дискусійні аспекти теми вказали В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова та В. М. Шалобудов у збірнику «Перлини козацького Присамар'я» (2008) [3, с. 7–8].

Важливе значення задля подолання топонімічної плутанини мало дослідження В. В. Бінкевича і В. Ф. Камеко «Городок старинный запорожский Самарь с перевозом» (2000). У ньому дослідники визначили містечко Самарь кінця XVI – початку XVII ст., місто Самару 1688–1711 рр., Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю і М. Стару Самару (Богородичне) в 1731 р. як топоніми на правому березі р. Самара на околиці сучасного селища Шевченко в м. Дніпро [Див.: 1; 3, с. 8]. Однак цей правильний висновок не відразу вплинув на концептуальне розв'язання дискусійної проблеми.

У 2003 р. новомосковський краєзнавець А. Б. Джусов здійснив спробу історичної реконструкції початків міста, датуючи топонімічні витoki останньою чвертю XVI ст., пов'язуючи їх із першою письмовою згадкою старовинного запорозького містечка Самар у грамотах польських королів Сигізмунда I Старого (не дійшла до нашого часу) і Стефана Баторія від 20 серпня (31 серпня за н. ст.) 1576 р. Ведучи мову про цю письмову легітимізацію виникнення міста, А. Б. Джусов наголошував, що у грамоті С. Баторія йшлося про Самарь як «старовинний запорозький городок». На цій основі краєзнавець вважав, що «саме запорозькі козаки були засновниками Самарі». Отже, датою заснування Самарі він приймав 20 серпня (31 серпня) 1576 р. Прикметно, що А. Б. Джусов вказував й на іншу дату – 1736 р., коли біля новозбудованої фортеці Самарський ретраншемент почали селитися запорожці, які заснували слободу Самарчик, або Новоселицю. Однак ця дата не мала важливого значення в концепції краєзнавця. Натомість А. Б. Джусов цілком вірно помітив, що місто Стара Самара, воно ж Самара та Богородицька фортеця, з одного боку, і місто Самарь, воно ж Новоселиця, є різними населеними пунктами. Звідси дослідник визначив таку послідовність змін найменувань нинішнього міста Самар: Самарь (з 1576) – Новоселиця – Новомосковськ [10, с. 38, 39, 45, 46, 48].

У 2005 р. краєзнавець А. Б. Джусов прагнув підтвердити і додатково обґрунтувати початок урбогенезису міста Самар від 1576 р. При цьому він звернув увагу на те, що до цього ж історичного періоду належав і лист кримського хана Девлет I Герая (1551–1577), направлений до польського короля Сигізмунда II Августа (1548–1572), в якому наприкінці йшлося: «Писан із Самара».

А. Б. Джусов висловлював припущення, що лист міг бути написаний у 1571–1572 р., тобто ще до грамоти польського короля Стефана Баторія 1576 р. Втім, сам же дослідник зазначав, що написання листа могло відбуватися не в місті, а на березі річки Самара. До того ж цей епістолярій дійшов до нас не в оригіналі, а в копії перекладу староукраїнською мовою [9, с. 46, 47, 51, 52]. Отже, у своїй аргументації краєзнавець спирався на «авторитетні свідчення польського короля та кримського хана» і «унікальну географічну особливість цієї місцевості» [9, с. 50–52]. На наш погляд, подібні аргументи скоріше видають бажане за дійсне і не можуть вважатися достатньо вірогідними. Проте за рішенням № 431 від 7 вересня 2005 р. чергової сесії Новомосковської міської ради офіційно була визначена дата заснування міста – 31 серпня 1576 р. [28].

Прикметно, що в тому ж таки 2005 р. Ю. А. Мицик, розглядаючи виникнення міста Самара (Новомосковська), дійшов висновку, що це місто «було засноване запорозькими козаками і виросло на місці давніх козацьких «уходів», перша згадка про які відноситься до 1552 р.». Щодо дати виникнення Самари як міста, то її, на думку історика, «можна віднести до 1562 р., коли даний населений пункт вперше було згадано в історичних джерелах». Ішлося про вже вище згадуваний лист кримського хана Девлет I Герая до польського короля Сигізмунда II Августа, польськомовний оригінал якого, завірений ханською печаткою і датований 1562 р., був виявлений Ю. А. Мициком в Архіві головному актів давніх у Варшаві. Для вченого не підлягало сумніву, що лист, який дано з Самари, написано «ясна річ, – з населеного пункту». На думку Ю. А. Мицика, навіть якщо припустити, що грамота Стефана Баторія – підробка XVIII ст., про що твердив авторитетний український археограф І. Л. Бутич, «не можна не визнати, що запорожці спирались на існуючу на Січі традицію, якісь перекази і писемні джерела», які використали у своїй підробці. Використовуючи метод аналогії (з Трахтемирівим із монастирем), історик вважав, що «Самара була досить помітним населеним пунктом уже у 70-х роках XVI ст.» [15, с. 40–42, 44].

Ще Д. І. Яворницький вказав на думку академіка Гергарда Ф. Міллера (1705–1783), що місто Самара з'явилося за гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657) і піддавав сумніву вірогідність грамоти Стефана Баторія 1576 р. [27, с. 46–47]. Слід також зауважити, що сучасні дніпровські дослідники І. Ф. Ковальова, О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан та ін., ведучи мову про грамоту польського короля С. Баторія, зазначали сумнівність її вірогідності й цілком точно ідентифікували згаданий в ній населений пункт зі Старою Самарою, тобто не з тими теренами, де пізніше розташувалася Новоселиця – Новомосковськ [20, с. 55; 3, с. 9; 4, с. 50; 12, с. 74]. Внаслідок ґрунтовних археологічних досліджень, які проводилися у 2000-х – на початку 2010-х рр. дніпровськими археологами під керівництвом І. Ф. Ковальнової, доведено, що старовинне козацьке містечко Самарь, біля якого в 1687–1688 рр. споруджено Новобогородицьку фортецю, слід ототожнювати не з сучасним містом Самар (колишнім Новомосковськом), а з обласним центром Дніпром. Водночас археологи не заперечували тезу упорядників «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» про заснування у 1688 р. слободи Самарчик, яка в 1730-х рр. стала центром Самарської паланки [3, с. 9; 4, с. 49; 12, с. 74–76].

Перші мешканці міста Самар належали до вихідців із різних місць Запорозьких Вольностей, а особливо з найближчого запорозького старовинного міста Стара Самарь, де збудували Новобогородицьку фортецю, що стала головним опорним пунктом московських військ у цьому краї. Тоді багато хто із старосамарчан пішов із міста і утворив слободу Новоселиця, розташовану між Старою Самарою і Самарським Пустельно-Миколаївським монастирем монастирем [7, арк. 44]. Спираючись на свідчення Феодосія Макаревського, А. Б. Джусов зробив висновок, що Новоселиця виникла не раніше 1688 р. внаслідок стихійного переселення людей. Втім у такому разі виникає питання, а як же бути з «містом Самар», яке, за версією дослідника, засноване ще в 1576 р. [9, с. 54–55].

Отож, у грамоті Стефана Баторія 1576 р., безвідносно від її вірогідності, маємо справу зі Старою Самарою, тобто населеним пунктом, біля посаду якого постала Новобогородицька фортеця. Слобода Новоселиця, яка передувала майбутньому Самарчику, або Самарчуку – Новомосковську, заснована в середині – наприкінці XVII ст. Відтак вищевказані версії про початок урбогенезиса міста Самар від перших письмових згадок про нього відповідно в 1562 та 1576 рр., на нашу думку, не знаходять достатнього підтвердження в археологічних та історичних першоджерелах.

Історію виникнення міста Самар варто пов'язувати не стільки зі Старою Самарою – Самарою (Новобогородицькою/Богородицькою фортецею), як з минулим Самарською паланкою. Ще історик М. Є. Слабченко вважав, що паланки існували у XVII ст., бо вже в 1688 р. запорожці в листі до гетьмана І. Мазепи їх згадували. Можливо, саме про паланки йшлося і в козацькій думі: «Перва на Самарі...». Історик визнавав, що наприкінці XVII ст. відома була лише одна паланка – Самарська. Є дані, що паланковий полковник у Самарі був уже в 1728 р. [22, с. 456–457]. І дійсно, якщо гадати, що слобода Новоселиця – предтеча Самарчика/Самарчука – заснована в середині – наприкінці XVII ст., то в той же час навколо цього центра формувалася й Самарська паланка.

І. С. Стороженко висунув версію достатньо раннього виникнення паланок, зокрема Самарської, пов'язуючи цей процес з діяльністю гетьмана Б. Хмельницького. На думку вченого-історика, Самарська паланка утворилася в 1652 р. у складі Чортотлицької Запорозької Січі з управлінським центром Самарчук, від якого веде свій початок сучасний Самар. І. С. Стороженко не виключав, що поселення на цьому місці виникло значно раніше, тому що річка Самара сприяла розвитку багатих рибних промислів. Дослідник вважав, що в зазначений період паланки представляли собою ще не адміністративно-територіальні одиниці, а лише форпости й виконували прикордонні, міліційні та комендантські функції на Запорожжі. Один з яких розташувався в Самарчуку. Лише за часів Нової Запорозької Січі (1734–1775) Самарська та інші паланки перетворилися на адміністративно-територіальні одиниці з ухоронницько-промисловою спеціалізацією [7, арк. 20; 23, с. 37–38].

У 1736 р. на місці колишньої Новобогородицької фортеці побудували нову – Самарський ретраншемент, куди було введено російські полки. Біля Самарського ретраншементу стали вкотре селитися запорожці, які в тому ж 1736 р. вдихнули

нове життя у слободу Новоселицю, або «запорозький городок», згодом ранньомодерне містечко/місто Самарчик/Самарчук/Самара. Саме цей населений пункт став центром Самарської паланки [Див.: 7, арк. 20; 8, арк. 1]. До речі, факт, що в 1736 р. запорожці заснували місто Самарчик або Новоселицю, визнавався ще у виданні «*Городские поселения в Российской империи*». Т. 2. СПб., 1861. С. 146) [7, арк. 40, 98]. Отже, на наш погляд, саме 1736 р. можна вважати датою заснування цього українського міста.

Це вже був не запорозький форпост, а адміністративно-територіальна одиниця Вольностей Війська Запорозького Низового. За часів Нової Запорозької Січі відбувалася трансформація самарської слободи Новоселиця в ранньомодерне запорозьке містечко, паланковий центр. Ключове значення для усвідомлення наявності населеного пункту мало заснування церкви. Перша дерев'яна церква в місті була побудована невдовзі після 1734 р. Слобода Новоселиця/містечко Самарчик з минулих часів вирізнялися багатолюдністю мешканців, розвинутою торгівлею, духовним життям [14, с. 415]. Комплекс справ «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» підтверджує, що в адміністративно-територіальному центрі Самарської паланки виникали і розв'язувалися численні проблеми з розмежування земель, міграцій населення, внутрішнього впорядкування, торгівельно-економічних відносин, охорони лісів тощо, тобто вирувало активне міське життя [2, с. 68–69]. У 1750-х рр. це місто налічувало 9 227 жителів [3, с. 9]. Центр Самарської паланки об'єднував значні землі в межиріччі Самари та Вовчої, а також на лівому березі Самари [16, с. 98].

Паланковий статус Самари (Самарчика) змінився після ліквідації Нової Запорозької Січі в 1775 р. Самарська паланка дістала назву Самарського повіту як складової Азовської губернії [21, с. 569]. Точна дата призначення Новомосковська повітовим містом Катеринославського намісництва – 22 січня 1784 р. [7, арк. 4]. В Указі Слов'янської духовної консисторії Новомосковському духовному правлінню стосовно створення Катеринославського намісництва і заснування повітових міст від 8 грудня 1784 р. серед них названо «Новомосковськ, що раніше був Катеринослав» [13, с. 318–319]. Як встановив М. Е. Кавун, у 1783–1784 рр. був виконаний проєктний план «нового» міста Новомосковськ. Однак протягом десятиліття Новомосковськ I існував лише юридично, а не фактично [11, с. 79, 80].

За офіційними даними «*Полного собрания законов Российской империи*» (СПб., 1830), опублікованими В. К. Козиревим, у 1787 р. «в містечку Новоселицях» налічувалося 886 поселянських дворів і 3 662 душ чоловічої статі, а в місті Новомосковську лише 82 казенних поселян [13, с. 249]. За даними Атласу 1787 р., наведеними Н. Д. Полонською-Василенко, в містечку Новоселиця проживало 3 698 чоловіків та 3 098 жінок, тобто всього 6 795 осіб обох статей [19, с. 107]. Отже, процес «перетікання» Новомосковська із Новоселиці відбувався впродовж років, вельми поступово.

У 1794 р. замість Новоселиці утвердилася назва «місто Новомосковськ» [8, арк. 2]. Це цілком штучний, чужий топонім імперської метрополії, що не мав нічого спільного з усталеними назвами цього населеного пункту, які йому передували. Він закріплював російську імперську присутність на теренах

колишніх Запорозьких Вольностей. В такий спосіб імперська влада прагнула стерти з історичної пам'яті віхи українського міста ранньомодерного періоду.

Висновки. Як бачимо, в новітньому українському історіописанні проблема урбогенезису міста Самар вирізнялася дискусійністю, особливо в 1990-х – 2000-х рр. У центрі уваги дослідників постало питання початків виникнення міста. У той період Ю. А. Мицик та А. Б. Джусов висунули версії про зародження урбогенезису сучасного міста Самар (колишнього Новомосковська) від перших письмових згадок про нього (від листа кримського хана Девлет I Герая 1562 р. і грамоти польського короля Стефана Баторія від 1576 р.), хоча обидва автори засвідчували козацьке коріння міста на Самарі. На підставі ретельного вивчення археографічних, археологічних, історичних, картографічних першоджерел дніпровські археологи, історики, краєзнавці, архітектори, зокрема І. Ф. Ковальова, В. О. Векленко, В. М. Шалобудов, Г. К. Швидько, О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан, В. В. Бінкевич, В. Ф. Камеко, М. Е. Кавун та інші, провели дискусію стосовно розташування старовинного козацького містечка Самарь та Новобогородицької (Богородицької) фортеці, усунули топонімічну плутанину розташування населених пунктів Нижнього Присамар'я, набули досвіду моделювання генези та ранньої історії міста на Самарі. Це дало можливість піддати науковій критиці вищезазначені версії початків урбогенезису міста Самар, датовані другою половиною XVI ст., і дійти висновку, що вони не знаходять достатнього підтвердження в археологічних та історичних першоджерелах. Нагромаджений археологічний, історичний та історіографічний матеріал є основою для розробки сучасної концепції урбогенезису міста Самар у контексті українського історичного процесу. Сутність цієї концепції полягає в усвідомленні трьох етапів урбогенезису ранньомодерного міста. Перший із них дає підстави датувати його в історичних межах 1652/1688–1734 рр., коли предтеча міста – слобода Новоселиця функціонувала як запорозький форпост, щоправда, з перервами поступовості. Другий етап слід датувати часом Нової Запорозької Січі 1734–1775 рр., коли запорозька слобода Новоселиця трансформувалася в ранньомодерне містечко/місто – адміністративно-територіальний центр Самарської паланки Війська Запорозького Низового, відомий під назвами Новоселиця, Самарчук, Самарчик, Самара. Початок цього паланкового міста є підстави датувати 1736 р. Зазначені топонімічні самоназви вказували на органічний зв'язок населеного пункту з гідронімами місцевості та ранішньою топонімічною традицією. Третій етап – від 1775 р. до 1794 р. – представляв перетворення паланкового центру на повітовий, що відбувалося в процесі інкорпорації колишніх Запорозьких Вольностей до складу Російської імперії. Історична реконструкція урбогенезису міста Самар на основі сучасної україноцентричної концепції є важливим не тільки з наукового погляду, а і в контексті процесів декомунізації, дерусифікації та деколонізації в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Бінкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. Днепропетровск: Пороги, 2000. 156 с.

2. Брехуненко В. А. Відомості про минуле Самари (Новомосковська) в Архіві Коша Нової Запорозької Січі. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Вип. 2. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. С. 67–73.
3. Векленко В. О., Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці». Перлини козацького Присамар'я. Темат. зб. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. С. 7–31.
4. Векленко В. О., Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Археологічні дослідження 2005 року на посаді міста Самарь – Богородицької фортеці. Перлини козацького Присамар'я. Темат. зб. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. С. 49–58.
5. Верменич Я. В. Історична регіоналістика. Навч. посібник / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 412 с.
6. Верменич Ярослава. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України., 2003. 516 С.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. Р-4540. Оп. 1. Спр. 890. 98 арк.
8. ДАДО. Ф. Р-4540. Оп. 2. Спр. 208. 100 арк.
9. Джусов А. Б. Історико-краєзнавче дослідження заснування Новомосковська. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Вип. 2. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. С. 46–61.
10. Джусов А. Б. История Новомосковска. Дніпропетровськ: Пороги, 2003. 352 С.
11. Кавун М. Е. Історико-культурологічна інтерпретація урбанізаційного процесу у контактних зонах (досвід моделювання генези та ранньої історії Новомосковська). Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Вип. 2. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. С. 74–90.
12. Ковальова І. Ф. Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів. Перлини козацького Присамар'я. Темат. зб. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. С. 73–77.
13. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). Запоріжжя: Запорізьке наук. тов-во ім. Я. Новицького: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення, 1999. 528 с.
14. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистического описання Екатеринославской єпархії. Церкви и приходы прошедшего XVIII столѣтія. Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. 1080 с.
15. Мицик Ю. А. Виникнення міста Самара (Новомосковськ). Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Вип. 2. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. С. 39–45.
16. Мицик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1997. 176 с.
17. Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М. Місто на Самарі: Навч. посібник. Дніпропетровськ: ДДУ, 1994. 64 с.
18. Основи краєзнавства. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. чл.-кор. НАН України О. П. Реєнта. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. 276 с.
19. Полонська-Василенко Наталія. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. II. Репринт. вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 250 с.
20. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська. Київ: Українські пропілеї, 2007. 268 с.
21. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / наук. ред., передм. та комент. Г. К. Швидько; пер. з рос. Т. С. Завгородньої. Дніпропетровськ: Січ, 2003. 678 С.

22. Слабченко Михайло. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. Козирєв В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). Запоріжжя: Запорізьке наук. тов-во ім. Я. Новицького: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення, 1999. С. 411–491.

23. Стороженко І. С. До питання про дату утворення Самарської паланки. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Вип. 2. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. С. 29–39.

24. Стороженко Олекса. Споминки про Микиту Леотійовича Коржа / вступ. ст. М. Чабана. Дніпро: ЛПА, 2017. 162 с.

25. Яворницький Дмитро. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис. Твори : у 20 т. Т. 2 / голов. ред. – Павло Сохань [та ін.] ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ; Запоріжжя : Тандем-У, 2005. С. 9–223.

26. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 1 / ред. кол.: П. С. Сохань (голова) [та ін.]; передм. В. А. Смолія; комент. Г. Я. Сергієнка. Київ: Наук. думка, 1990. 592 с.

27. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 2 / ред. кол.: П. С. Сохань (голова) [та ін.]; комент. Г. Я. Сергієнка. Київ: Наук. думка, 1990. 560 с.

28. URL: <https://novomoskovsk-rada.dp.gov.ua/pro-misto/istorichna-dovidka> (дата перегляду: 04.09.2024)

29. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/vid-zakarpattya-do-donechchyny-verhovna-rada-shvalyla-pereymenuvannya-ponad-300-naselenyh-punktiv>; <https://suspilne.media/839733-rada-uhvalila-postanovu-pro-perejmenuvanna-ponad-300-naselenih-punktiv-v-ramkah-dekomunizacii/>; https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_топонімів_України,_перейменованих_внаслідок_деколонізації#Дніпропетровська_область (дата перегляду: 26.09.2024).

УСНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У НАВЧАЛЬНІЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІЙ ПРАКТИЦІ СТУДЕНТІВ ДНУ (ДОСВІД 2022 – 2024 РР.)

Ольга Посуцько

*кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри історії України*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. На історичному факультеті склалися певні традиції усноісторичних досліджень. Найвідомішим проєктом, втіленим у життя стала «Усна історія ДНУ імені Олеся Гончара» у трьох томах [6].

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну (2022 р.) знову актуалізувалося питання збереження історичної пам'яті. По всій країні спостерігається сплеск інтересу до усної історії останніх років, працюють як потужні, підтримувані державними інституціями проєкти [5, 7], так і ціла низка регіональних, локальних і вузькоспеціалізованих [3]. Попри таку активність важливість кожного свідчення не нівелюється, а набуває нових вимірів.

З 2022 р. у вказаному напрямку організувала історико-краєзнавчу та музейно-краєзнавчу практики студентів істориків та освітян і кафедра історії

України ДНУ. Робочою групою під керівництвом доц. Посунько О. М. була розроблена серія анкет-інтерв'ю, які кожного року становили певний напрям в опитуванні. Спільним знаменником для усіх цих років стала поки що відмова проводити інтерв'ю з військовими, оскільки для роботи з учасниками бойових дій, колишніми полоненими і т. п. необхідна більш ґрунтовна підготовка інтерв'юєрів. На сьогодні за три роки взято біля 60 інтерв'ю, хоча, звісно, не всі з них є якісними та наповненими в силу різних обставин. Насамперед, не забуваймо, що йдеться про навчальну практику, завдання якої навчати і дати можливість реально спробувати вказану методику і себе у ній.

Мета доповіді: узагальнити наявний досвід інтерв'ювання громадян України протягом 2022–2024 рр. у межах історико-краєзнавчої практики кафедри історії України історичного факультету ДНУ імені Олеся Гончара.

Виклад основного матеріалу. У 2022 р. студентам було запропоновано опитувальник для трьох категорій населення: громадян України, які виїхали/виїздили за її межі з початком вторгнення (40 питань анкети); громадян, які не виїздили з країни (30 питань); внутрішньо переміщених осіб (35 питань).

Не зупиняючись детально на питаннях, наголошу на окремих сюжетах, акцентах та узагальненнях. Як фахових істориків, розробників анкет цікавило зокрема питання обізнаності населення з внутрішньо- і зовнішньополітичними обставинами напередодні лютого 2022 р. Більшість респондентів зазначала, що не очікували реальних військових дій. Та частина, яка вказувала на іншу точку зору, спиралася у своїх песимістичних очікуваннях на досвід родичів чи знайомих, які були учасниками АТО. Були і відповіді, які свідчили про абсолютну індиферентність людей щодо новин про скупчення російських військ напередодні лютого на кордоні з Україною (далі мовою оригіналу): «...не задумувалась о том что там действительно происходит настоящая война ... думали, что это идет игра, они не могут поделить Луганск и Донецк...» [2].

Це питання було у всіх анкетах за три роки. Коли опитували студентську молодь, то майже усі зазначали, що у період 2014–2021 рр. були школярами і не задумувалися про військові дії на сході, але більшість відзначали, що закарбувалися у пам'яті акції підтримки ЗСУ, які проводилися у школах.

В усіх анкетах було питання про історію родини респондента. Чим молодші респонденти, тим менше вони знали про історію попередніх поколінь. Та, попри це, переважна більшість відзначила, що родина у часи війни стала важити для них набагато більше, ніж раніше. Хоча, звісно, були історії і про розлучення, і про розрив відносин з родичами, які в росії тощо.

Якщо порівнювати три роки роботи, то саме в перший було отримано найбільший емоційний фідбек, що від студентів, що ними ж від респондентів. Деякі студенти зазначали труднощі у спілкуванні. Наприклад, респонденти-ВПО іноді плакали, доводилося робити запис з перервою. Саме у перший рік роботи було більше випадків, коли респонденти обирали варіант спілкування і подальшого використання матеріалів на умовах анонімності. Ці приклади стосувалися переважно людей старших (1960–1970-х рр. народження).

Серед тих, хто виїхав за кордон, думки про те аби там залишитися трансливали більшою мірою молоді жінки з маленькими дітьми. Люди

старшого покоління і молодь все ж часто вказували на ностальгію, складність адаптації, бажання повернутися за кращих умов.

У 2023 р. одним з пріоритетних варіантів опитування стало спілкування саме з жителями міста Дніпра (анкета на 43 питання). Були додані питання про враження від міста у перші дні війни, про позитивні і негативні моменти організації життя того часу. Дніпро у перші тижні війни запам'яталося більшості чергами до аптек, магазинів, банкоматів; дехто був очевидцем важких картин відправлення евакопотягів із залізничного вокзалу. Як певний знак багатьма відзначалися протитанкові «їжаки» на вулицях міста. Також тяжкими враженнями були зруйновані будівлі Троїцького ринку, будинку на ж/м Перемога, зруйнованого 14 січня 2023 р. [4].

Прикметно, що декілька респондентів відзначили, що, не зважаючи на статус Дніпра як потужного волонтерського хабу, міста, яке одне з перших зустрічало переселенців, все ж громада міста не надто лояльна до ВПО, атмосфера міста досить напружена і не надто доброзичлива.

Втім, майже всі опитані дніпряни і жителі міста, які були тут на початку вторгнення, відзначили, що значна частина містян виявила неабияку організованість і єдність. Це надихало і в опитуванні вже третього року (2024) відчувалися ноти жалю за поступовою втратою неймовірної згуртованості та єдності суспільства. Хоча, з точки зору суспільної психології, такі факти цілком зрозумілі, оскільки суспільство з часом відчуває більшу емоційну втому від паранормального повсякдення.

У 2024 р. ми зробили основний акцент на опитування студентів ДНУ (сформульовано 46 питань). Відповідно, респонденти були з різних областей України, але мали питання щодо організації навчання, задоволення своїх освітніх потреб; адаптації до складних обставин навчання (відсутність електроенергії, інтернету тощо). Деяка інформація є корисною з точки зору історії університету у воєнний час; деяка корисна для подальшої організації навчання і розуміння суспільних процесів взагалі.

Стосовно університетського життя. Студенти, які вже не перший рік навчалися в онлайн форматі через пандемію COVID-19, не відзначили суттєвих змін. Окремі ж студенти у якості позитиву вказували на чіткість організації освітнього процесу, можливість отримати психологічну підтримку від спеціальних служб університету. Також зазначали, що сам факт наявності занять відволікав від воєнних новин. З вдячністю відгукувалися про викладачів, які надавали додаткові матеріали для тих, хто не міг бути на заняттях. Позитивно оцінювали прояви підтримки з боку товаришів по навчанню, пишались акціями, коли одногрупники надавали допомогу постраждалим.

На питання про негативні відчуття чи враження під час навчання, деякі вказували, що болісно сприймають відстороненість деяких однокурсників від проблем країни; неприємні висловлювання викладачів про жителів Донбасу (особливо у випадку наявності у групі вихідці звідти); двоє студентів (один з окупованої території) вказували, що хворобливо сприймають російськомовність одногрупників і подекуди викладачів.

У опитуваннях кожного року ставилося питання про ставлення до російськомовного сегменту культури і російську культуру як таку. Фактично усі відповіли, що змінили своє ставлення до них, але хтось категорично відмовився від її споживання; хтось поки у пошуках відповідного україномовного контенту. Можна відзначити певну інерційність українського суспільства, частина якого звикла довіряти російському експертному середовищу і особливо на початку вторгнення активніше слухали деяких російських опозиційних блогерів.

У опитуванні студентської молоді важливо було отримати щирі, а не «правильні» відповіді. Тому відзначу такі, які вказували на процес осмислення респондентом проблеми. Деякі студенти-респонденти продемонстрували, що дуже тонко відчують нещирість у зміні суспільних трендів з боку окремих публічних осіб, державних чиновників. Відзначу як позитив, що молодь у більшості хворобливо реагує на «шароварщину», показову українськість, але і не сприймає уперту протидію українізації суспільного і культурного простору.

Молоді респонденти у 2024 р. часто відзначали збільшення агресії всередині їх кола спілкування. У порівнянні з інтерв'ю старших респондентів, впадає в око, що молодь більш болісно і травматично переживає вірогідність загибелі від обстрілів. «...я не міг ні про що думати, окрім смерті, яка могла, скажімо так, трапитись зі мною в будь-який момент»; «...коли ми десь йдемо по місту ... я просто кажу, що мені треба до найближчого укриття, і ми йдемо в укриття, і ніхто не запитує, бо всі знають мою ситуацію, що мені дуже важко переживати повітряну тривогу. І мені дуже важко це обговорювати з друзями, тому що я одразу впадаю в не дуже добрий стан» [2]. Ось так описували студенти свої відчуття загрози.

Якщо старші опитані особи говорили про безкінечний моніторинг новин, особливо на початку, то більшість молодих відповідали, що дуже обмежують новинну інформацію або і виключають взагалі. Пояснювали це тим, що негативні новини їх засмучують, нервують, виводить з рівноваги. Також у даному блоці питань варто звернути увагу на те, звідки черпають інформацію респонденти. Абсолютна більшість, не дивячись на вік, довіряє обраним Телеграм-каналам, окремим блогерам з YouTube. Абсолютний лідер для молоді – Сергій Стерненко. Дехто черпає інформацію від близьких чи друзів, які воюють.

Висновки. Великі проекти, що реалізовувалися в Україні щодо опитування людей, які пережили певні катастрофи у період існування СРСР, мали на меті і встановлення певного фактажу, і «проживання колективної травми», і надавали науковцям матеріал для дослідження суспільних настроїв, процесів формування світогляду та ідентичності [1, с. 218]. Більшість невеликих проектів нинішньої війни, на мою думку, не переслідують вже першої цілі – опитування не надто актуальні для встановлення історичних фактів, оскільки, дійсно, ця війна на рівні очевидних подій найбільш задокументована. Але «проживання травми», щоправда ще не завершеної у часі, є важливою функцією таких опитувань.

Також, якщо ми говоримо про участь в опитування студентів, то все ж важливим є і виховний аспект, оскільки студенти вчаться спілкуванню, співпереживанню, розуміють всю багатоманітність досвідів суспільства у цих

подіях. Отримані результати інтерв'юерам демонструють наочно певні суспільні тенденції, а отже роблять їх у майбутньому більш свідомими і відповідальними громадянами.

Бібліографічні посилання

1. Кісь О. Усна історія: концептуальні засади. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 212 – 220.
2. Матеріали історико-краєзнавчої практики історичного факультету ДНУ 2022 – 2024 рр. Архів історико-краєзнавчої практики кафедри історії України ДНУ імені Олеся Гончара.
3. Natalia Khanenko-Friesen 365 Days of Oral History of the War. URL: <https://www.ualberta.ca/en/kule-folklore-centre/research/huchlak-chair-projects/365-days-of-oral-history-of-the-war.html>
4. Ракетний удар по житловому будинку в Дніпрі URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80_%D0%BF%D0%BE_%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC%D1%83_%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D1%83_%D0%B2_%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D1%96#:~:text=14%20%D1%81%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%8F%202023%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%20%D0%BE%2015%3A30%20%D0%B7%D0%B0%20%D
5. «Російсько-українська війна: голоси очевидців» – проєкт Музею Майдану. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2275>
6. Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара : зб. докум. матер. / редкол.: проф. М. В. Поляков (голова) [та ін.]. Дніпропетровськ : Ліра, 2013. Т. 1. 652 с.; 2016. Т. 2. 540 с.; 2017. Т. 3. 652 с.
7. «Усна історія російсько-української війни» – проєкт Українського інституту національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya>

МАХНОВЦІ ЯК СОЮЗНИКИ БІЛОГО РУХУ

Дмитро Архірейський

доктор історичних наук, доцент,

декан історичного факультету

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Події Української революції 1917–1921 рр. мають очевидну схожість із теперішніми подіями в Україні, а саме – боротьбу українців за державну незалежність від російської імперії. Є й суттєва відмінність: якщо сьогодні йдеться про міждержавне протистояння, то у першій чверті ХХ ст. українці і росіяни були представлені розрізненими державно-політичними та військовими силами. Найпотужнішими силами росіян були так звані білі та червоні (або більшовики чи комуністи). Білі і червоні, вважаючись принциповими ідеологічними антагоністами, водночас не відмовлялися від наднаціональної, тобто імперської по суті, концепції розбудови держави росіян,

в тому числі й за рахунок українських територій та населення. Українські історики трактують білий рух переважно як військово-політичну силу, яка здебільшого не сприйняла національні та соціально-економічні завоювання революції, особливо в системі аграрних відносин, і спрямувала свої зусилля на відновлення «єдиної та неподільної Росії». Це дає підставу вважати білих у цілому російськими шовіністами, імперіалістами та консерваторами.

Серед чисельних українських національних режимів і політичних сил доби революції 1917–1921 рр. бачимо т. зв. махновщину, яку справедливо розглядають як специфічний різновид українського селянського повстанського руху. Специфічність махновщини визначалася насамперед належністю її ватажків до анархізму. Втім, основна маса рядових повстанців-махновців була вельми далека від анархістських теорій. Отож, через селянсько-повстанську сутність махновського руху його можна вважати основним антагоністом білих з-поміж українських сил, адже саме махновці виступили найпослідовнішими захисниками соціально-економічних завоювань під час революції [1].

Отож, своєрідним історичним парадоксом можна вважати факт недовготривалої співпраці командирів окремих махновських територіальних загонів початку осені 1920 р. із врангелівським командуванням.

Мета дослідження – з'ясувати історичний контекст, причини та обставини недовготривалої співпраці окремих махновських командирів із білим рухом на чолі з П. Врангелем.

Виклад основного матеріалу. Антагонізм махновців і білих підтверджується тим фактом, що протягом революції вони ніколи не укладали між собою жодних угод чи союзів, ведучи наполегливу боротьбу на взаємне знищення. Ця боротьба рясніла надзвичайною жорстокістю, постійно збільшуючи прірву між ідейними ворогами. Білі вважали махновців невинними бунтівниками, руйнівниками засад культури та цивілізації. Махновці ж бачили у білих жорстоких поневолювачів та егоїстичних експлуататорів.

Основним театром протистояння махновських формувань і військових підрозділів білих стала Степова Україна – від Умані до Юзівки та Маріуполя, від Кобеляків і П'ятихаток до Херсону та Кримських гір. Апогей боротьби Революційної повстанської армії України (махновців) і денікінських Збройних сил Півдня Росії припадає на жовтень–грудень 1919 р., коли два війська вступили у смертельний двобій на теренах Катеринославщини. Тоді у цей двобій втрутилася третя сила – більшовицька Червона армія, яка скористалася взаємним ослабленням махновців та денікінців і нанесла їм на початку 1920 р. серйозної поразки.

Таким чином, від початку 1920 р. у межах України Червона армія почала перетворюватися на військового гегемона, в той час як білі і махновці були змушені реорганізовуватися, аби не зійти з політичної арени повністю. Для білих, яким вдалося закріпитися на Кримському півострові, це означало заміну головнокомандувача – з А. Денікіна на П. Врангеля. Новий командувач чітко усвідомлював, що серед основних причин нещодавньої поразки білих була відсутність підтримки їхнього руху з боку населення Південної України, тобто махновської вотчини. Першочергово необхідно було заручитися підтримкою

чисельного селянства, інтереси якого знову таки представляли махновці. Саме тут треба шукати корені аграрної реформи П. Врангеля, який у 1920 р. здійснив відчутний крок у бік селян [5, с. 310–323].

Інша ініціатива П. Врангеля стосувалася переформатування взаємовідносин з українським повстанством – як махновської, так і петлюрівської орієнтації. Біле командування шукало можливості не просто встановити контакти з українцями, а заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків. Емісари Врангеля почали з'являтися у тилу червоних у пошуках повстанських отаманів [2, с. 149;]. Лише до Махна станом на початок липня 1920 р., за даними чекістів, білі відправили 32 посланця з пропозиціями союзу [6, с. 434].

РПАУ(м) протягом весни та літа 1920 р. продовжувала боротися із більшовицьким режимом. Махновські формування в цей час поділялися на дві категорії: вище командування, включно з Н. Махном, на чолі найкращих полків чисельністю до 20 тис. бійців рейдувало теренами Лівобережжя; на місцях діяли територіальні партизанські загони, які, крім іншого, відігравали роль осередків забезпечення основної армії. Є підстави вважати, що Махно, хоча і продовжував боротьбу проти комуністів, тим не менш, був не проти порозумітися з ними, звісно, на власних умовах. Він чекав, що загальна ситуація розвиватиметься не на користь червоних, ось тоді вони самі шукатимуть підтримки махновців. Надзвичайно важка для Червоної армії війна з поляками та вихід з Криму влітку 1920 р. військ Врангеля певним чином підтвердили сподівання махновського командування [3].

Вийшовши з Криму, врангелівці захопили кілька материкових повітів Південного Лівобережжя, що надало їм можливість продемонструвати місцевим селянам серйозність намірів стосовно реалізації аграрної реформи. Крім того, у врангелівському тилу опинилося чимало територіальних махновських загонів, які до цього часу боролися проти червоних. Опинившись по інший бік фронту, командири цих загонів втратили зв'язок зі штабом основної махновської армії, чим моментально скористалися білі. Місцеві махновці потрапили під шалену агітацію врангелівців переходити на їх бік, адже, мовляв, по-перше, спільний ворог – комуністи; по-друге, Врангель вже розшукав самого Махна та уклав з ним відповідну угоду (що, звісно, не відповідало дійсності); по-третє, врангелівці радикально змінили ставлення до українців, яких визнавали і готові були співпрацювати як із союзниками; по-четверте, теперішні білі максимально враховують аграрні інтереси селян. Під впливом такої пропаганди, як мінімум, дев'ятеро махновських отаманів, яким бракувало достовірної, надійної інформації про загальну ситуацію в Україні, таки зважилися на перехід до білих. Це були командири загонів Самко, Гришин і Прочан, комполку Голик, комбриги Іщенко, Чалий, Яценко, Савченко, комдив Володін [2, с. 151; 4, с. 452, 463; 6, с. 372–375].

Проте, махновці не були б махновцями, якби і в цій ситуації не виторгували для себе спеціальні умови. По-перше, вони наполягли на збереженні власних окремих формувань на чолі саме з повстанськими командирами. По-друге, вони переконали командування білих у гострій необхідності поповнення і достатнього

забезпечення зброєю, набоями, спорядженням тощо. Це дозволяло махновцям потягнути час і не потрапити одразу на фронт проти червоних. Лише дивізія Володіна у жовтні 1920 р. встигла повоювати проти червоних на правому березі Дніпра. Решту формувань розмістили у тилових населених пунктах для поповнення і доозброєння: підрозділ Самка, наприклад, розмістився у Поповому, Іщенко – у Малій Токмачці, Голика – у Ногайську, Чалого – у Кінських Роздорах, Яценка – у Жеребці, Савченка – у Комишеवासі [2, с. 150, 151].

Слід зазначити, що комуністи відчутно боялися якихось домовленостей Махна і Врангеля. Ще у липні 1920 р. чекісти доповідали вищій владі, що «затримано низку осіб з документами від Махна до Врангеля. Махно боїться виступати відкрито зі своїми симпатіями стосовно Врангеля» [6, с. 432]. Водночас вони не могли довести існування таких симпатій, тому обмежувалися ось такими поясненнями: «...коли Махно заговорив із бандитами про те, що він хоче приєднатися до білих, то отримав відсіч, і (вони) настільки були стривожені цим, що Махно відмовився у подальшому від думки пропагувати цю ідею» [6, с. 432]. У подальшому, включно до кінця вересня 1920 р., радянська пропаганда, з метою компрометації повстанців, уже вголос звинувачувала Махна у контактах з білими. Здається, більшовики вірили власній пропаганді, відповідно до викривленої логіки якої Махно очолював куркульську контрреволюцію, отож, був молодшим партнером Врангеля.

Не виходячи з боїв проти червоних до початку осені 1920 р., Махно, тим не менш, наприкінці вересня таки дочекався згоди комуністів на військово-політичну угоду. 1 жовтня махновське командування адресувало своїм територіальним загонам наказ припинити боротьбу із червоними і розпочати бойові дії проти білих [6, с. 141]. Передбачалося, що наказ мають виконати і махновці по той бік фронту. У разі невиконання наказу передбачався розстріл. При наближенні основної махновської армії до зони дії територіальних загонів останні мали до неї приєднуватися [6, с. 152].

З часом виявилось, що командири «білих» махновців по-різному виконали цей наказ. Володін, наприклад, одержавши наказ, ментально повернув зброю проти врангелівців, почав громити їхні тили, намагався атакувати штаб генерала Кутепова. Його дивізія була оточена і розбита, сам він потрапив у полон і був розстріляний 25 жовтня у Мелітополі [6, с. 151]. Бригади Чалого та Іщенко дуже швидко приєдналися до армії Махна, яка з 22 жовтня вже оперувала у Північному Приазов'ї. Отамани Яценко та Савченко за невиконання наказу були махновцями розстріляні, а їхні повстанці приєднані до основних сил махновців [4, с. 467–469]. Цікаво, що перебування таких командирів як Чалий та Іщенко на врангелівській службі не підірвало довіру до них з боку вищого махновського командування: у жовтневих боях проти білих вони командували значними угрупованнями повстанських військ.

Контрнаступ Червоної армії на позиції врангелівців розпочався 22 жовтня саме з дій ударної групи махновців на чолі з В. Білашом. Група Білаша першою зустрічала формування «білих» махновців, приєднуючи їх до себе. Жоден підрозділ останніх наприкінці жовтня не виступив проти червоних, тим більше проти своїх. Всі вони натомість взяли активну участь у подальших боях із

білими. 2 листопада, коли врангелівці відійшли за Кримські перешийки, зникли останні ілюзії щодо можливості військового союзу махновців і білих проти червоних.

Висновки. Більшовики, як ми знаємо, не стали і не могли стати надійними союзниками махновців, але концептуальна співпраця українських повстанців з російськими імперцями була неможлива апріорі. Так, Врангель зробив серйозний крок у бік українців взагалі і селянства зокрема, але своїм для них не став, його аграрну реформу визнати повністю проселянською ніяк не можна. В його оточенні були генерали та офіцери, з якими махновці вели смертельні бої у попередні роки, тому не мали до них жодної довіри. На угоду з врангелівським командуванням погодилось не вище махновське командування, а лише командири середньої ланки. І зважились вони на це виключно тому, що перебували зі своїми загонами у повному інформаційному вакуумі. У відносинах з керівниками білих вони постійно хитрували, затягували час, явно очікуючи зміни ситуації. Абсолютна більшість з них зберегла вірність махновському рухові. Враховуючи все вище сказане, короточасну співпрацю окремих територіальних махновських командирів із врангелівським командуванням слід визнати тактичними хитроцями повстанців, а не принциповою зміною повстанського світогляду чи безпринципним пристосуванням.

Бібліографічні посилання

1. Архірейський Д. В. Земельне питання і махновщина. *Питання аграрної історії України. Матеріали чотирнадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* (зб. наук. пр.). Дніпро: Ліра, 2024. С. 88–97.
2. Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. Київ: Темпора, 2015. 296 с.
3. Архірейський Д. В. Феномен Старобільської угоди. *Питання аграрної історії України. Матеріали тринадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* (зб. наук. пр.). Дніпро: Ліра, 2020. С. 5–19.
4. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно: Истор. повествование. Київ: РВЦ «Проза», 1993. 592 с.
5. Корновенко С. В., Земзюліна Н. І., Ковальова Н. А. та ін. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.
6. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под. ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. 1000 с.

Секція 1. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ПРИДНІПРОВ'Я

К. РОЩАКОВСЬКИЙ: ЧИ БУЛИ УКРАЇНСЬКІ ПОМІЩИКИ ЕМАНСИПАТОРАМИ?

Тетяна Литвинова

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Постановка проблеми. Реакції українського дворянства на політику російського уряду по «селянському питанню», яке стало основною, стрижневою суспільною проблемою наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., є мало досліджуваною проблемою і потребує спеціального розгляду. Як не дивно, але навіть його активне обговорення напередодні Селянської реформи 1861 р. все ще залишається майже поза увагою вітчизняних істориків, які нібито цілком задоволені історіографічною спадщиною в цій царині. Переддень реформи та роль дворянства у її підготовці, за незначним винятком (Доброгорська Н., Ковальов Є., Литвинова Т., Поліш В., Якименко Л.), на жаль, і зараз не надто цікавить українських фахівців. Тому й не дивно, що до сьогодні навіть професійні історики нерідко передреформену соціальну ситуацію визначають у категоріях «рабства», а участь дворянства у демонтажі кріпосницької системи сприймають як намагання зберегти status quo [1]. Одним із ефективних шляхів подолання такої ситуації уявляється розширення персональних сюжетів і збільшення уваги до тих, хто був нею обійдений або через невідповідність канонам радянської історіографії, або через свою нібито «неукраїнськість». До таких персон, без сумніву, можна віднести й героя даного повідомлення, за яким в історіографії закріпився статус «консерватора», «реакціонера», «плантатора».

Мета дослідження. На прикладі громадської діяльності К.О. Рощаківського перевірити усталені історіографічні оцінки та стереотипи щодо позицій більшості поміщиків Подніпров'я з проблеми звільнення селян.

Виклад основного матеріалу. Для тих, у кого цілком правомірно може виникнути питання: а хто такий Костянтин Олександрович Рощаківський (1.11.1815 – 18.03.1862), яку частину, прошарок дворянства він представляв, енциклопедичним стилем наведу основні біографічні відомості. Він був нащадком козацько-старшинського роду, поміщиком Херсонської та Полтавської губерній, колезьким радником, предводителем дворянства Бобринецького повіту Херсонської губернії, публіцистом, діячем Селянської реформи 1861 р., освітянином, благодійником.

Як діяч Селянської реформи, К. О. Рощаківський лише зрідка згадується в літературі. Істориків зацікавили, в першу чергу, його роздуми, опубліковані 1887 р. у «Киевской старине», відомі як «Мемуары К. А. Рошачовского времен

освобождения крестьян» [2]. Але К. О. Рощаковський, як і цілий ряд дворян-поміщиків, активно включився в публічне обговорення важливої селянської проблеми на сторінках різних видань, в першу чергу «Одесского вестника» (далі: ОВ) та «Журнала землевладельцев» (далі: ЖЗ). Він сам називав свої тексти «рассказы из личной жизни» – «Будущее России», «Введение Уставной Грамоты», «Разверстка угодий и выкупного платежа», «Детский мир».

Не все було опубліковано за життя, імовірно, через поганий стан здоров'я. Ніби передбачаючи це, автор підкреслив: «Даю волю мыслям, которыя вероятнее всего никогда не будут напечатаны. Кашляю и чувствую удушье; грудь болит; пусть болит: хочу думать и жить, пока существую на свете» [2, с. 407]. Але він до останнього не просто довіряв свої думки паперу, а й публікувався. У січневих номерах «ОВ» за 1862 р. він вмістив ще три свої статті, а 18 березня цього ж року помер «от скоротечной или галлопирующей чахотки». За спогадами про нашого героя, які збирав публікатор «Мемуаров» О. Русов, саме «усиленные кабинетные занятия последних двух лет его жизни свели его преждевременно в могилу, на 47 году жизни» [2, с. 398]. Тобто, можна сказати, що через переживання, інтелектуальне напруження К.О. Рощаковський став «жертвою» Селянської реформи. До речі, не тільки він один.

З паперів К. О. Рощаковського значна частина присвячена саме селянській проблемі. Причому всі вони відносяться до 1857–1861 рр. і демонструють неабияку активність, особливо в період роботи Херсонського губернського комітету. Однак значний за обсягом і достатньо репрезентативний комплекс текстів К. О. Рощаковського, зокрема, опублікований в «Журнале землевладельцев», фактично залишився поза увагою фахівців.

Сам про себе К.О. Рощаковський скромно написав: «я не богат, не знатен и не знаменит ученостью» [5, с. 18]. Та О. О. Русов, малюючи на основі спогадів очевидців, так би мовити, психологічний портрет К.О. Рощаковського, писав, що той був не тільки «кротким, смиренным семьянином», який дуже любив своїх дітей, займався їхнім вихованням, укладав для них підручники, а й «добрым баринном» по отношению к своим крепостным» [2, с. 398]. Дворових людей у нього було мало, він постійно платив їм невелике щомісячне жалування, а їхніх дітей навчав у своїй домашній школі. Землею селяни користувалися необмежено, це ж стосувалося й деяких дворових.

Суворо ставлячись до себе і постійно згадуючи своє привілейоване становище, Костянтин Олександрович писав не для публіки: «Мало я делал добра для своих крестьян и совесть укоряет меня в этом. Указывая мне иногда прекрасные и достойные подражания примеры, она мне шепчет, что если бы я постоянно употреблял малую часть доходов на пользу подвластных мне братьев, то легко удвоил бы их благосостояние». І водночас він задавався питанням: «Когда же я сделаюсь истинным христианином и много ли мне остается идти по скользкому пути жизни?».

Звернення до морально-етичної сторони кріпосних стосунків, з певним риторичним набором, особливо в найбільшій статті «Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян

Новороссийского края», опублікованій в липневій книжці «ЖЗ» за 1858 р., стали підставою для звинувачень істориками у лицемірстві та маскуванні класових інтересів. Але сумніви викликали в першу чергу слова, сказані К. О. Рощаковським у відповідь на рецензування на його статті одним з авторів «ЖЗ» Белем: «Забудем, что многие из вас, собеседников, помещики. Бог нам поможет забыть этот уже не лестный для нас, изношенный титул, и променять его на скромное название истинных людей и христиан» [5, с. 19]. Подібне в текстах звучало неодноразово.

Немає підстав сумніватися в усвідомленні К. О. Рощаковським себе «економістом-філантропом», який до того ж насправді прагнув зміни існуючої системи стосунків і намагався гармонізувати ідеальні уявлення та практичний інтерес, викликаний життям. Очевидно, він добре розумів цю проблему, яка у той час актуалізувалася не лише для нього. У непризначених для публіки паперах у зв'язку з цим було записано: «Мы живем в дивное время... Никогда не происходило такой славной борьбы великодушия со свойственным человеку желанием оградить собственность от ущерба!» [2, с. 401]. Не дивно, що в період обговорення умов Селянської реформи дворянство, уявлення якого про існуючий лад базувалися на законі, тривалій практиці, усвідомленні богоданості існуючих порядків, переконувало і себе, і громадськість у різний спосіб – від морально-етичних аргументів до арифметичних викладок. При цьому саме морально-етичні моменти були покликані відіграти роль своєрідного стимулу. Тому неодноразові апеляції К. О. Рощаковського до християнських цінностей при побудові нової конструкції стосунків між селянами та поміщиками також слід сприймати не просто як риторичний прийом або лицемірство. Що ж до необхідності збереження на деякий час тілесних покарань для селян, що закидали херсонському автору історики, зауважу, що їх відстоювали в той час і «прогресивні» реформатори, наприклад, В. О. Черкаський.

У першій публікації у липневій книжці «ЖЗ» 1858 р. К. О. Рощаковським в основному було окреслено коло питань, до яких він потім ще буде звертатися, пояснюючи та уточнюючи свої позиції, уважно слідкуючи за полемікою, що розгорнулася в періодиці й жваво реагуючи на неї. Статті в місцевих газетах та «ЖЗ», в «Русском инвалиде», «Сельском благоустройстве» не тільки прочитувалися, а й обговорювалися в колі близьких до нього дворян.

К. О. Рощаковський не був членом Губернського комітету, але свою першу статтю в «ЖЗ» писав як своєрідну програму його дій. Він поспішав викласти не тільки свій погляд на проблему, а й принципи, якими бажано було б керуватися комітету. По-перше, необхідно було «решать судьбу крестьян таким образом, чтобы это действительно (курсив К.Р. – Т. Л.) послужило к улучшению их (селян – Т. Л.) быта, а вместе с тем не забывать интересов помещиков», оскільки «малая семья дворянства, сравнительно с большой массой крестьян, имеет перед Богом и перед законом равные права на справедливость». По-друге, треба пам'ятати, що протягом дванадцятирічного перехідного періоду, визначеного попередньою урядовою програмою, стосунки між двома основними гравцями великої проблеми – селянством та дворянством – будуть

покращуватися, адже жоден поміщик для власної користі не захоче по завершенню визначеного терміну залишитися без людей у своєму селі. І, по-третє, «члены комитета должны остерегаться вредного пристрастия к собственным убеждениям; эти убеждения они должны сложить в общую массу всех мнений и безпристрастно обсуждать каждое мнение – кем бы оно ни было подано» [4, с. 40].

Перш, ніж викласти на папері свої думки, К. О. Рошачовський «советовался с кем мог», а також «испытывал свою душу: нет ли в ней хоть искры пристрастия к дворянству, либо ложной неприменимой гуманности». Очевидно, це питання продовжувало його хвилювати, особливо після критики, що лунала, на його адресу. Ніби виправдовуючись, він пояснював свої позиції, звертаючи увагу на необхідність дотримання балансу інтересів, причому центральним тут було поняття справедливості. Остерігаючись закидів з боку «собратий-помещиков» в «ультра-филантропических идеях», Костянтин Олександрович навздогін своїй статті в «ЖЗ» у серпні 1858 р. попереджав: «Я никогда не забывал общих наших интересов и внимательно взвешивал их на весах справедливости и расчета. Но обсуждая вопрос с одной, и с другой стороны – куда девать сердце?» [3, с. 62]. Тобто, серце було на боці селян, «наших бедных братьев», думка про «действительное улучшение быта» яких не повинна ні на хвилину залишати тих, хто писав з цього приводу. Але, враховуючи спрямування суспільних настроїв, які формувалися під впливом урядової політики та ліберальної преси, він також вважав, що «справедливость (курсив К.Р.) к другой стороне (дворянству – Т. Л.), которая становится у нас как бы подсудимою, должна быть другою целью, и цель эта равно прекрасна и благородна» [5, с. 19].

Висновки. Безпосереднє звернення до текстів К. О. Рошачовського дозволяє стверджувати, що небайдужий, мислячий дворянин не тільки серцем прагнув звільнення селян, а й розумів необхідність цього з раціональної точки зору. Враховуючи ставлення до дворянства бюрократів-реформаторів, він справедливості у проведенні реформи вбачав у збереженні не тільки селянських, а й дворянських інтересів. Тільки у такому разі реформі був би гарантований успіх. Отже, справа не у відсутності бажання ліквідувати кріпосне право. Дворянських реформаторів обурювала недовіра та надмірна опіка з боку бюрократії, яка фактично підштовхувала дворян до добровільної жертви на неприйнятних для більшості умовах. Активну частину дворян-реформаторів це відверто ображало, так само, як і обов'язковість багатьох умов розкріпачення – наділення землею й тих селян, які її не потребували, адже займались ремеслом, підприємництвом, торгівлею, обов'язковість викупу наділів та встановлені згори їх норми, які не відповідали місцевим умовам і традиціям попереднього господарювання тощо. Все це суперечило самому духу реформи та уявленням дворян про свободу господарської діяльності. Тому не варто дорікати тим, хто у складний момент зламу старої системи намагався хоча б частково зберегти свою власність і думав, як виживати. Задача ж дослідників полягає у точному контекстуальному прочитанні якомога ширшого кола пам'яток задля адекватного відтворення позицій, аргументів, які дозволять

зрозуміти передреформену соціальну та інтелектуальну ситуацію у всій її повноті, а також змінити уявлення про дворянство як зрадника інтересів власного народу.

Бібліографічні посилання

1. Литвинова Т. «Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи. *Київські історичні студії. Науковий журнал*. 2021. № 1(12). С. 44–57.
2. Мемуари К. А. Рощаховскаго времен освобождения крестьян. *Киевская старина*. 1887. Июнь. С. 396–450.
3. Рощаковский К. Еще несколько мыслей по предмету изменения отношений крестьян к помещикам. *Журнал землевладельцев*. 1858. № 10. Сентябрь. С. 58–62.
4. Рощаковский К. Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края. *Журнал землевладельцев*. 1858. № 6. Июль. С. 39 – 66.
5. Рощаковский К. Ответ г. Бэлю. *Журнал землевладельцев*. 1858. № 13. Октябрь. С. 19–22.

ПОДНІПРОВ'Я В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ЛИСЕНКА: ВЕКТОРИ КОНТАКТІВ

Наталія Міщанчук

*здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. ХІХ століття з його активними національно-визвольними процесами породило новий тип митця, що виходячи за межі творчості, ставить перед собою вищу мету – служити своєму народові і заангажується його проблемами [6, с. 15]. Самовіддана активність пасіонарної еліти висуває національну програму, актуалізує її в народних масах, спонукає носіїв української ідентичності до породження надособистісних життєвих актів служіння рідній нації [5, дата звернення: 30.10.2024]. Серед пасіонаріїв ХІХ ст., які зробили вагомий внесок у процес українського націотворення, відомий композитор, піаніст, диригент, активний громадський діяч Микола Лисенко. Його творчий доробок став важливим чинником національної консолідації українства, поширення й утвердження серед різних верств українського народу національної свідомості та ідентичності. Значним був вплив непересічної особистості митця і на українське життя регіонального рівня.

Мета дослідження. У даній розвідці спробуємо окреслити взаємозв'язки М. Лисенка з Подніпров'ям – регіоном, який відіграв значну роль у житті та творчості композитора. Контакти митця з Подніпров'ям охоплюють як персоналістичний, так і культурно-мистецький та громадський вектори. Цих питань

певною мірою торкалися дослідники С. Абросимова [1], С. Світленко [13], Т. Булат [2], М. Шубравська [16] та інші. Проте названа тематика досі не знаходила окремого висвітлення, з чого випливає актуальність такого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Перше задокументоване відвідування М. Лисенком подніпровського регіону відноситься до 1878 року, коли композитор взяв участь у археологічних розкопках курганів на о. Хортиця. У листі митця до майбутньої дружини Ольги Липської від 19 червня 1878 р. знаходимо детальний опис підготовчих робіт та подорожі з Катеринослава до місця розкопок групи дослідників, до складу якої входили також місцеві вчителі. В той же час М. Лисенко зустрічався з місцевою катеринославською громадськістю, комунікував з людьми, які, за його власним висловом «люблять дуже рідну пісню й музику» [8, с. 128]. Через Подніпров'я проходили й маршрути літніх концертно-хорових подорожей композитора 1895, 1897, 1902 рр. [11, с. 301]. Активна громадська позиція митця сприяла налагодженню комунікацій по лінії Катеринославської «Просвіти» (4, с. 121, 125).

До 1878 р. відносяться і перші персоналістичні зв'язки М. Лисенка з провідними діячами регіону. Відомо, що саме під час участі в археологічній експедиції налагоджуються його контакти з Д. Яворницьким, який тоді очолював групу київських учених [11, с. 299]. Подальші комунікації інтелектуалів оберталися переважно навколо спільних наукових зацікавлень українським фольклором. Коли в 90-ті рр. М. Лисенко задумав видати збірник старовинних народних пісень і з цією метою звернувся за сприянням у зборі фольклорних матеріалів до всіх шанувальників народної словесності, Д. Яворницький відгукнувся одним із перших. У січні 1896 р. історик надіслав М. Лисенку свій рукописний збірник обрядових пісень. Домовилися вони і про особисту зустріч у Києві навесні 1896 р., під час якої композитор планував записати музику до пісень з голосу Д. Яворницького [8, с. 260, 263, 266]. Відомо про сприяння М. Лисенка у справі написання В. Антоновичем рецензії на третій том «Історії запорізьких козаків» Д. Яворницького [8, с. 266, 279]. У свою чергу митець звертався за організаційною допомогою до Д. Яворницького влітку 1902 р. під час концертного туру на південь Російської імперії, що мав пролягати через повітові міста Полтавщини, Катеринослав, Ростов, Новочеркаськ та Таганрог [8, с. 354, 355].

Культурно-інтелектуальні контакти поєднували М. Лисенка і з родиною Д. та Н. Дорошенків у катеринославський період їх життя (1909–1912). Основним напрямом співпраці стала взаємодія у царині просвітництва. Так, Д. Дорошенком на шпальтах місцевого україномовного часопису «Дніпрові хвилі», редактором якого він виступав, опубліковано розвідки, присвячені визначним представникам українського руху – М. Грушевському, Д. Яворницькому, Г. Барвінок, Б. Грінченку та ін. Чільне місце у катеринославському виданні відводилося ним «лисєнкіані» [3;7;12]. Н. Дорошенко – активна діячка театральної секції місцевої «Просвіти» – як випускниця акторського відділення Музично-драматичної школи М. Лисенка, опікуючись організацією народного театру у Катеринославі, неодноразово зверталася за порадою до своїх колишніх

педагогів, залучала викладачів та вихованців освітнього закладу до тематичних концертів та святкувань шевченківських роковин [15].

Не можна оминати увагою і вплив історії та культури Подніпров'я на творчість М. Лисенка. Тут перш за все маємо на увазі козацьку тематику. Формування світогляду композитора, його мистецьких смаків проходило в умовах становлення і розвитку національної самосвідомості народу. У М. Лисенка це викликало палку зацікавленість козацькою історією, що сприяло збиранню зразків народнопісенної творчості. Композитору належить першість у виданні нотних записів дум, які виконував кобзар Остап Вересай [10]. Власні роздуми у галузі козацько-кобзарської культурної спадщини М. Лисенко виклав також у наукових розвідках «Дума про Хмельницького і Барабаша», «Про торбан і музику пісень Відорта», «Народні музичні інструменти на Україні» [9].

Блискучі зразки переосмислення духовного спадку козацтва становлять численні обробки народних пісень. Історичні пісні з козацькою тематикою наявні в перших шести випусках «Збірника українських пісень» для голосу з фортепіано, створених з 1868 по 1895 роки, а також в аранжуваннях дванадцяти «десятків» народних пісень для хору з фортепіано. Переважно митець звертався до фольклорних текстів, у яких були відтворені події Хмельниччини. Взагалі, музикознавець Катерина Шарабар, провівши детальний аналіз творчого доробку М. Лисенка, виявила понад двадцять героїчних козацьких образів. Серед них І. Підкова, Д. Байда-Вишневецький, Т. Федорович (Трясило), С. Палій, Б. Хмельницький, І. Барабаш, П. Дорошенко, І. Мазепа, Д. Нечай, І. Голота, М. Кривоніс, С. Чалий, П. Калнишевський, І. Гонта та ін. [14, с.149-150] Ще один героїчний образ козака композитор втілює у відомій опері «Тарас Бульба», створеній ним 1891 р. за однойменною повістю М. Гоголя.

Висновки. Підводячи короткий підсумок, зазначимо, що Подніпров'я пов'язане з ім'ям М. Лисенка в персоналістичному, культурно-мистецькому та громадському аспектах, тісно переплетених між собою. Насамперед через постаті його сучасників Д. Яворницького та Д. Дорошенка. З композиціями митця духовно й національно зростали катеринославські просвітяни. Його твори лунали з театральних сцен та концертних майданчиків регіону. З іншого боку, історія Подніпров'я справила визначальний вплив на творчість композитора, значною мірою визначивши тематику його мистецьких творів та музикознавчих розвідок.

Бібліографічні посилання

1. Абросимова С. Яворницький: мережі інтелектуальних зв'язків. *Ейдос*. 2009. вип. 4. С. 417-437.
2. Булат Т. П. Микола Лисенко. Київ: Музична Україна, 1973. 106 с.
3. Д.Д. (Дорошенко). Як шанувала українська молодь М.В. Лисенка у Петербурзі 1904 року (Сторінка з споминів). *Дніпрові хвилі*. 1912. № 20-21. С. 271-275.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про Давнє-Минуле (1901-1914 роки). Вінніпег, Манітоба: Накладом видавничої спілки «Тризуб», 1949. 168 с.
5. Колісник О. Еліта та псевдоеліта: пасіонарії та субпасіонарії в українській історії та сьогоденні. *Універсум*. 2012. № 5-6 (223-224) [Електронний ресурс]. URL: <http://www.universum.lviv.ua/journal/2012/3/kolis.htm> (дата перегляду: 30.10.2024).

6. Корній Л. П. Пасіонарність особи Миколи Лисенка в умовах заблокованості української національної культури. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2017. № 4(37). С. 15-26.
7. Котов К. Український клуб у Києві. *Дніпрові хвилі*. 1912. № 4. С. 64-65.
8. Лисенко М. В. Листи. Київ: Мистецтво, 1964. 533 с.
9. Лисенко М. Про народну пісню і про народність в музиці / Ред., передм. та прим. М. Гордійчука. К., 1955;
10. Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая / Ред., передм. та прим. М. Гордійчука. Київ: Музична Україна, 1978. 95 с.
11. Лисенко О. М. М. В. Лисенко. Спогади сина. / літ. виклад. Б. Хандроса; вступ. ст. М. Рильського, вид. 4-е, перероб. і доп. Київ: Мистецтво, 1966. 362 с.
12. Новицький М. Кобзарь України. *Дніпрові хвилі*. 1912. № 20-21. С. 282-286.
13. Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. Дніпропетровськ: «ЛПРА», 2015. 312 с.
14. Шарабар К. Героїчний образ козака у творчості Миколи Лисенка. *Українське музикознавство*. 2013. Вип. 39. С. 145-163.
15. Шевченківський концерт Катеринославської «Просвіти». *Дніпрові хвилі*. 1912. № 6. С. 99-100.
16. Шубравська М. М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність. Київ: Наукова думка, 1972. 251 с.

МАРШРУТИ ЖИТТЯ СЕРГІЯ ПАВЛОВИЧА БАЛАБУХИ

Варфоломій Савчук

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри теоретичної фізики*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Є певні постаті Катеринослава, які проживали значну частину свого життя в нашому місті, є знаковими в історичному минулому, в тому числі й для Катеринослава. До таких постатей відноситься й постать Сергія Павловича Балабухи. В концентрованому вигляді, скажімо спеціально присвяченої йому розвідки, не виявлено, крім відомостей, наведених у Вікіпедії та в біобібліографічному словнику «Деятели революционного движения в России» [1]. Інформація в «Словнику...» є цінним джерелом.

Мета дослідження. Жанр зазначених вище джерел не передбачає проникнення в мотиви тих чи інших вчинків людини, детальнішого розгляду діяльності, з'ясування оточення тощо. Все це і стало метою даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. С. П. Балабуха належить до славнозвісної київської родини підприємця-кондитера Семена Семеновича Балабухи. Саме він започаткував в Києві торгівлю сухим варенням. Його справу продовжив син, купець 2-ї гільдії Микола Семенович Балабуха, який певний час (1847–1851) обіймав посаду київського міського голови. Пам'ять про кондитерські звичаї роду Балабух зберіглася у нащадків саме рецептурою сухого варення.

За різними джерелами *київське сухе варення, винайдене наприкінці XVIII – на початку XIX століття стало знаменитим гастрономічним символом міста. В Києві на Андріївському узвозі є навіть бронзова міні-скульптура сухого варення Балабухи. Місцева назва такого варення – балабушка.*

С. П. Балабуха був племінником М. С. Балабухи. Але обрав зовсім іншу траєкторію свого життя, далеку від підприємництва. Народився він в Києві (21 вересня) 3 жовтня 1857 р., хоча в деяких джерелах йде мова про Чернігів, як місце його народження. Батько його був чернігівським дворянином. У 1875 р. закінчив зі срібною медаллю Чернігівську гімназію. Маршрути його дорослого життя з Петербургу, де він стає студентом Медико-хірургічної академії. Середина 1870-х років була початком масового «ходіння в народ» демократичної інтелігенції. Саме цим, на наш погляд, можна пояснити раптовий вихід С. П. Балабухи у 1878 р. з Медико-хірургічної академії і переїзд його на посаду вчителя в селище Верхній Корочар? (Карачан) Новохоперського повіту Воронезької губернії. Там він спілкується з Василем Тулісовим та подружжям Кожиних (Іларіоном та Катериною), які проживали в тому ж Новохоперському повіті. Причому В. І. Тулісов знаходився на нелегальному становищі і був заарештований в травні 1879 р. саме на бджільнику вчителя І. Кожина [1, с. 166]. Ці дані дають можливість висловити гіпотезу щодо залучення С. П. Балабухи до народництва. С. П. Балабуха навчався в Петербурзі і в цей же час В. І. Тулісов теж проживав в Петербурзі, вів активну революційну діяльність. .

Вся ця четвірка проходила у 1880 р. по справі Тулісова. Спочатку С. П. Балабуха знаходився у воронезькій тюрмі, потім його справу передали до Харківського суду, який ним «визнаний 31 жовт. 1880 г. винним у знанні та недонесенні про належність Тулісова та Кожина до соціально-революційної спільноти та засуджений до позбавлення всіх прав стану та до заслання на життя в Тобольську губ., але приймаючи до уваги «особливі, обставини, що зменшують провину» суд ухвалив клопотати про заміну призначеного йому покарання арештом на 3 тижні» [1]. З цього часу починаються мандрівки С. П. Балабухи по різних містах і місцях України і росії.

Після відбуття покарання С. П. Балабуха залишається в Харкові і стає студентом медичного факультету Харківського університету. Там він долучився до студентських заворушень протягом лютого – березня 1882 р., брав участь в поданні колективного протесту проти попечителя Харківського навчального округу. 19 березня 1882 р. був звільнений з університету «за шкідливий вплив на товаришів», але з правом вступу до інших вищих навчальних закладів. За розпорядженням департаменту поліції 15 квітня 1882 р. він був підданий негласному нагляду.

С. Балабуха переводиться на другий курс Казанського університету. Але вже в листопаді того ж року за участь в студентських заворушеннях 29 жовтня 1882 р, його було звільнено і з цього університету, але вже без права вступу до вищих навчальних закладів. Після цього С. Балабуху вислано до Києва під негласний нагляд поліції. Другий маршрут його життя в цей час (1882–1883) пролягав, в основному, по Україні: Київ, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Харків. В останньому він знову долучається до активної революційної діяльності

В цей же час в Харкові активну революційну діяльність проводив брат Івана Буніна, Юлій Бунін, висланий з Москви до Харкова весною 1881 р. Тут він став лідером і теоретиком народницького гуртка, в якому були С. П. Балабуха та інші. В Харкові його авторству належать прокламації «Русский народ», «Слово к народу», «К русской интеллигенции» та ін. В лютому і березні 1886 р. він брав участь в їх тиражуванні і розповсюдженні. Разом з М. Рклицьким він організовує у Харкові «в 1885 г. "групу революційних народників"». За повідомленням начальника Харківського жандармського управління він також належав до гуртка Олександра Францевича Затурського – на той час студента.

3 травня 1886 р. С. П. Балабуху заарештовано за справою про розповсюдження прокламацій. Утримувався у харківському тюремному замку (колишня Тюремна вулиця). Перебуваючи там, брав участь у загальному голодуванні в'язнів влітку 1886 р. Після цього був переведений до Ізюмського тюремного замку. На допитах він визнав належність до гуртка народників, свою участь у написанні та розповсюдженні прокламацій. Але співучасників не назвав. За свою діяльність С. П. Балабуха був засуджений до заслання на 5 років до Східного Сибіру. В липні 1887 р. його було переведено до Бутирської тюрми (Москва), звідки він й був етапований до Східного Сибіру. По дорозі захворів на тиф, був залишений в Ачинську, а потім доставлений в середині березня 1888 р. на місце заслання в Кіренськ (Іркутська губернія). Кінцевим пунктом його заслання через деякий час стало С. Ступінське (Кіренська округа). Останнє місце перебування С. П. Балабухи є результатом його настійливих спроб до побачень з державними злочинцями, які були етаповані до Якутії. Отже його новим (третім в житті) маршрутом став маршрут Харків – Ізюм – Москва – Ачинськ – Кіренськ – С. Ступінське (Кіренська округа).

13 травня 1892 р. завершився термін його покарання. З нього було знято гласний нагляд і дозволено виїхати з Сибіру. Також на нього була розповсюджена заборона проживати в столичних та університетських містах, Твері, Саратові, Нижньому Новгороді протягом трьох років. Він виїхав з Іркутська 2 серпня 1892 р. Проживав в Новгород-Сіверському. Потім переїхав до Полтави.

В Полтаві він прожив трохи більше 5 років. Надзвичайно потужним в Полтаві було його інтелектуальне оточення. В різні роки його проживання в Полтаві до нього входили Михайло Васильович Рклицький, Бунін Іван Олексійович, Бунін Юлій Олексійович, Дмитро Олексійович Іваненко, Павло Михайлович Дубровський, Іван Миколайович Присецький, Микола Григорович Кулябко-Корецький та інші [3; 4]. Значна кількість з них була народниками, з деякими з них (Ю. О. Бунін, М. В. Рклицький) С. П. Балабуха товаришував і співпрацював ще у Харкові та під час своєї народницької діяльності. Значна кількість з них працювала в Полтавському статистичному бюро.

Після безуспішної спроби в 1892 р. влаштуватися на посаду земського фельдшера С. П. Балабусі у 1895 р. було дозволено працювати якраз у Полтавському статистичному бюро Полтавської земської управи. Вся ця група полтавських інтелектуалів почала гуртуватися ще під знаком втілення однієї громадської ідеї – створення щоденної полтавської газети

В своїх спогадах Ю. О. Бунін так описував гурт людей, з яким він спілкувався в період своєї роботи в Полтаві та спробу заснувати щоденну газету: «У Полтаві мені доводилося бувати і раніше: на початку 80-х років я їздив туди, ще студентом, за дорученням революційного гуртка, до якого примикав у Харкові, для переговорів народовольців з народниками. Деякі з цих старих зв'язків ще збереглися і 90-го року. Крім того, у Полтаві я зустрів кілька моїх старих знайомих, які нещодавно повернулися із заслання, зокрема нині покійного І. М. Присецького (згодом він був членом 1-ї Державної думи), В. М. Серпинського, що провів багато років в тюрмі і Східному Сибіру та ін. Невдовзі після мого приїзду до Полтави були й інші особи тієї ж категорії: брати О. І. та С. І. Мельникови, В. П. Нечволодов, С. П. Балабуха та ін.)... Прагнення це здійснилося наприкінці 1894 року у дуже оригінальній формі. У руках виявилася неофіційна частина «Полтавських губернських відомостей», редактором яких був секретар губернського статистичного комітету Д. О. Іваненко. Зі згоди губернатора газета була передана у розпорядження нашої групи, яка організувала особливий редакційний комітет, до складу якого увійшли: М. Г. Кулябко-Корецький, Є. В. Святловський, С. П. Балабуха, Л. В. Падалка, П. М. Дубровський, секретар губернської управи О. М. [Олексій Миколайович] Лісовський, його дружина К. К., мій брат Іван Олексійович та я» [4]. С. П. Балабуха у цей час став і дописувачем газети «Южный край» (Харків).

Отже важливим етапом діяльності С. П. Балабухи у Полтаві була його літературна та видавнича діяльність. Але її перервала його участь в справі директора полтавської школи садівництва Налімова. Є версія, що причиною колективного листа, підписаного 26-ма особами, став донос Налімова, спрямований ним в жандармське управління, на сторожа цієї школи. Як результат «багато земських службовців змушені були не лише залишити службу в земстві, а й саму Полтаву» [3], в тому числі й С. П. Балабуха. Розпорядженням міністра внутрішніх справ від 7 жовтня 1898 р. йому було заборонено проживання в Полтавській губернії. Також він був позбавлений права служби в земських установах. Так завершився четвертий маршрут життя С. П. Балабухи

Новим життєвим маршрутом С. П. Балабухи став маршрут Полтава – Харків – Катеринослав – Полтава – Катеринослав. Спочатку він виїхав до Харкова. Потім 12 березня 1899 р. попрямував до Катеринослава. В Катеринославі влаштувався на службу в управління Катерининської залізниці. Період життя в Катеринославі був чи не найдовшим в його житті. Достеменно відомо, що він перебував там до 1913 р. Але час від часу намагався виїхати з нього. Відомо декілька спроб. Перша – в 1900 р. спроба виїхати до Петербургу. Але дозволу на це не отримав. Друга вже у 1908 р. – це його клопотання про службу в Полтавській губернській земській управі. І третя спроба – у 1913 р. Життя у Катеринославі налагоджувалося, тому прикметно, що коли «за циркуляром департаменту поліції від 12 березня 1903 р. негласний нагляд поліції було знято, а в листопаді т. р. було дозволено проживання в Петербурзі» [словник], він цим дозволом не скористався. Його захопила громадська і політична діяльність у Катеринославі. В управлінні Катерининської залізниці він

працював у статистичному відділі з квітня 1899 р. В липні 1900 р. департамент поліції не допустив його до роботи в цій службі. Але наприкінці того ж року він отримав дозвіл на роботу в управлінні цієї залізниці.

Насиченою була його громадська і політична діяльність у 1903 – 1905 рр. У 1903 р. він приєднався до партії соціал-революціонерів, що підтверджує донесення начальника Катеринославського охоронного відділення в департамент поліції. Він «брав участь на протиурядовій сходці 2 лют. 1903 р. у квартирі інженера Іловайського і перебував у постійних зносинах з активними діячами партії соціал-революціонерів, будучи в той же час літературною революційною силою (псевдо – «Окуляри»)» [1, ст. 168].

Створив у Катеринославі гурток, до якого входили прогресивно налаштовані особи. В квітні 1905 р. начальник Катеринославського охоронного відділення доповідав в департамент поліції: «У Катеринославі створено радикальний гурток, до якого входять такі особи: дворянин Сергій Павлович Балабуха, лікар Олександр Львович Караваєв, володар бібліотеки «Світ» дворянин Сергій Юрійович Соколов, професор КВГУ Олександр Митрофанович Терпигорєв та ін. Завданням гуртка є всюди, де тільки представляється можливим, просування ліберальних ідей і сприяння протиурядовим організаціям. Гурток тільки почав діяти і поки що себе не заявив, тому надати про нього більш точні відомості утрудняюсь...» [5]. С. П. Балабуха «під час революційних подій «у груд. 1905 р. входив до складу організованого в Катеринославі «бойового страйкового комітету»; завідував грошовими коштами і вів ділові зносини з різними особами (С. Тукманкіним, Н. Шапочниковим та ін.)» [1, ст. 168].

При всьому цьому він вів й активну літературну діяльність. Був дописувачем в енциклопедії «Гранат». Зокрема, в двадцятому томі її енциклопедії Гранат є дві його розлогі статті «Екатеринослав» та «Екатеринославский уезд». Відомо про такі його літературні псевдоніми: С. Балабуха, С. Б-ха, Б-ха С., С. Б. []. В Катеринославі по приїзду спочатку був співробітником щотижневої газети «Днепровская молва». Потім працював у ліберальній газеті «Южная аря». Брав також участь в роботі комітету народних читань, поряд з такими представниками передової інтелігенції Катеринослава як О. М. Терпигорєв, О. Л. Караваєв, С. І. Гальперін та ін. В своїх публікаціях виступав на захист товариства «Просвіта». Перестав працювати в газеті «Южная заря» після конфлікту з його головним редактором А. Єфимовичем з приводу його статті, образливої для українців [6]. Після цього за даними М. П. Чабана виїхав з Катеринослава до Полтави. Достеменно відомо, що там у 1914 р. він був редактором газети «Полтавский день». У тому ж році в нього виникли якісь життєві негаразди, відлунням яких став лист до Д. І. Яворницького, написаний С. П. Балабухою в цьому ж році, в якому він дякував «козацькому батьку» за допомогу [2].

Після 1914 р. ніяких відомостей про подальше життя і діяльність С. П. Балабухи нам невідомо. Йому вже було під шістьдесят років і, на наш погляд, він поступово відходив від політичної й інших видів діяльності. Є згадка про те, що він у 1932 р. був персональним пенсіонером і проживав у

Краснодарі. І цей переїзд з України на Кубань став його останнім маршрутом життя.

Висновки. С. П. Балабуха вписав своє ім'я не тільки в історію революційної боротьби в імперії. Він був знаковою постаттю і в громадському та літературному житті Полтави і Катеринослава, мав потужне інтелектуальне оточення, стосунки з яким потребують подальшого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь: от предшественников декабристов до падения царизма. М. 1927–1934. Том. 3: Восемидесятые годы: Вып. 1: А–В. Стб. 166–168.
2. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Каталог музейної колекції. Дніпропетровськ. Пороги. 1992.
3. Іваненко Д. А. «Записки и воспоминания» (1888–1908). Полтава. 1909. (Репринтне видання. Полтава. 2002).
4. Из архива Юлия Бунина. Из жизни провинции в 90-х годах. URL: https://moskvam.ru/publications/publication_1495.html
5. Цит. за: Розентретер Б. А. Александр Митрофанович Терпигорев. 1873–1959. 1965. С. 67–68.
6. Чабан Микола. Діячі Січеславської «Просвіти». Дніпропетровськ. 2002. С. 94–95.

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Анастасія Бондаренко

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Постать Агатангела Кримського, українського філолога та вченого, є однією з найвизначніших в історії української інтелектуальної еліти. Його багатогранна наукова діяльність, яка охоплювала лінгвістику, літературознавство, історію релігій та сходознавство, залишила незабутній слід у розвитку української культури. Попри величезний внесок у науку і культуру, постать А. Кримського тривалий час залишалася на маргінесі історії, недооцінена й навмисно замовчувана. Однак після проголошення Україною незалежності ім'я Агатангела Кримського все частіше почало з'являтися і в суспільному дискурсі, а його спадщина набула належної уваги.

Мета дослідження – проаналізувати процес відновлення і популяризації постаті Агатангела Кримського у культурному та науковому просторі України з 1991 по 2024 рр. та встановити його місця пам'яті в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Після смерті Агатангела Кримського у 1942 р., звинуваченого в антирадянській націоналістичній діяльності, його

твори не лише заборонили видавати, а й навіть згадувати чи цитувати. Лише після перегляду справи у 1957 р. та реабілітації знову з'явилися у друці твори вченого. Втім, їх публікація супроводжувалася суворою цензурою, яка значно обмежувала доступ до його творчого доробку [5, с. 40].

У 1990-х роках ім'я А. Кримського почало повертатись у науковий та культурний простір на повну силу. Значний внесок у це відродження зробив його учень, відомий історик Омелян Прицак [5, с. 42], завдяки зусиллям якого у 1991 р. було засновано Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського. З 2005 р. Інститут здійснив перевидання як ключових праць, зокрема в серії «Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах» й «Історію хазар», так і публікацію нових досліджень, присвячених біографії вченого та його листуванню. Крім того, під егідою Інституту щорічно проводяться «Сходознавчі читання А. Кримського».

Активно долучились до вшанування, популяризації та збереження пам'яті про А. Кримського наукові та культурні установи його малої батьківщини [2, с. 106] Незважаючи на те, що його родина переїхала з Володимира-Волинського до Звенигородки на Черкащині, коли він був ще дитиною, сам факт народження вченого на Волині викликає глибоку повагу та особливу шану з боку місцевих установ. У 1992 р. за ініціативою Волинської обласної організації Національної спілки письменників України була заснована Волинська обласна літературно-мистецька премія імені Агатангела Кримського. У Волинському краєзнавчому музеї було створено колекцію матеріалів, пов'язаних з А. Кримським. З 1996 р. у музеї неодноразово організовувалися виставки, присвячені його життю та науковій діяльності.

До 150-річчя від дня народження А. Кримського у 2021 р. відбулося чимало важливих подій, спрямованих на вшанування його внеску в українську науку та культуру. У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського була організована онлайн-виставка, присвячена вченому [1], а також у співпраці з Інститутом сходознавства проведена наукова конференція, де дослідники обговорювали його різносторонню діяльність і вплив на культурну та наукову спадщину України [3]. У рамках цих заходів було створено електронну колекцію, яка відкриває для широкої аудиторії доступ до матеріалів, пов'язаних із А. Кримським [4]. Музей Луцького братства, продовжуючи багаторічну традицію популяризації постаті А. Кримського, також долучився до відзначення ювілею, організувавши виставковий проєкт. Пам'ять про видатного українського вченого також була увічнена Національним банком України, який випустив ювілейну монету номіналом 2 гривні в серії «Видатні особистості» [6].

Громадські заходи, присвячені вченому, продовжують активно проводитися й надалі. Так, у 2022 р. у Музеї історії Луцького братства відбулася публічна лекція, присвячена його життю і науковому доробку. У 2024 р. у Звенигородці було організовано захід «Гостини до Агатангела Кримського», який став непересічною подією для місцевої громади. Того ж року на Конфрактовій площі в Києві була представлена банерна виставка «Мововбивство – складова рашизму», де серед інших постатей представлено й інформацію про А. Кримського, з акцентом на лінгвістичний аспект його наукової роботи [9].

Не залишається поза увагою і літературна спадщина А. Кримського, зокрема його найвизначніший художній твір. У 2011 р., в межах «Національного книжкового проекту», вперше в незалежній Україні було видано роман «Андрій Лаговський». У 2021 р. видавництво «Фоліо» перевидало цей роман, а у 2023 р. випустило нову збірку – «Щастя тим, хто має жити. Мала проза». Того ж року видавництво «Віхола» випустило нове видання «Андрія Лаговського» з передмовою літературознавиці Віри Агеєвої, яка віднесла твір до т. зв. «неканонічного канону». А. Кримський був не лише видатним вченим, сходовознавцем і поліглотом, але й талановитим письменником, чії твори віддзеркалюють культурні, соціальні та національні процеси того часу.

Варто згадати й про зміну топонімів у рамках процесу декомунізації, який розпочався у 2015 р. Ім'я А. Кримського з'явилося на картах багатьох міст, здебільшого у вигляді назв «вулиця Агатангела Кримського» або «вулиця Академіка Кримського». Так, 28 грудня 2015 р. рішенням Вінницької міської ради вулиця Ленських подій була перейменована на вулицю Агатангела Кримського, а однойменний провулок – на провулок його ж імені [8]. Подібні перейменування відбулися і в інших містах України. У Хмельницькому вулиця Академіка Чеботарьова стала вулицею Агатангела Кримського. Долучились до цього процесу й на Дніпропетровщині. Зокрема, в Дніпрі вулицю Одоевського перейменували на вулицю Академіка Кримського. Таку ж назву дістала й колишня вулиця Даля у Кривому Розі [7]. Ці зміни не лише позбавляють міську топоніміку радянського спадку, але й підкреслюють важливість постаті А. Кримського, вшановуючи його внесок у розвиток української науки, літератури та національної ідентичності.

Висновки. Отже, можна констатувати, що відродження імені та спадщини Агатангела Кримського в незалежній Україні є складним і багатогранним процесом, що охоплює різні сфери культурного життя. Цей процес активно підтримується науковими установами, істориками, літературознавцями, громадськими організаціями та державними структурами.

Події, що відбулися в рамках вшанування А. Кримського, свідчать про зростання суспільної свідомості та потребу в відновленні культурної пам'яті. Визначення місця А. Кримського у пам'яті сучасної України все дужче стає актуальним та справедливо реабілітує його в українській історії. Це дозволить новим поколінням українців усвідомити та оцінити внесок цього видатного інтелектуала в розвиток нації.

Бібліографічні посилання

1. Агатангел Кримський (1871–1942): виставка до 145-річчя з дня народження українського історика, письменника, мовознавця. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/2750>.
2. Білик В., Бірюліна О. «Найкращий кримський подарунок Україні»: виставковий проєкт музею історії Луцького братства з нагоди 150-річчя А. Ю. Кримського. *Агатангел Кримський і Волинь, матеріали круглого столу, приуроченого 150-річчю від дня народження Агатангела Кримського та 150-річчю від дня народження Лесі Українки*. Луцьк, 2021. 243 с.
3. До 150-річчя від дня народження академіка А. Ю. Кримського (Матеріали Міжнародної наукової конференції). Видавничий дім «Гельветика», 2021. 270 с.

4. Електронна колекція «Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942)» – до 150-річчя з дня народження. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5410>.

5. Павличко С. *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 200. 328 с.

6. Пам'ятна монета «Агатангел Кримський» вводиться в обіг з 12 січня 2021 року. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/pamyatna-moneta-agatangel-krimskiy-vvoditsya-v-obig-z-12-sichnya-2021-roku>.

7. Про перейменування об'єктів топонімії населених пунктів Дніпропетровської області: Розпорядж. голови облдержадмін. від 26.07.2024 № Р-314/0/3-24.

8. Про перейменування площ, вулиць, провулків, проїздів, тупиків в місті Вінниця: Рішення від 25.12.2015 № № 71.

9. У Києві відкрили вуличну виставку «Мововбивство – складова расизму». Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/ukyevi-vidkryly-vulychnu-vystavku-movovbyvstvo-skladova-rashyzmu>.

ДНІПРО(ПЕТРО)ВСЬКИЙ ІСТОРИК МИКОЛА МАРТИНОВ ТА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НІМЕЧЧИНИ У 1960–1980-х рр.

Богдан Гальченко

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Микола Дмитрович Мартинов – відомий дніпропетровський історик, у 1970–1990-х рр. був однією з головних постатей регіонального дніпропетровського осередку істориків-германістів. Його праці були присвячені дослідженню оцінок діяльності Ф. Лассаля та течії лассальянства в історіографії ФРН, досліджував праці німецьких істориків які торкалися проблем пов'язаних з рухом неолассальянства та німецьким робітничим рухом 1871–1914 рр.

Мета дослідження – аналіз діяльності історика Мартинова у 1960–1980-х рр. в контексті формування нового дніпропетровського осередку з дослідження проблем історії Німеччини.

Виклад основного матеріалу. У 1970-1980 рр. на кафедрі загальної історії сформувалась школа з вивчення історії Німеччини, найбільш помітними і представниками були: А. Зав'ялов, С. Бобилєва, М. Мартинов, Л. Тутік, К. Марков. Микола Дмитрович Мартинов народився у 1938 р. у селі Можари Сараєвського району Рязанської області РРФСР [1, арк. 1]. У 1960–1965 рр. навчався на історичному факультеті Воронежського державного університету, де отримав професійну кваліфікацію – вчитель історії з викладанням на німецькій мові [1, арк. 1]. Після закінчення університету протягом року (1965–1966 рр.) працював вчителем історії в школі №85 М. Білово Кемеровської області. У 1966–1969 рр. навчався в аспірантурі у Воронежському держуніверситеті

(кафедра нової та новітньої історії) [1, арк. 3]. З 1969 р. Микола Мартинов почав працювати вже у Дніпропетровському державному університеті спочатку старшим викладачем, а з 1972 р. – доцентом кафедри загальної історії історичного факультету [1, арк. 3]. У своїх спогадах під назвою «29 лет на службе у Клио (1969–1998). Лично пережитое» історик вказував, що після закінчення аспірантури у Воронежському держуніверситеті зі своєю дружиною розіслали 50 листів до різних вузів СРСР щодо працевлаштування. Переважно були пропозиції щодо роботи на Далекому Сході. Відгукнувся і ДДУ, який погодився взяти його на роботу [6]. За погодженням з ДДУ і за рішенням Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти РРФСР був направлений на роботу до ДДУ [1, арк. 11].

Приступивши до роботи, Микола Дмитрович спочатку читав курс історії нового часу, вів практичні заняття на вечірньому відділенні [10, с. 24]. У цей період, за свідченнями історика С. І. Світленка, Мартинов 29 грудня 1970 р. захистив кандидатську дисертацію «Ф. Лассаль и лассальянство в западногерманской историографии» у Воронежському державному університеті [10, с. 24]. С. І. Світленко зазначає: «Завідувач кафедри проф. В.Я. Борщевський відіграв важливу роль у прийнятті на роботу Миколи Дмитровича відразу на посаду старшого викладача. Він пообіцяв розглянути питання і про вступ М. Д. Мартинова до лав КПРС, що було в той час необхідною умовою роботи на такому факультеті, як історичний» [10, с. 24]. Бути членом партії тоді було важливо, оскільки в ті часи такий факультет, як історичний, мав яскраво виражений ідеологічний напрямок діяльності, історія часто була зброєю у боротьбі з ідеологічним супротивником СРСР, а саме з «буржуазним Заходом» в рамках Холодної війни. Ідеологія для істориків була вагомим фактором в контексті їхньої діяльності. У березні 1970 р. М.Д. Мартинова прийняли кандидатом у члени КПРС (за рекомендаціями, привезеними ним із Воронежа), а через рік він став членом партії [10, с. 26].

Микола Мартинов як здібний, ерудований молодий вчений добре вписався у факультетський колектив, і не випадково вже в 1972 р. був обраний секретарем партійного бюро [10, с. 27]. Далі можна процитувати історика С. М. Плохія: «На відміну від Мицика і Зав'ялова, Мартинов був представником протилежного табору на кафедрі, а отже, між нами була дистанція. Мартинов справляв враження інтелектуала, людини інтелігентної. У мене про Мартинова склалося враження як про більш-менш класичного радянського інтелігента» [2, с. 13]. Цікаво те, що тут простежується те, що тоді відбувалося на кафедрі, а саме розподілення на різні «табори» серед викладачів, що призводило до конфліктів та непорозумінь.

У кінці 1972 р. завідувач кафедри всесвітньої історії проф. В. Я. Борщевський був обраний завідувачем новоствореної кафедри історіографії та джерелознавства [3, с. 201]. Ряд викладачів кафедри хотіли бачити на посаді нового завідувача кафедри молодого історика М. Д. Мартинова. Дослідник Венгер А. Г. зазначає наступне: «На початку 1973 р. А. С. Зав'ялов став завідувачем кафедри. Проте разом із новою посадою він отримав потужну опозицію: частина співробітників кафедри відкрито виступила проти його призначення. Поступово криза в

стосунках з опозиційними викладачами загострювалася. Особливо це проявлялося в моменти ухвалення колегіальних рішень, адже під час голосувань на засіданні кафедри представники опозиції виступали проти пропозицій завідувача. Зав'ялов же, користуючись своєю посадою, блокував важливі питання для представників опозиції» [3, с. 201]. Сам М. Д. Мартинов, характеризує стан кафедри при головуванні Зав'ялова, зазначав, що «(кафедру – прим. автора) постійно розривали конфлікти й суперечки, що виникали через його жорстокий характер, командно-адміністративні методи управління» [4, с. 76]. Такий підхід входив у суперечність з амбіціями, демократичними ілюзіями й емоціями деяких членів кафедри, що зумовлювало конфлікти і чвари, які відбувалися постійно [10, с. 29]. Розвиток школи історичної германістики відбувався у складних умовах, в тому числі через напружені відносини між істориками. Водночас М. Д. Мартинов віддав належне А. С.

Зав'ялову як засновнику збірника наукових праць «Вопросы германской истории», фундатору наукової школи з германістики і одному з тих, хто був причетний до відновлення історичного факультету [6, арк. 21, 22].

У 1974–1975 рр. історик стажувався в НДР. Причиною цього стала гучна факультетська справа про анекдоти. Суть «справи» полягала в тому, що у відповідні державні органи надійшов донос на п'ятьох студентів історичного факультету, які в приватній розмові, але на території навчального закладу, розповідали анекдоти про Л. І. Брежнєва, В. І. Чапаєва та ін. [10, с. 27]. Ця подія не минула і Мартинова, як секретаря партбюро, який з партійною доганою був відправлений в десятимісячне наукове стажування за кордон [10, с. 27].

Стажування М. Д. Мартинова проходило у Лейпцизькому університеті імені Карла Маркса [1, арк. 2]. Ось як історик писав про своє перебування в НДР: «Під час стажування був зібраний значний фактичний матеріал, який дозволяє проводити наукову роботу за наступними напрямками: 1. Історія німецького робітничого руху 1871-1914 рр. в марксистській історіографії ФРН. 2. Західнонімецька історіографія робітничого руху в оцінці істориків НДР. 3. Буржуазна історіографія ФРН робітничого руху Німеччини. 4. Соціал-демократична історіографія ФРН німецького робітничого руху. 5. Прогресивна західнонімецька історіографія німецького робітничого руху. За час стажування були проаналізовані основні публікації головних науково-дослідних центрів ФРН з історії робітничого руху, встановлені контакти та отримані консультації у провідних фахівців НДР: академіка Е. Енгельберга, (та інших – прим. автора)» [1, арк. 40]. За весь час своєї наукової кар'єри М. Д. Мартинов написав 56 наукові праці. На його думку, найбільш значущими з них є наступні: «Ф. Лассаль и лассальянство в советской историографии» (1980 р.), «Рабочее движение кайзеровской Германии в интерпретации сторонников «теории интеграции» (1985 р.), «Изучение истории немецкого рабочего движения конца XIX – начала XX В. западногерманскими историками-марксистами» (1987 р.), «Lenins Verhältnis zur Deutschen sozialdemokratie» (1980 р.) та «Критика западногерманской буржуазной историографии немецкого рабочего движения 1871–1914» (1983 р.) та інші [9; 5; 7; 8].

Вищезгадана інформація вказує на напрям досліджень М. Д. Мартинова, і в цьому вбачається дух того часу. Дані тематики досліджень мають певне просоціалістичне спрямування і присвячені аналізу історіографії ФРН та НДР історії робітничого руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. [5; 7; 8]. Такі теми вкладались в тогочасну ідеологію, яка підносила робітничі рухи у різних куточках світу. Однак, на мою думку, не варто записувати М. Д. Мартинова в «істориків-пропагандистів» влади. Я вважаю, що його наукова діяльність є дуже важливою для свого часу, оскільки, по-перше, далеко не кожен тодішній історик володів іноземними мовами і міг працювати з іншомовною літературою і джерелами, а Микола Дмитрович міг собі це дозволити, а по-друге завдяки його працям у радянську історичну науку вводились нові іноземні позиції літератури та нові джерельні комплекси, раніше не відомі тодішній науковій спільноті. Тому внесок М.Д. Мартинова був дуже важливим для тих часів, коли існувала «залізна завіса» між СРСР та рештою світу.

На думку проф. С. Плохія кафедра загальної історії ДДУ, по міркам того часу, була певним «острівцем свободи»: «Рівень ідеологізації, з моєї точки зору, був набагато нижчим, ніж на кафедрі історії КПРС чи історії СРСР. Ясно, що треба було триматися марксистського берега, але було легше, оскільки партійні з'їзди не приймали доленосні рішення щодо Лассаля і под.» [2, с. 16]. Однак Мартинов особливо дотримувався ідеологічних вимог, про що говорить Плохій: «Мені найбільш заідеологізованою здавалася група Мартинова і Бочарової, але, може, це мої особисті враження, адже вони займалися марксизмом і соціалізмом» [2, с. 16].

Стажування дало поштовх до активізації публікаторської та апробаційної діяльності М. Д. Мартинова з теми [10, с. 28]. Так, за період 1972–1977 рр. учений-германіст опублікував 8 статей обсягом 9,5 друк. арк., виступив на декількох наукових колоквиумах та конференціях у Лейпцигу, Калініні (нині М. Твер), працював секретарем (1972), відповідальним редактором кафедрального збірника статей (у 1973, 1974 рр.) («Вопросы германской истории» – прим. автора) [10, с. 28].

Після стажування у НДР М. Д. Мартинов продовжив працювати на кафедрі загальної історії ДДУ. Впродовж 14 років (1974–1998), зокрема за часів деканства р. С. Попової, А. М. Черненка та частково А. Г. Белебруха, М. Д. Мартинов працював заступником декана з наукової роботи, а під час хвороби проф. А. М. Черненка обіймав посаду т. в. о. декана історичного факультету [10, с. 28].

З 1992 р. до виходу на пенсію у 1998 рр. історик був завідувачем кафедри всесвітньої історії.

Отже, М. Д. Мартинов своєю академічною діяльністю сприяв становленню та розвитку історичної германістики у ДДУ у 1960-х–1980-х рр. У своїй діяльності він дотримувався цензурних та ідеологічних обмежень, які існували тоді у історичній науці, писав про історіографію діяльності робітничі рухи у Німеччині в дусі марксистсько-ленінських підходів, що було нормою в ті часи. Однак його не можна назвати істориком-пропагандистом влади. Він зробив значний внесок у розвиток історичної науки, залучивши нові іншомовні історіографічні позиції та джерельні комплекси у науковий обіг, паралельно

розвиваючи напрямок дослідження німецьких студій у ДДУ. Його діяльність є цінною у тодішніх непростих умовах праці для інтелектуала в умовах цензури, «залізної завіси» і локальних суперечок всередині самої кафедри.

Бібліографічні посилання

1. Архів Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 9982.
2. Венгер А. Г. Традиції германістики у Дніпропетровському університеті в 1970–1990-х рр. Інтерв'ю із Сергієм Плохієм. *Сучасні дослідження з німецької історії*: зб. наук. пр. / голов. співред. Н. В. Венгер, С. С. Троян. Дніпро: Ліра, 2023. С. 12–21.
3. Венгер А. Г. Українська-радянська германістика в особах: спогади проф. о. Юрія Мицика про Анатолія Зав'ялова. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 17. С. 197–228.
4. Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018) / голова редкол. д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко. Дніпро: Ліра, 2020. 444 с.
5. Мартынов Н. Д. Изучение истории немецкого рабочего движения конца XIX – начала XX В. западногерманскими историками-марксистами. *История и историки. 1982–1983* / отв. ред. М.В. Нечкина. М.: Наука, 1980. С.142–156.
6. Мартынов Н. Д. 29 лет на службе у Клио (1969–1998). Лично пережитое: [записки 2008]. *Особистий архів С.І. Світленка*. Арк. 1–25.
7. Мартынов Н. Д. Рабочее движение кайзеровской Германии в интерпретации сторонников «теории интеграции». *Рабочий класс в мировом революционном процессе* / отв. ред. Д. и. н. А. А. Галкин. М.: Наука, 1980. С. 329–350.
8. Мартынов Н. Д. Ф. Лассаль и лассальянство в советской историографии. *История и историки: историографический ежегодник. 1977* / отв. ред. М. В. Нечкина. М.: Наука, 1980. С. 158–171.
9. Мартынов Николай Дмитриевич: [автобіографія] (2008). *Особистий архів С. І. Світленка*. Арк. 1–1 зв.
10. Світленко С. І. Учений-історик, германіст М. Д. Мартинов у світлі автобіографічних матеріалів. *Сучасні дослідження з німецької історії*: зб. наук. пр. / голов. співред. Н. В. Венгер, С. С. Троян. Дніпро: Ліра, 2023. С. 22–42.

Секція 2. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ

ПОХОДЖЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВА / ДНІПРОПЕТРОВСЬКА / ДНІПРА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Анна Авраменко

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Походження Катеринослава / Дніпропетровська Дніпрі викликає неабиякий інтерес серед дослідників та громадськості ще з середини ХІХ століття. Протягом історії цей інтерес підсилювали ювілеї міста, які відзначалися досить дивно. Так, сторіччя Катеринослава святкували у 1887 р., а 200-річчя Дніпропетровська у 1976 р.

Суспільна актуальність публічних ювілеїв підживлювала дослідницький інтерес до питання, що, в свою чергу, стимулювало накопичення джерельної інформації та генерувало різноманітні інтерпретації початкової історії міста. Зростання інформаційної бази породило науковий запит і до історіографічного осмислення дискусійних підходів, аналізу існуючих теорій та їхньої наукової аргументації.

Метою дослідження стало виявлення наявних концепції щодо виникнення нашого міста, аналіз їхньої наукової та ідеологічної аргументації.

Виклад основного матеріалу. Історіографія питання вже була предметом дослідження у працях О. І. Журби, який розглядав історію питання за хронологічним критерієм [4] та Є. А. Чернова, в центрі уваги якого були проблеми теоретичного характеру [10].

Каменем спотикання, який спутує всі карти одним дослідникам та дає козирі в руки інших, стала розмитість критеріїв поняття «місто», ознаки якого можуть суттєво відрізнятися у залежності від конкретної доби та породжених нею соціальних умов. Як наголошувала Г. Швидько: «точне визначення віку населеного пункту до певної міри річ умовна, бо залежить від принципу, за яким він визначається» [11, с. 109]. Це призводило до розмитості підходів і методик, які дозволяють «містам досить довільно вести своє літочислення [4; 6]. Серед критеріїв, могло бути «виникнення першого постійного поселення», яке зафіксоване в писемних джерелах або за допомогою методів археології, перша згадка поселення в джерелах, юридичний акт про його заснування тощо. Стверджувалося, що «першопоселення може навіть бути розташоване на периферії, або за межами сучасного міста» [8, с. 6]. Це означає, що міські території можуть змінюватися протягом часу, і те, що колись вважалося містом,

сьогодні може бути сприйняте як околиця або навіть село і навпаки. Так, територія історичного Катеринослава формувалася як процес поглинання навколишніх сіл, хуторів, містечок, коли старі поселення, втрачали своє самостійне значення, перетворюючись на околиці великого міста.

Важливо зазначити, що місто є історично конкретною соціально-просторовою формою (локацією) [7, с.12]. Цю конкретність та історичність можна проілюструвати на прикладі француза Юбера Вотрена, який працював гувернером в Речі Посполитій з 1777 по 1781 рр. й зазначав, що термін «місто» не має тут французьких аналогів, бо в польській мові термін «miasto» називає поселення, що «є трошки більшим від села» [12, с. 33]. Це свідчить про те, що невідповідність міських поселень Речі Посполитої західноєвропейським критеріям була характерною для більшості річпосполитських міст.

Сучасний дослідник Г. Д. Гундерт зауважував, що «навіть наприкінці XVIII ст. не більше 12-ти міст Речі Посполитої мали населення, яке би перевищувало 10 тис., в той час як більше тисячі мали населення менше 2 тис. осіб» [12, с. 33–34]. Він підкреслював, що, «незважаючи на невеликі розміри, ці поселення не були селами, принаймні відносно їхніх єврейських мешканців». Це свідчить про те, що характерною формою урбаністичного поселення в Речі Посполитій було містечко (small town) [12, с. 33–34].

Отже, можна задати закономірне питання: чи сильно відрізнялись козацькі міста та містечка від своїх річпосполитських сусідів? Спираючись на цей аргумент, прихильники «козацького» початку міста вважають, що за аналогією з містечками Речі Посполитої і козацькі поселення слід сприймати як місто. Водночас існують іще два підходи, які умовно можна назвати «катеринославський» та той, що веде початки Катеринослава від перших поселень, які з'явилися в межах сучасного міста.

В рамках козацького підходу можна виділити декілька різних, конкуруючих напрямків, назви яких походять від козацьких поселень, які, сприймаються як міські утворення, від яких повинен вести літочислення Катеринослав – старосамарський (І. Ф. Ковальова [5]), старокодацький (Ю. А. Мицик [6]), новокодацький (О. А. Репан [8]), половицький (Г. К. Швидько [11]). Різноманітні напрямки козацького підходу оформилися і набули популярності в середовищі сучасних дослідників після проголошення незалежності і були міцно пов'язані із творенням нового національного нарративу, важливою частиною якого стала негативна оцінка імперського періоду в історії України.

Прихильники катеринославського підходу, також не демонструють єдності у вирішенні питання походження міста. Одні, спираючись на першу згадку Катеринослава як нового імперського міста на кордоні із володіннями Османською імперією відносять його заснування до 1776 р., інші, враховуючи, що перший Катеринослав був перезаснований імперською владою на високому правому березі Дніпра, тримаються дати 1787 р. При всіх розбіжностях і дискусіях обидва катеринославські напрямки виходять з того, що провідну роль у модернізації життя Степової України та у розгортанні тут урбанізаційних процесів відіграла не Запорозька Січ та козацьке населення регіону, а імперські владні структури.

Ситуація наукової дискусії та творчої дослідницької конкуренції у питання історії урбанізаційних процесів на Півдні України сприяла виникненню цілого віяла інтелектуальних пропозицій, інтенсифікації дослідницьких зусиль провідних істориків регіону. Водночас у запалі полеміки учасники дискусії за влучним виразом Є. Чернова, нерідко привносили до своєї аргументації елементи «сакральності» та «глухоти» до конкурентної точки зору.

У статті О. І. Журби [4], сукупність козацьких підходів була означена новим поняттям «козацька урбаністика», яке було оцінено як «оксюморонне історіографічне явище». Автор вважав козацтво антимодерним феноменом, не здатним реалізувати закладений у деяких козацьких поселеннях нашого регіону (насамперед у Новому Кодаці) потенціал міського розвитку. У дискусії, ініційованій 2009 р. [3], автор радив для врахування ролі козацьких поселень в урбанізаційних процесах замислитися над оновленням понятійного апарату, запропонувавши такі термінологічні неологізми як «передміська історія» та «нереалізований урбаністичний потенціал».

На думку О. І. Журби, у прихильників козацької генези нашого міста «відбувається підміна предмета дослідження проблеми походження Катеринослава історією козацьких поселень, які розташовувалися навколо сучасного міста». Безумовно, вивчення історії Старого і Нового Кодаків, містечка Самарь, Богородицької фортеці, розташованих на значній відстані як від заснованого у 1776 р. на Кільчені, так і закладеного 1787 р. на високому правому березі Дніпра Катеринославів, є важливою науковою задачею, але такою, що не відноситься до історії тієї конкретної локації, яка стала осердям розташування і розвитку великого губерньського міста. Проблемність такого підходу полягає в тому, що аналогічні зауваження про спадковість історії губерньського центру виникають і по відношенню до ролі Катеринослава Кільченського в контексті історії міста Катеринослава.

Очевидно, що між Катеринославом, Дніпропетровськом і Дніпром існує безпосередня історична спадкоємність, більша ніж між козацькими поселеннями та Катеринославом (за виключенням Половиці), що відбилося в сучасному вигляді міста – у плануванні його вулиць, архітектурі, функціонуванні властивих місту інституцій. Але у спадок від козацьких поселень, той таки Катеринослав отримав два центральні сади – сучасні центральні парки міста (Глоби та Шевченка).

Прихильники ж козацького походження Катеринослава, такі як Ю. А. Мицик [6], В. А. Брехуненко [2], О. А. Репан [8], С. І. Світленко [9], І. Ф. Ковальова [5], показують зародження та розгортання містоутворюючого потенціалу на землях Запорозької Січі, який був, як вони вважають, перерваний імперською політикою [1].

В контексті даної дискусії досить виваженою виглядає позиція Г. К. Швидько, оскільки вона була прихильницею синтезу обох крайнощів, враховуючи аргументи конкуруючих підходів. Слідуючи за першими істориками Катеринослава єпископами Гавриїлом Розановим та Феодосієм Макарєвським, вона зайняла помірковану позицію, представляючи створення

Катеринослава як владну акцію, яка розташувала нове місто на просторах невеликого козацького поселення Половиця [11].

Що стосується третьої групи наукових пропозицій щодо виникнення Дніпра, то вони ґрунтуються на даних археологічних досліджень і, на наш погляд виглядають найслабшими. Для того, щоб вести початки міста від якогось населеного пункту, необхідно встановити тяглість, тобто безпосередній зв'язок між знайденим поселенням та майбутнім містом, що у випадку з неолітичними стоянками, Огрінським городищем чи Старою Самар'ю не простежується.

Висновки. Підбиваючи підсумки, констатуємо, що можна виділити три основні блоки наукових підходів щодо виникнення міста Дніпро: «катеринославський», «козацький» та археологічний. Кожний з цих блоків представлений декількома групами. Напружена наукова дискусія, що точиться між конкуруючими поглядами на проблему, викликана не лише ідейними та ідеологічними розбіжностями, але й неузгодженістю наукових підходів щодо визначення предмета дослідження (процеси формування міських форм життя чи виникнення конкретного чітко локалізованого міста), різних підходів щодо визначення самого поняття «місто», критеріїв заснування поселень міського типу, не розробленістю термінології аналізу ранніх етапів урбанізації.

Водночас, дискусійна ситуація, що склалася навколо питання виникнення нашого міста та інтелектуальна конкуренція між її учасниками, стала вагомим стимулом для збільшення кількості та підвищення якості досліджень переломного для регіону періоду, які суттєво збагатили уявлення про історію різноманітного типу поселень нашого краю.

Бібліографічні посилання

1. Бойко А. В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. Український археографічний щорічник. 2001. Вип. 5–6. С. 242–262.
2. Брехуненко В. А. Дніпропетровський СНІД (Синдром наукового імунодефіциту) [Рец. на кн.: Дніпропетровськ: віхи історії / за ред. А. Г. Болебруха. Дніпропетровськ, 2002. 256 С. Український археографічний щорічник. 2002. Вип. 7. С. 413–431.
3. Журба О., Портнова Т., Чернов Е. Еще раз о начале времени URBIS (датировка начала Города как проблема исторической урбанистики). Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 249–260.
4. Журба О. І. Історія Катеринослава в історіографії XIX – початку XX століття. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2019. Т. 2 (27). Вип. 2. С. 214–222.
5. Ковальова І. Ф. До питання про час заснування містечка козацького Самар'я. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2017. Вип. 17. С. 28–35.
6. Мицик Ю. А. Як виникло наше місто. Ю. А. Мицик Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. Дніпропетровськ, 1997. С. 128–154.
7. Пучков А. Города: от библейских времен до средневековья. Киев, 2005. 280 с.
8. Репан О., Старостін В., Харлан О., Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. Киев, 2007. 268 с.
9. Світленко С. І. До проблеми літочислення міста Дніпро. Придніпров'я. Історико-краєзнавчі дослідження. 2017. Вип. 15. С. 36–51.
10. Чернов Е. А. Начало времени URBIS в истории Днепрпетровска. Наддніпряньський історико-краєзнавчий збірник. 1998. Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8–9 жовтня 1998). С. 110–114.

11. Швидько Г.К. Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська). Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2001. Вип. 1. С. 107–121.

12. Hundert G. D. The Importance of Demography and Patterns of Settlement for an Understanding of the Jewish Experience in East–Central Europe. The Shtetl. New Evaluations. New York, University Press, 2007. Pp. 29–39.

ХОЗАРИ ТА РЕГІОН ДНІПРА: ІСТОРІЯ ОДНОГО ПЕРЕХРЕСТЯ

Володимир Ващенко

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Олександр Коваль

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Хозарський каганат був однією з довготривалих степових імперій, яка проіснувала близько 300 років (650 – бл. 969). Ця поліетнічна держава була організована навколо внутрішнього кочового ядра в кубанських і терських степах на півночі від Кавказу. Існували численні підлеглі народи, які визнавали зверхність правителя - кагана. Арабський мандрівник Ібн Фадлан, який служив секретарем посольства багдадського каліфа до волзьких болгар у 922 р. нарахував 25 залежних від хозар етнічних спільнот. До них належали осілі етнічні групи Північного Кавказу (головним чином - алани), гуни, що жили на північ від Каспійських воріт (імовірно, напівосілі), кримські готи, два могутні кочові народи, котрі прикривали внутрішні хозарські землі на південь від нижньої течії Дону і Волги – печеніги на заході й волзькі булгари на півночі, а також слов'яни, що жили між Дніпром і Доном [5, р. 386].

Таким чином, умовні кордони цієї держави – одного із колосів середньовічної Євразії – охоплювали Дніпровську зону на заході, Середню Волгу на півночі, заволзький степ та підступи до Хорезму на сході й Крим і північнокавказькі степи на півдні.

Проте, на сьогодні все ще залишається не достатньо дослідженим як питання реальних меж каганату, так і методів політичного контролю над вищезазначеною територією, а також - його взаємодія з підкореними народами, роль фортифікацій, міграцій племен та поховальних звичаїв як маркерів хозарського впливу й, до того ж – змішання етнічних традицій, що сприяло формуванню нових культурних одиниць в прикордонних регіонах і, зокрема, на теренах Подніпров'я.

Мета дослідження – визначення впливу Хозарського каганату на культурний розвиток дніпровського регіону як перехрестя різних етнічних груп та впливів.

Виклад основного матеріалу. Першою актуальною проблемою у просторі поставленої мети є пошук відповіді на питання, у який спосіб історик може визначити кордони цієї кочової імперії й, відповідно, яким чином у гравітаційне поле каганату були залучені території дніпровського регіону?

Визначення кордонів даного політичного поліетнічного утворення і його зв'язок з придніпровським регіоном на сьогодні ґрунтується на основі трьох категорій археологічних джерел другої половини VIII – першої половини X ст.:

1) географії поширення в цьому регіоні фортів візантійського типу, що захищали й водночас слугували маркерами кордонів Хозарії;

2) міграції носіїв катакомбного обряду поховання у трьох напрямках — тих аланських племен, які охороняли кордони Хозарії;

3) географічного поширення носіїв культури, що мали обряд підкурғанних поховань із квадратними ровами — власне тих могильних комплексів, які відносять до хозарських племен.

Щодо першої групи з вище перелічених археологічних пам'яток, то, очевидно, що вони добре фіксують кордони цієї степової імперії саме на півночі та заході: «...кордон Хозарської держави достатньо чітко задокументований з півночі та заходу кам'яними чи цегляними фортами, збудованими за участю візантійських майстрів... Безсумнівно, що ці форти будувалися на замовлення політичного керівництва Хозарського каганату. Справжнім супротивником, проти якого постала ця система захисту, є носії волинцівської та роменсько-борщевської археологічних культур, слов'янське населення» [3, р. 183].

Отже, оскільки роменсько-борщевська культура на Лівобережжі Дніпра твердо асоціюється з племенем сіверян, а волинцівська покриває райони полісся лісостепового Лівобережжя, то, цілком ймовірно, що цей фортифікаційний рубіж каганату споруджувався для захисту Хозарії від великого племінного утворення слов'ян, що розселилися в межиріччі Дніпра і Дону на початку IX ст. – до 830-х рр.

У який спосіб каганат намагався контролювати територію Дніпровського регіону у зазначений період й убезпечити можливі загрози з боку слов'ян?

Як відомо, ще до виникнення каганату як політичного утворення, а саме – з VI ст. можна виділити три фази міграції до величезних регіонів на схід і захід від Дніпра: міграція озброєних «варязьких» загонів на осілі землі слов'яномовного населення; переміщення невеликої кількості «візантійців» у той самий регіон і масовий «натиск» степовиків – разом з натиском варягів і міграцією степовиків [4, р. 181].

Другий індикатор, котрий дозволяє за посередництвом речових артефактів визначити кордони Хозарського каганату, можна помітити через відстеження переміщень аланських племен і фіксації їхнього остаточного місця проживання у Східній Європі в сер. VIII ст. на північно-західному, західному та південному кордонах каганату. Існує принаймні 4 гіпотези фіксації алан в цьому регіоні: 1) їх поява була наслідком кровопролитних хозарсько-арабських війн у Закавказзі, в які були залучені ці північнокавказькі етнічні групи; 2) переміщення аланів було пов'язане з просуванням в околиці Кисловодського

басейну болгарських груп, які витіснили своїх конкурентів; 3) відхід аланів на північ являв собою спробу врятуватися від епідемії чуми; 4) ця міграція була результатом економічно-соціального розвитку буртасько-асійсько-аланського суспільства.

Як би там не було й у який би спосіб не вирішувалося це питання, необхідно визнати, що такий масштабний політичний трансфер аланів був неможливий без відповідного сприяння з боку хазар. Є всі підстави вважати, що переселені сюди аланські племена були покликані контролювати й захищати пониззя Кубані й західні кордони каганату від ворога, що наступає з боку Чорного й Азовського морів. На сьогодні виокремлюється три зони нового розміщення аланських племен, які позначають північно-західний, західний і південний кордони Хозарського каганату у другій пол. VIII ст.

Третім археологічним маркером для визначення кордонів хозарського каганату може слугувати т. зв. «хозарський поховальний обряд». Про хозарський обряд поховання дослідники заговорили лише після того, як експедиція Л. С. Клейна проаналізувала таке підкурганне поховання VIII–IX ст. в околицях С. Новочеркаськ в 1972 році [2]. Це дозволило зробити висновок, що ми стикаємося з поховальним обрядом, досі невідомим науці.

Специфікою цих підкурганних поховань є захоронення із бічною нішею та квадратними ровами: форма споруди поховань, яка не має попередньої традиції в цьому регіоні (пам'ятки сарматського часу у такому випадку не розглядаються). Цей обряд виникає й існує саме в той період, коли письмові джерела локалізують тут хозар, а згодом, разом із загибеллю Хозарського каганату, зникає і цей обряд поховання. Як виник цей «хозарський» обряд поховання? Для відповіді на це питання маємо відстежити хвилі освоєння каганатом степового регіону у межиріччі (між Лівим берегом Дніпра та Доном), що фіксуються на основі археологічних даних.

Перша хвиля експансії хозар на степові райони між Доном та Дніпром почалася з кін. VII ст. й була пов'язана з розгромом хозарами Великої Булгарії. У цих екстремальних умовах старі родоплемінні об'єднання слабшали або ж зовсім зникали, а на їх місці, на основі злиття окремих груп і сімей, що вижили і збереглися, виникли нові етнокультурні одиниці. В результаті відбулося змішання різних традицій, зокрема й похоронних, з'явилися нові варіанти похоронної обрядовості. У Дніпровському лісостеповому Лівобережжі це знаходить своє відображення у появі на пам'ятниках землеробського населення юртоподібних жител, а на могильниках поховань – елементів похоронного обряду та інвентаря, типового для осілого та кочового населення. Арабо-хазарські війни, коли вся увага каганату була зосереджена на своїх південних кордонах, сприяли відтоку частини напівкочового населення з лісостепу до степових районів між Дніпром та Доном [1, с. 186].

Друга переселенська хвиля зі степових районів на північ у лісостеп пов'язана із закінченням арабо-хазарських воєн на Кавказі та перемиканням уваги хозар із районів Закавказзя на лісостепові райони Дніпро-Донецького міжріччя (після 737 р.). Саме в цей час у басейні Сіверського Дінця з'являються носії салтівського катакомбного похоронного обряду-алани. Разом з аланами в

басейні Сіверського Дінця виявляються і носії кремаційного обряду - осілі або напівосілі нащадки того населення, яке фіксується в лісостепу наприкінці VII-початку VIII ст., і якому належать інгумації зі східним орієнтуванням. Хоч деякі письмові джерела й фіксують контроль каганатом низов'їв Дніпра протягом IX – X ст., інші зазначають, що у цей період в даному регіоні домінували печеніги. Отже, питання того, хто і у який спосіб контролював придніпровський регіон у цей час не виглядає однозначною.

Так, каган Йосип, зазначивши, що печеніги кочують і живуть у степу, стверджує, що ««всі вони (мені) служать і платять мені данину»». Однак тогочасний твір «De Administrando Imperio» імператора Ромеїв Костянтина Багрянородного малює зовсім іншу картину. Тут печеніги зображені як група з восьми незалежних племен, що населяли степ між Доном і Дністром і служили візантійськими наймитами у боротьбі з угорцями, русичами та іншими візантійськими ворогами. Ісламські джерела також повідомляють, що хозари щороку воюють проти печенігів і повертають із печенізьких земель здобич і рабів. Йосип, можливо, повертався до більш ранніх часів, коли хозари перемогли печенігів» [6, р. 218].

Для оцінки діяльності хозар на теренах Подніпров'я треба ще раз зважити на слов'янський (руський) елемент. Про хозарську реакцію ми маємо вагомні докази. Як ми зазначали, їхньою метою було встановити міцний контроль над степами України від нижнього Дону до нижнього Дунаю і таким чином не дати русичам обійти зону на середній Волзі, контрольовану волзькими-булгарами. Для цього хозарами за допомогою візантійських архітекторів й було побудовано відповідні форти й ініційовано рух різних етнічних груп у цей регіон, включно з аланами. Цей рух і спричинив збирання розмаїтих етнічних компонентів у нові комбінації – процес, який, здається, завершився на момент будівництва фортифікаційних споруд на кордоні каганату - приблизно у 830 р.: «Процес створення нових народів із сумішей старих і конституційні механізми, які згодом були запроваджені для того, щоб вони залишалися чутливими до хазарського управління, можна спостерігати більш детально на прикладі двох створених ними народів, угорців і печенігів... Сім фіно-угорських (угорських) племен були переселені з Волго-Уральських степів і переселені в українські по обидва береги Дніпра. Двох було виділено і дозволено зберегти їхні фіно-угорські назви, тоді як інші п'ять отримали тюркські (хозарські) імена. Нове плем'я (кавари), яке саме по собі є сумішшю трьох кланів, було прищеплено і йому надано провідну роль. Кавари були хозарами, і їхній правитель отримав владу над усіма вісьмома племенами. Таким чином хозари забезпечували ефективний контроль над угорцями, відповідальними за оборони України. Вони називали їх тюрками (якими вони не були), можливо, в надії, що протягом двох-трьох поколінь культура провідного племені поглине культуру фіно-угорської більшості» [5, с. 387].

Висновки. Хозарський каганат, як безпосередньо, так і опосередковано відіграв визначальну роль у формуванні культурного ландшафту дніпровського регіону, сприяючи його поліетнічності та багатогранності. Ця кочова імперія охоплювала території від Дніпра на заході до Хорезму на сході. Основні

аспекти визначення кордонів каганату ґрунтуються на археологічних знахідках: фортів візантійського типу, місць розселення аланських племен, що охороняли межі Хозарії, і хозарських поховальних обрядів. Ці знахідки підтверджують, що Хозарія активно захищала свої північні та західні кордони, особливо від слов'янського населення в межиріччі Дніпра та Дону. Переміщення аланських племен, спричинене хозарсько-арабськими війнами та іншими факторами, також слугувало захистом кордонів каганату, зокрема, від загроз з боку Чорного та Азовського морів. Водночас під впливом Хозарії відбулося переселення варязьких, візантійських та степових народів на нові території. Існувало кілька хвиль заселення дніпрово-донського межиріччя хозарами та іншими народами, що призводило до складних процесів культурного змішування та формування нових етнокультурних одиниць. Хозари активно використовували різні методи для встановлення та підтримання контролю над підкореними народами, включаючи переселення племен, створення нових етнічних утворень та інтеграцію місцевого населення в хозарську систему.

Бібліографічні посилання

1. Аксенов В. С., Михеев В. К. Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII-X вв.». *Хазарский альманах*. Харьков, 2006. Т. 5. С. 4–297.
2. Клейн Л. С., Раев Б. А., Семёнов А. И., Субботин А. В. Катакомба скифского времени и салтовский курган на Дону. *Археологические открытия 1971 года*. М., 1972.
3. Afanas'ev G. E. Where Is the Archeological Evidence of the Existence of a Khazar State? *Anthropology & Archeology of Eurasia*. 2018. Vol. 57. Iss. 3. P. 166–189.
4. Hoerder D. Migration and Cultural Contact in the Emergence of Rus'-land, Sixth to Nineteenth Centuries. *Journal of migration history*. 2017. № 3. P. 179–209.
5. Johnston J. H. Rus and Khazars. *Studia Ceranea*. 2023. № 13. P. 381–418.
6. The World of the Khazars: New Perspectives / Ed. by P. B. Golden, H. Ben-Shammai, A. Róna-Tas. Leiden-Boston: Brill, 2007. 459 p.

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ КОЗАЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

Марія Лупова

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
Криворізького державного педагогічного університету,
спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)*

Постановка проблеми. Дніпропетровська область як козацький край має багато пам'яток того періоду. Не всі вони знаходяться зараз у належному стані, тому актуальним буде питання збереження історичної пам'яті про ці історичні об'єкти. Також тема козацького минулого на сучасному етапі російсько-української війни набуває актуальності, адже козаки завжди були захисниками

свободи і незалежності України. **Мета** нашої розвідки – розглянути процес заснування козацьких поселень на території Дніпропетровщини.

Виклад основного матеріалу. Найперші згадки щодо заснування зимівника козаком Інгульської паланки датуються 1689 роком. За легендою цей козак мав 6 пальців на руках і називався із-за цього Шестірнею. Підтверджує легенду розповідь місцевого довгожителя І. Шульги. Він стверджував, що у його брата при народженні було по 6 пальців на руках. А як відомо, полідактилія може передаватися генами через кілька поколінь, і є дуже рідкісною хворобою [2].

Перші письмові відомості про село можна знайти в «Списку населених пунктів мест Херсонской губернии», виданому в Херсоні у 1890 році. Там можна прочитати, що село Шестірня засновано як козацький хутір в кінці XVII століття. Першими поселенцями хутора були козаки – Шестірня, Нарепа, Пахно, Бурсак [2]. За свідченням Д. І. Яворницького, «в Інгульській паланці, крім Каменської Січі, існували поселення: Біла Криниця, Давидів Брід, Блакитне, Шестірня, Кривий Ріг». Усі ці поселення існують і нині. Після ліквідації Запорізької Січі козацькій старшині були пожалувані дворянські звання, а як нагорода – земля. Запорізькі козаки були перетворені в державних селян і «розселені в різних місцях, в тому числі й в Шестерні близько 230 чоловік, до цього тут розміщалася поштова станція» [5, с. 9–10].

Перші поселенці Шестерні давали назви цілим куткам, так з'явилася Слизівка, Свинолупівка, Візірка, Германівка, Королівка. Є в селі куточок, який зветься Сидорівка та знаходиться він на мальовничому березі Інгульця. Примітив ці чудові місця і першим поселився на них славний козацький старшина, один помічників самого Потьомкіна – Сидір Білий. Тут Сидір відпочивав від служби, як стверджують старожили.

Пам'ятками козацької доби XVII – XVIII ст. є старовинні козацькі кладовища з надгробками у вигляді кам'яних хрестів з написами. Кладовище в Шестерні унікальне не лише тому, що це перше кладовище поселення, а насамперед тому, що тут збереглося багато оригінальних кам'яних хрестів. У районі старовинного козацького кладовища було відкрито вхід у підземні ходи шириною близько 3-х метрів з арковим склепінням. Стіни на склепінні викладені з блоків пиляного вапняку.

Трохи вище на повороті кручі ще одне кладовище Королівське, там також присутні унікальні хрести. Один із них, на могилі Антона Борлоноса Шестеряньського, взагалі унікальний. Дотепер на цьому кладовищі відбуваються поховання і досить часто для того, щоб провести нові поховання, руйнують старі. У 70-х роках XX століття таким чином була зруйнована могила козацького старшини. У похованні було знайдено шаблю у піхві, рукоятка якої була оздоблена сріблом та «звіриним» орнаментом [2].

Дослідник І. В. Сапожников обстоює думку, що саме запорозькі козаки відродили давню великокняжу традицію увічнення пам'яті померлих кам'яними надгробками [4, с. 98].

Запорозькі козаки були дуже богомольними людьми і були православними, а тому на початку XVIII ст. після поселення вони збудували спочатку каплицю,

потім першу дерев'яну церкву – Різдва Пресвятої Богородиці в районі колишньої Чекалінської школи.

У 1769 році від набігу татар при пожежі згоріла дерев'яна церква, яку в 1785 році сільська і козацька громади поселення побудували нову, назвавши церквою Різдва Пресвятої Богородиці, розмістивши її у центрі поселення на перехресті двох сухопутних шляхів: між Кримом і Кременчуком та залізничними станціями Микола-Кельськ (Миколаївка) та Вошиве (Апостолове) [3].

У 1811 році були прибудовані дзвіниці. За твердженням П. Новопоселенського, який писав історії села, церква була добудована в 1872 році. Церква довго стояла напівзруйнована, але на її стінах добре було видно фрески [3].

Другу церкву-кам'яницю Святого Миколая побудовано в 1898–1904 рр. біля Старої сільської школи на Линії, центральній вулиці села Шестірни.

Фундамент церкви Різдва Пресвятої Богородиці – залишки однієї з найстаріших релігійних споруд на півдні Дніпропетровщини. У 1991 році під час археологічних розкопок, які проводили криворізькі археологи, були знайдені печери, що вели від церкви до козацького кладовища. Церква була чи не першою кам'яною спорудою, збудованою з вапняку. Старожили розповідають (а до них це дійшло від їх батьків та дідів), що при розпису церкви використовували фарби природного походження. А розписували два майстри: один був запрошений, а інший зовсім молодий – місцевий. Під церквою існували підземні ходи, один із них вів під річкою аж в район Слибизівки, а другий виходив десь аж за козацьким кладовищем [4].

Відповідно до царського наказу від 6 грудня 1828 року населення Шестерні було переведено на положення військових поселенців, яким воно залишалось до 1857 року [3].

Висновки. Таким чином, вивчення козацького минулого Дніпропетровщини сприяє збереженню історичної пам'яті та формуванню національної ідентичності.

Бібліографічні посилання

1. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область в другій половині XVIII та на початку XIX століття. URL: <http://ukrssr.com.ua/dnipro/dnipropetrovska-oblast-v-drugiy-polovini-xviii-ta-na-pochatku-xix-stolittya>
2. Матеріали Широківського краєзнавчого музею.
3. Сапожников І. В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса, 1997. 96 с.
4. Сапожников І. В. Козацькі кам'яні хрести Південного Побужжя. Невичерпні джерела пам'яті. У 2-х тт.: Т. 1. Намогильні хрести запорозьких козаків. Одеса, 1998. 196 С.
5. Шимон Ю. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України. *Історія України*. 2011. №10. С. 9–12.

ІСТОРІЯ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЯМБУРГ ТА ЙОЗЕФСТАЛЬ У XVIII-XIX СТ.

Микита Ємельянов

здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

історичного факультету

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,

спеціальність 032 Історія та археологія

Постановка проблеми. Історія колоністських поселень Наддніпрянської України завжди привертала увагу дослідників та громадськості. Полікультурний ландшафт регіону формувався поступово й об'єднував переселенців з Німеччини, Голландії, Швеції та інших європейських країн.

Мета дослідження – дослідити історичний контекст появи двох німецьких поселень Ямбург і Йозефсталь та порівняти їхній розвиток у XVIII – XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Історія німецької колонії Ямбург починається не з українського Катеринославу, а з Петербурзької губернії ще за часів правління Петра I, коли до стольного міста були запрошені німецькі поселенці. Петро I, будучи реформатором, намагався ввести деякі європейські тенденції на теренах Росії, одним із цих аспектів була картопля [4, с. 1]. Місцеве населення, яке було малочисельним внаслідок постійних війн, не дуже хотіло займатися сільським господарством.

Ідею «картоплянізації» підхопила Катерина II, яка 4 грудня 1762 року видала маніфест «Про дозвіл іноземцям, окрім жидів, виходити і селитися в Росії і про вільне повернення у свою батьківщину російських людей, які втікали за кордон» [5, с. 47–50]. 22 липня наступного року було даровано «Дозвіл всім іноземцям, які в'їжджають до Росії, селитися в різних губерніях на їх вибір, їхні права та пільги» [5, с. 47–50]. За кордоном заклик імператриці було почуто, але багато монархів з різних країн заборонили агітацію російських посланців, що прибули з метою завербувати як найбільше людей. Винятком стали саме німецькі землі, в яких і без агітаторів було багато мотивів до еміграції.

Карл Штумпп виділив наступні причини, чому німці покинули свої князівства: політичні – військова служба, іноземна окупація, війни, гноблення; економічні – неврожаї, високі податки, роки голоду, брак землі; релігійні причини; особисті чинники [5, с. 87–92].

К. Штумпп писав: «...ще у 1765–1766 роках француз Ле Руа займався вербовкою німців» [5, с. 87 – 92]. Як наслідок, у 1767 році, хвиля німецьких переселенців-католиків з Пфальца і частково лютеран (110 сімей), оселилася в місті, яке зараз носить назву Кінгісепп, в Ленінградській області. Не всіх переселенців влаштували нові умови, і вони мігрували до південних регіонів. Для колоністів у Наддніпрянщині мали бути споруджені будинки, але насправді їх не було, тому 57 родин потрапили на постій у хати розташованого поблизу села Старі Кодаки де і осіли.

У 1789 році в Катеринославському повіті була заснована колонія Ямбург. Німці, які оселилися в ній, здебільшого були вихідцями з Баварії. Це була особлива колонія, оскільки вона була єдиною католицькою серед усіх інших лютеранських. У 1795 році почалося зведення дерев'яного храму, а у 1840 році – цегляного. Колонія швидко розвивалася, і кількість колоністів також стрімко зростала. До німців почали прибувати їхні співвітчизники з Німеччини. На 1801 рік кількість поселенців зросла до 233 осіб, а в 1816 році – до 345. За даними метричних книг, жінок у колонії було трохи більше, ніж чоловіків: 102 чоловіків і 129 жінок [2, с. 126 – 127]. Унікальний верхньобаварський діалект, що був у вжитку, подекуди був бар'єром у спілкуванні з іншими німцями. Наприклад, коли приїжджала делегація німців до Ямбурагу, вони спочатку не розуміли мови, що була у вжитку.

До Ямбурагу мігрували і поселенці з Румунії. З часом вони асимілювалися і також почали використовувати місцеву мову, яку стали називати Ямбурзькою. З 1804 по 1824 рік майже 18 тисяч німців з Вюртемберга за релігійними мотивами переселилися до Росії. Частина з них також осіла в Ямбурзі.

Торгівельні процеси завжди годували місцевих жителів. Надлишок сільськогосподарської продукції продавали в місто, а закуплені будівельні та інші товари доставлялися в колонію по річці. Жителі активно займалися риболовлюю, ремісництвом і гончарством. З часом, пристосовуючись до нових кліматичних умов та поліпшуючи матеріальний стан, старі будинки замінювали на нові з обпаленої цегли. Більшість будинків будували як напівбудинки з двома окремими печами. Спочатку жителі збудували 14 будинків біля Дніпра. Їх подальша доля невтішна: у 1933 році через будівництво дамби на Дніпрі вони були зруйновані. Після зведення перших будинків поселення було розширено з прокладанням нових вулиць. Кожна з цих вулиць складалася з ряду будинків з фермами. Кожен корчмар мав свій сад із вишнями, сливами, яблуками, грушами, абрикосами та шовковицею. Були свої виноградники.

Німці зберігали власні культурні маркери та традиції. За спогадами старожилів, колоністи охоче і красиво співали народні пісні, зазвичай на кілька голосів [5, с. 47–50]. Ямбург вважався центром дбайливого збереження баварської мови та культурних цінностей. В Ямбурзі була заснована початкова школа, де діти вчили німецькою мовою релігійні доктрини.

На 1883 рік в поселенні вже проживало 1394 людини. Існувала і «дочірня колонія» Ямбурагу – Ной-Ямбург, збудована неподалік у 1842 році. Ця колонія була малочисловою (є дані лише за 1918 рік, тоді в поселенні проживало 632 людини) і в ній баварська мова майже вийшла з ужитку.

Німецька колонія Йозефсталь у Дніпропетровській області виникла внаслідок міграції німців на запрошення російської імператриці Катерини II наприкінці XVIII століття. З міста Гданська та околиць до Російської імперії приїхало 100 сімей, але 10 з них померли в дорозі. Колонія Йозефсталь (Josefstal) була заснована з ініціативи губернатора міста Катеринослава, дійсного статського радника Йосипа Коховського, у 1789 році. Назву «Йозефсталь» переселенці дали своїй колонії в знак подяки за надану їм прихильність з боку Й. Коховського.

Спочатку німецькі поселенці зацікавились місцем неподалік від Нікополя, але після огляду земля їх не підійшла. Вони також розглядали можливість поселитися в покинутих вірменських та грецьких будівлях, але район постійного підтоплення їх також не зацікавив.

Важливі дані про початковий етап історії колонії Йозефсталь наводить Самуїл Контеніус, який відвідав це поселення в 1799 році: «Місце розташування колонії дуже сприятливе; ґрунт надзвичайно родючий, пасовища багаті. Одним словом, колоністи мають усе необхідне для заможного життя. Однак, на жаль, лише частина з них має високий або середній достаток. Інші, що раніше на батьківщині були ремісниками або поденниками й нічого не тямлять у землеробстві, не займаються господарством і живуть у бідності» [1, с. 146–147].

На початковому етапі розвитку колонії Йозефсталь лише половина її жителів займалася землеробством. Проте вже тоді їхня продукція мала товарний характер і реалізовувалася здебільшого у М. Катеринославі. Жителі колонії також займалися тваринництвом. Географічна близькість, спільні господарські інтереси та спільне походження стали основою тісних зав'язків між жителями двох поселень – Йозефсталь та Рибальська. У 1805 році вони уклали договір про спільне будівництво і утримання переправи через річку Самару. Водні шляхи, як ефективний засіб транспортного сполучення, сприяли розвитку торговельних відносин [1, с. 147–167]. Як і в інших німецьких колоніях, Йозефсталь мав добре організовану громаду. Німецькі колоністи принесли з собою передові на той час сільськогосподарські технології, що дозволило їм успішно обробляти землю і створювати господарства з високою продуктивністю. Вони вирощували пшеницю, кукурудзу, ячмінь, овочі, займалися виноградарством, а також розводили худобу. Поселення було добре структуроване і мало класичний для німецьких колоній характер: рівні вулиці, міцні будинки з цегли або каменю, церкви, школи, ремісничі майстерні. Головним громадським центром стала лютеранська церква, хоча в Йозефсталі також мешкали католики. Німці дотримувалися своїх культурних традицій, святкували свята, зберігали свою мову, релігію і звичаї.

Сільське господарство і ремесла німецьких колоністів у Йозефсталі відзначалися високою дисципліною праці та організованістю. Вони впровадили нові методи обробки землі, покращили зрошення і значно підвищили врожайність у порівнянні з місцевим населенням. Їхній успіх у сільському господарстві сприяв економічному розвитку регіону. Крім сільського господарства, німецькі колоністи займалися ремеслами, такими як ковальство, теслярство, млинарство та швейне виробництво, що сприяло самодостатності колонії. Багато з них також будували млини, які стали важливою частиною економіки поселення.

Взаємовідносини з місцевим населенням подекуди були складними. З одного боку, німці були ізольовані через мовні та культурні бар'єри, з іншого – їхні передові сільськогосподарські методи привертали увагу і навіть повагу з боку місцевих жителів. Німецькі колонії, зокрема Йозефсталь, часто ставали прикладом для наслідування в плані організації сільського життя і виробництва. Однак не завжди стосунки між колоністами і місцевими українцями були безпроблемними. Іноді виникали конфлікти через земельні питання та

економічну конкуренцію. Німці часто були більш економічно успішними, що викликало заздрість і напругу в регіоні.

Німецькі колонії Ямбург і Йозефсталь, незважаючи на схожі обставини заснування та соціальну структуру, мали певні відмінності у своєму економічному розвитку та демографічних характеристиках.

Ямбург (сучасне село Дніпрове) в економічному сенсі був досить потужним для свого часу. Завдяки вдалому розташуванню біля Дніпра та інтенсивній сільськогосподарській діяльності колоністів, село швидко стало важливим аграрним центром регіону. Основними заняттями місцевих жителів були хліборобство, вирощування тварин і ремісничі промисли. Зокрема, колоністи розвивали виробництво продуктів харчування, включаючи пиво та крохмаль [3, с. 1]. Йозефсталь, заснований на кілька років раніше, також досяг значних успіхів у сільському господарстві. Тут мешканці займалися вирощуванням зернових культур і тваринництвом. Однак, через менш сприятливі умови, розвиток ремесл в поселенні був менш інтенсивним, ніж у Ямбурзі. Водночас Йозефсталь славився виноробством і обробкою шкіри [1, с. 150].

Через краще економічне становище та більший потенціал для розширення Ямбург мав більшу кількість населення у порівнянні з Йозефсталем. На початку ХХ століття населення Ямбура сягало понад 1400 осіб, включаючи нащадків перших переселенців і новоприбулих з інших регіонів Російської імперії Йозефсталь, навпаки, мав менше населення, приблизно 1000 осіб, хоча на момент заснування колонія була однією з найбільших у регіоні. Однак часті зміни адміністративного підпорядкування та внутрішня міграція поселенців вплинули на зменшення чисельності жителів. Додатковим чинником стали економічні труднощі кінця ХІХ століття, які призвели до виїзду частини колоністів.

Висновки. Компаративний аналіз розвитку двох німецьких колоній, Ямбург та Йозефсталь, у Дніпропетровській області показує, що ці поселення мали багато спільного, але й значні відмінності в розвитку. Обидві колонії були засновані наприкінці ХVІІІ століття в рамках імперської політики переселення німецьких колоністів на території Південної України з метою стимулювання економічного розвитку регіону. Переселенці привнесли нові методи ведення господарства, поліпшуючи сільськогосподарську продуктивність.

Економічний розвиток Ямбура був успішнішим завдяки вигідному розташуванню на правому березі Дніпра, що забезпечило кращі умови для торгівлі та транспортування продукції, ніж у Йозефсталя. Йозефсталь славився виноробством і шкіряними виробами, які вдало продавалися поза межами поселення. Демографічна ситуація також відрізнялася: Ямбург мав більше населення, що відображало його економічну стабільність і можливості для розширення. Натомість Йозефсталь, через менші ресурси і обмежений економічний потенціал, не зміг забезпечити такий самий приріст населення.

Бібліографічні посилання

1. Бобылева С. И., Логинова Е. Е. Из истории колонии Йозефсталь. Вопросы германской истории: Сборник научных статей / ред. кол.: С. Й. Бобылева (отв.ред.) и др. Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2000. С. 145–167.

2. Полное собрание законов Российской Империи [електронна версія]. Перше зібрання. Т. 16. Санкт-Петербург, 1830. URL: https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата перегляду 10.09.2024).

3. Чабан М. Точка на карті: Ямбург [електронна версія]. URL: <https://gorod.dp.ua/news/81036> (дата перегляду 11.09.2024).

4. Mohr J. Geschichten der bayerischen Kolonie Jamburg. Derer Tochterkolonien und Verbannungsort, 2004. 470 s.

5. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862. Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland. 8. Auflage, 2004. 1018 s.

САДИБА КУТУЗОВИХ-ЛІХАЧОВИХ-УРУСОВИХ: ДОЛЯ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЯ

Євген Молдованов

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Пошуки локалізації дворянських садиб (розташування тих чи інших маєтностей, володінь) – це проблема локальної історії, мікроісторії і, звісно, краєзнавства. Якщо у великих містах в силу різних обставин такої інформації більше, то у невеликих містечках, особливо за умови знищення будівель, за звичними історичними джерелами здійснювати пошук складніше. Та нові можливості надають використовувати геоінформаційні системи. Задачу локалізації історико-географічних об'єктів можна вирішувати шляхом накладання різночасових карт, а також співставлення документів. У якості об'єкта, який цікавить краєзнавців Павлограда ми обрали садибу Кутузових-Ліхачових-Урусових, на прикладі якої і продемонструємо можливості обраної методики.

Мета дослідження: на підставі аналізу вже відомих та нових історичних джерел локалізувати вказану дворянську садибу на теренах сучасного міста Павлограда.

Виклад основного матеріалу. Необхідно вказати, що землі на якій розташовувалась садиба до ліквідації Січі 1775 року [6], входили до Вольностей Війська Запорозького Низового, а саме до території Самарської паланки. Вони не були безлюдними. Так, станом на 23 жовтня 1756 року, в описі [11], на річці Вовчій згадується вісімнадцять зимівників. З приходом російської влади на ці землі, станом на 05 лютого 1776 р. описано вже сім зимівників [13, с. 139–147].

Через рік, у 1777 році тут було розпочато заселення німців. Про це свідчить мапа заселення Азовської губернії [7] від серпня 1780 року. Майбутнє місце садиби розташовувалась на ділянці №17, що належала німецькій колонії старшого ад'ютанта Лавцова. Площа ділянки становила 3000 десятин, колонія складалася з 30 дворів. Населення становило лише чоловічої статі – 50 душ.

Відомо, що весною 1780 року дружина командира Луганського пікінерного полку бригадного генерала М. І. Кутузова – Катерина Іллівна, приїздила до губернії з метою оформлення тут земельної ділянки. У цей час за розпорядженням князя Григорія Потьомкіна відбулося нове розмежування земель. Як офіцер, Михайло Іларіонович отримав на лівому березі Вовчої «рангову дачу»: 14 тис. десятин землі, куди входили селище Ступіна (Сучасне Городище – *Є.М.*), пустош Михайлівська, Крутоярська, а також селище Вовча (Зараз східна частина села Межиріч – *Є.М.*) з двома млинами [2, с. 21]. В результаті, ці землі знову були перемежовані 18 липня 1799 року. Так звана ділянка №3 – це земля тодішнього селища Вовча. У селищі знаходився тоді «господский» дерев'яний будинок, фруктовий сад, виноградник, поряд побудовано гостинний двір. Чисельність чоловічого населення складало 148 осіб. Загальна площа наділу становила 9138 десятин (9000 десятин зручної землі, 183 десятин – незручної площі) [1], [3].

Вся земельна власність була записана, як це тоді практикувалось, на дружину – Катерину Іллівну. Селище Вовча, Кутузов називав «павлоградським сільцем», та у листі до дружини у 1806 році прохав її зачекати з продажем землі. Згодом, ймовірно вже у 1808 році все ж таки частину кутузівських земель разом зі селищем Ступіна, а також Вовча придбав повітовий предводитель дворянства Федор Дмитрович Ліхачов [2, с. 22].

Родина Ліхачових була спадковими дворянами та відставними військовими. Представники родини обіймали різні посади, були серед них і предводителі повітового дворянства, почесні мирові судді, голови Павлоградської земської управи, члени повітової училищної ради, представники правління банку Павлоградського повітового земства.

Економіка маєтностей Ліхачових була побудована на вирощуванні зернових, розведенні великої рогатої худоби, вівців, виробництві цегли, вина, а також триманні шинків [2, с. 60 – 62].

Зі справи від 1831 року нам відомо, що Федор Ліхачов збирав сплату за проїзд через влаштовану ним греблю через Вовчу в межах міста [10]. Також біля греблі діяв його водяний млин, який позначений на 500-ти сажневій карті Корпусу військових топографів від 01 серпня 1853 року [5].

Цікавим є той факт, що у своїх маєтностях Ліхачови влаштували кінний завод рисистих коней, а також розмістили пташник для розведення цінних порід курей, де було виведено нову породу. Окрім цього, також розводили йоркширських свиней та бугаїв (племінних биків). За колекцію домашньої птиці Ліхачови неодноразово нагороджувались на сільськогосподарських виставках медалями та грамотами. Так, у 1907 році їм вручено диплом до великої золотої медалі Катеринославського відділу Російського товариства сільськогосподарського виробництва. А у 1911 році було організовано Павлоградську земську сільськогосподарську виставку, на якій представлялися йоркширські свині та бугаї з вказаного господарства [2, с. 61].

Слід зазначити, що родина володіла не тільки цим маєтком. Так, за 2 км на південний схід Ліхачови володіли ще однією садибою (Зараз парк Травневий міста Павлограда – *Є.М.*). Окрім того родина мала садиби в селі Сиваш (Зараз

підпорядковується Первомайській міській раді Харківської області – Є.М.), селі Ново-Миколаївка на річці Берека, селі Бистре, хутір Лихачов на річці Орельці, а також родина володіла квартирами у Харкові та Петербурзі.

Після смерті Федора Дмитровича приблизно у 1849 році, землі успадкував його син – Олександр Федорович (1814–1887 рр.) – поміщик, генерал-лейтенант артилерії, учасник Кримської війни.

У 1871 році, поряд зі садибою, за чотириста метрів на північ, розпочато прокладання ділянки першої залізничної гілки, що з'єднувала Лозову з Олександрівськом, яку відкрили 15 листопада 1873 року. Є згадка про те, що під час прокладання залізниці Олександр Федорович Ліхачов продав державі частину землі під будівництво [2, с. 61].

Вже через чотирнадцять років, після смерті Олександра Федоровича 17 (30) червня 1887 року [8], його маєтності перейшли у спадок дружині – Олександрі Іванівні, а також дітям: Миколі Олександровичу, Сергію Олександровичу та Олександрю Олександровичу [2, с. 61].

В період між 1908 та 1910 рр. дружина з дітьми розпочинають відчужувати успадковане майно. Так, маєток із землею було продано князю Урусову. Про це нам говорить підпис у місця садиби на Плані 1910 року: «Усадьба Урусова (быв. Лихачева)» [12].

Ким же був князь Урусов? На сьогодні нам достеменно відомо лише одна особа з таким прізвищем у Катеринославській губернії тих часів, – це Микола Петрович Урусов (1863–1918 рр.) – останній предводитель дворянства Катеринославської губернії, сенатор, член Державної ради Російської імперії і один з останніх почесних громадян міста Катеринослава.

Як відомо [9, с. 22], Микола Петрович одружився у квітні 1894 року на уродженці Катеринославської губернії Вірі Георгіївні Алексеєвой. Після одруження вони приїздили до маєтностей Алексеєвих у С. Котівку, де проводили вільний від служби М. П. Урусова час [9, с. 41]. Його тесть, Георгій Петрович Алексеєв, був видним державним діячем і домагався для Урусова призначення на посаду віце-губернатора до Полтави. Участь Георгія Петровича у кар'єрі зятя згадується в листі від 20 березня 1894 р., адресованого Д. І. Яворницькому [9, с. 22]. Урусов був добре обізнаним зі справами в губернії, а також знайомий з місцевими громадськими діячами. Після перенесеної тяжкої хвороби і повернення з лікування в Італії, перед ним постало питання про продовження служби і бажано в Катеринославській губернії, яка на той час стала фактично малою батьківщиною для Миколи Петровича. Вже у 1908 році він переїздить до Катеринославської губернії, де 20 лютого того ж року його було обрано катеринославським губернським предводителем дворянства [9, с. 41]. Зважаючи на вищезгадані обставини, а також дослідження плану міста [12], можна сказати, що Урусов придбав маєток Ліхачових у період між 1908 та 1910 рр. Звичайно, що це був не єдиний маєток: князь мав у власності Ундол-Степанівку, а також Паньківку [9, с. 41].

Зважаючи на приналежність князя М. П. Урусова до владної вертикалі, зміни в державі не могли його не торкнутися. Він перебував у Петербурзі, коли, 11 березня 1917 року, повноваження тодішнього уряду були припинені та

розпочалися революційні виступи вояків. У таких умовах він продовжував виконувати свої обов'язки. Лише робота, якою займався князь, захистила його від ув'язнення у Петро-Павлівській фортеці, якого не вдалося уникнути членам уряду [9, с. 56]. Повернувшись до маєтку у Котівці 30 березня, Урусови зіткнулися з новою реальністю та новим ладом. У маєтку постійно працювали пропагандисти, які закликали селян до протидії колишнім господарям та відкритих виступів проти останніх. У подальшому, хвилювання селян в Новомосковському повіті лише зростали. Так, у червні 1918 р. в Котівці були вбиті селянами двоє найманих працівників Миколи Петровича, один з яких був управляючий маєтком Ілюшенко. З реорганізацією старих органів влади, М. П. Урусова було знято з усіх займаних посад. Дехто з обслуги навіть пропонував свій екіпаж задля порятунку родини, однак вони відмовилися тікати. В. Г. Урусова писала, що у той час чоловік жив, наче загнаний звір, якого постійно цькували у пресі, на мітингах, у звичайному житті. Селяни з маєтку вимагали арешту Миколи Петровича Урусова. Невдовзі його таки було заарештовано, та за вироком трибуналу ув'язнено у Новомосковську, де його періодично відвідувала дружина [9, с. 57]. Підставою для його арешту стала заява прислуги, яка була змушена її підписати під загрозою фізичної розправи. Через деякий час його все ж звільнили, і він переїхав до Катеринослава, де до нього приєдналася родина. Саме тоді виникли думки стосовно необхідності втечі з Катеринослава та губернії. Сприяли цьому настрої серед представників влади та військових, які наголошували на необхідності страти князя, та чутки щодо нового арешту, які були отримані від двох різних осіб 20 жовтня 1917 року. Розглядалися два варіанти втечі – Крим або Кавказ. Було обрано Кавказ. Урусов вирушив до Кисловодська. Вже 11 вересня 1918 р., Миколу Петровича, разом з іншими високопосадовцями колишньої імперії, було заарештовано в Єсентуках, а на початку жовтня переведено до П'ятигорська. Ці арешти проводилися як превентивний захід проти активно діючих військових формувань Денікіна, а тому всі арештовані набували статусу заручників. У ніч з 18 на 19 жовтня 1918 року, М. П. Урусова, разом з іншими заручниками, було страчено без застосування вогнепальної зброї. Ю. П. Грабе (на той час учень гімназії у Кисловодську, а в подальшому єпископ православної церкви в еміграції) згадував про суд над М. П. Урусовим, який передував подальшій страті [9, с. 58]. Але ця інформація не підтверджується ні висновками спеціальної комісії організованої А. І. Денікіним, ні спогадами останнього, який вказував лише на жорстоку страту. Віра Георгіївна Урусова, разом зі своєю матір'ю, Анжель Петрівною, емігрувала до Італії, про що свідчать листи до Д. І. Яворницького [9, с. 58]. Маєтності і майно вони були змушені залишити в губернії, а садиба на березі Вовчої могла постраждати у період між 07 березня 1917 та 17 листопада 1921 рр. під час Визвольних змагань. На жаль, тоді це була доволі поширена практика, спалення або розбирання на будівельний матеріал панських маєтків. Після руйнування садиби про неї забули, землю націоналізували, а на її території нова влада спорудила завод з виготовлення пеньки (пенькозавод – *Є.М.*). Після цього місце розташування садиби стало невідомим.

Станом на зараз про місце, де розташовувалася садиба Кутузова-Ліхачова-Урусова, вже нічого не нагадує. Територія колишнього маєтку згідно Державного земельного кадастру зараз належить ВАТ «Павлоградконоп-лепром» [4].

Вперше маєток на березі Вовчої згадується на п'ятсот сажневій карті Корпусу військових топографів, від 01 серпня 1853 року [5]. На ній зображено садибу, що позначена як «господский дом», з будинком та парком навколо. Подальше уявлення про садибу ми зустрічаємо вже у 1875 році, коли було видано «Альбом виглядів Лозово-Севастопольської залізниці». В альбомі є унікальна світлина з зображенням садиби та місцевості навколо. Тут ми бачимо двоповерховий будинок з прибудовою (флігелем), а також господарську будівлю. Поряд, на задньому тлі видніються два вітряні млини. Це допоки єдина відома світлина садиби, а також, яка зроблена за життя О. Ф. Ліхачова. На плані міста Павлограда з околицями від 18.08.1910 року, яку склав міський технік Савва Якимович Фетісов, позначено підписом місце садиби, як: «Усадьба Урусова (быв. Лихачева)» [12]. Тобто, на момент 1910 року вона вже мала нового власника.

Нові можливості надають використовувати геоінформаційні системи. Задачу локалізації історико-географічного об'єкта, в даному випадку садиби, вирішено шляхом накладання різночасових карт, а також співставлення документів. В ході роботи було виконано співставлення фрагменту мапи, що представляє частину Азовської губернії 1780 року [7], фрагменту Геометричного генерального плану Павлоградського повіту 1830 року [3], накладання мапи 1853 року [5], плану міста 1910 року [12]. В результаті отримано сучасне місце колишньої садиби (Координати: 48°32'25.0"N 35°49'46.6"E). Як виявилось, приблизні розміри ділянки садиби склали 240 × 135 м із загальною площею 3,4 Га.

Висновки. Розглянуто на конкретному прикладі вирішення проблеми локалізації дворянської садиби за допомогою геоінформаційних технологій шляхом накладання різночасових карт, співставлення документів, а також аналізу вже відомих та нових історичних джерел. В результаті цього локалізовано дворянську садибу, місце розташування якої було до сьогодні невідомим. Встановлено, що розміщувалася вона у західній частині міста Павлограда на підвищенні мальовничого лівого берега річки Вовчої посеред численних курганів та майданів. Гарний краєвид також доповнювали вітряні млини. Неподалік від садиби були розташовані винокурня, на правому березі корчма, цегельний завод, також відкривалася гарна панорама на місто. Зараз території колишньої садиби належить підприємству ВАТ «Павлоградконоплепром» [4] (координати: 48°32'25.0"N 35°49'46.6"E). Також визначено приблизні розміри ділянки садиби – 240 × 135 м із загальною площею 3,4 га.

Як виявилось, садиба мала трьох власників – родину Кутузових у 1780 – 1808 рр., Ліхачових у 1808 – 1908 рр., а також Урусових у 1908 – 1917 рр.

Бібліографічні посилання

1. Алфавіт Павлоградського повіту генерального межування. *Російський державний архів давніх актів*. Ф. 1354. Оп. 117. Ч. 1.

2. Ведмідь Т. І. Невідомі сторінки Павлограда. Документи та матеріали. / Т. І. Ведмідь., Л. Г. Губарева. Павлоград: Арт Синтез-Т, 2014. 272 с.
3. Геометричний генеральний план Павлоградського повіту. 1830 р. М:1 верста в дм. *РДАДА*. Ф. 1356. Оп. 1. Спр. 1034.
4. Державний земельний кадастр. URL: https://e.land.gov.ua/back/cadaster/?cad_num=1212400000:02:001:0063
5. Карта Корпусу військових топографів. 1853 р., серпня 1. Російський державний військово-історичний архів. Ф. 386. Оп. 1. Спр. 4594.
6. Маніфест імператриці Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі. 1775 р., серпня 3. Центральний державний історичний архів України, М. Київ України (Далі – ЦДІАК). Ф. 220. Оп. 1. Спр. 630. Арк. 1–2зв.
7. Мапа, що представляє частину Азовської губернії. 1780 р., серпень. *РДАДА*. Ф. 16. Спр. 588. Ч. 7. Арк. 234.
8. Метрична книга Катеринославської духовної консисторії Соборної Вознесенської церкви міста Павлограда. 1887 р. *Державний архів Дніпропетровської області*. Ф. 193. Оп. 4. Спр. 304. Запис № 95.
9. Недря К.М. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П. Урусов. Суспільно-політичний портрет. Д.: Національний гірничий університет, 2013. 159 с.
10. О денежном сборе на плотине через реку Волчью, устроенной в имени павлоградского помещика отставного подполковника Федора Лихачева. 1831 р. *Російський державний історичний архів (Далі – РДІА)*. Ф. 1151. Оп. 2. Спр. 114. Арк. 51.
11. Опис зимівників та їх господарів з вказівкою при яких річках та урочищах вони розташовані. Самарська паланка. 1756 р., жовтня 23. *ЦДІАК*. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 47-53.
12. План міста Павлограда з околицями з вказівкою шляхів існуючих та проєктованих. 1910 р., серпня 18. *РДІА*. Ф. 1293. Оп. 168. Спр. 19.
13. Територія, мережа поселень, персональний склад запорозького козацтва середини 1770 – початку 1780-х рр.: збірник документів / Упор. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна. Львів; Київ: ЛНУ імені І. Франка; ІУАД, 2021. 544 с.

ДНІПРОПЕТРОВСЬК У ЖИТЛОВО-ПОБУТОВОМУ ВИМІРІ ЗА ЧАСІВ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» ТА БРЕЖНЄВСЬКОГО «ЗАСТОЮ»

Олександр Нікілєв

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми Історія Дніпропетровська (з 2016 р. – м. Дніпро), попри значний комплекс досліджень має обмежене коло праць, присвячених його повоєнній добі [10; 20; 21]. Науковий доробок, в якому висвітлюється даний період, зосереджений практично на розбудові міста. Предметом уваги дослідників стали архітектурні особливості будівель, зміни в підходах до забудови території міста [12], його соціально-економічного життя в період перебування в статусі «закритого міста» [15]. При цьому поза увагою авторів залишився такий важливий аспект, як ситуація в місті з житлом, його стан,

шляхи і методи забезпечення ним жителів, якість помешкань, результати житлової політики у період «хрущовської відлиги» та «брежнєвського застою», про який люди старшого покоління ще й досі згадують як про період, коли вони «жили як при комунізмі». Тож ставиться **мета дослідження** – до певної міри заповнити існуючу наукову прогалину і показати реалії житлово-побутової ситуації у Дніпропетровську у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. На початок досліджуваного відтинку своєї історії Дніпропетровськ мав доволі складний спадок від попереднього, відбудовчого періоду. Однак, через значне промислове будівництво, здійснюване з середини 1940-х рр. і продовжуване у 1950-х–1960-х та наступних роках, яке потребувало значної маси робочих рук, житлове питання для міста стояло надзвичайно гостро. Адже до 177 промислових підприємств, що діяли з довоєнної доби [1, арк. 11], додалася значна кількість інших потужних підприємств, що належали до військово-промислового комплексу, виготовляли продукцію транспортного машинобудування, верстатобудування, шахтного обладнання, системи радіолокаційного спостереження та протиракетної оборони. Були започатковані виробництва нових профілів. Це завод пресів, шинний завод, завод «Продмаш». Наприкінці 50-х рр. завершився процес становлення ракетно-космічного комплексу, з будівництвом Придніпровської ДРЕС набула розвитку енергетична галузь, були пущені у дію цілий ряд великих виробництв харчової промисловості. Будівництво нових промислових об'єктів та їхня виробнича діяльність після введення в дію потребували чималої кількості робочих рук. Проблема вирішувалася за рахунок широкого залучення сільського населення, прибулих з інших регіонів СРСР, - як стихійно, приваблюваними високими заробітками, так і тих, що отримали розподіл за планом після закінчення навчання молодих спеціалістів, демобілізованих з Червоної армії солдат і офіцерів. Останні масово прибували до міста, в результаті скорочення армії, яке відбувалося здійснюваного у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр., оскільки Дніпропетровськ був дуже привабливим у плані зручності свого географічного розташування та високого рівня забезпечення соціально-побутових потреб населення містом [Див.: 13, с. 49]. У зв'язку з прискореним промисловим розвитком, населення його постійно збільшувалося. Так, у 1959 р. воно становило 662 000 чол. [22], на січень 1961 р. вже 705 000 чол. [2, арк.3], у 1976 – майже мільйон, у 1979 – 1 066 000 [22]. Однак, технічні можливості його будівельних організацій, у першу чергу у першій половині 1950-х рр., були досить обмеженими, та й основне призначення їх полягало у тому, щоб будувати виробничі потужності. Тож у місті зводилися переважно одно- та двоповерхові житлові будинки з кількістю квартир в них від чотирьох до шістнадцяти. Відтак, десятки тисяч людей перебували в складних житлово-побутових умовах.

Така ситуація вирішувалася підприємствами шляхом будівництва для них гуртожитків. Це були двоповерхові приміщення, де мешкали або молоді люди від 4–5 і більше осіб у кімнаті, або сім'ї з малими дітками, з вкрай обмеженими санітарно-побутовими умовами. Всі зручності в будинках такого типу були загального користування і розміщувалися на кожному поверсі.

Ті ж, хто не мав можливості влаштуватися у гуртожитках, мушили винаймати квартири. Вартість такого роду житла була значно вищою, ніж кімнат в гуртожитках. Та й умови проживання в них були часто гіршими [14].

Проте, малася і частина щасливчиків, яким виділялося житло (нерідко після наполегливих звернень до найвищих державних та партійних структур республіканського та союзного рівнів) [14]. Однак, в умовах обмеженого будівництва житла, в кожную квартиру селили по декілька сімей. Тобто вирішували житлову проблему шляхом «ущільнення», поселяючи сім'ю, незалежно від кількості її членів, в одну кімнату в квартирі. Практично всі квартири державної власності в місті були комунальними.

Інший вихід полягав у поселенні людей у бараках, тобто зведених, або існуючих у місті з часів проведення індустріалізації або й ще з імперських часів будівлях, з вкрай обмеженими життєвим простором, де побутові умови обмежувалися маленьким приміщенням для сну, готуванням їжі на примусах у коридорах. Санітарно-гігієнічні зручності були загального характеру і знаходилися поза житловою спорудою. За даним партійних органів бараки становили 9% житлової площі, 54% житлової площі не мали водогону, 59% –каналізації [17, арк. 12]. У 1956 р. колектив інституту «Придніпровський Промбудпроект» направив листа на ім'я тодішніх керівників СРСР М. Хрущова і М. Булганіна про те, що їхня організація, а 445 осіб, протягом 9 років не отримала жодного квадратного метру житла, «люди мусять мешкати у підвалах, різноманітних халупах і просто аварійних будинках» [18, арк. 175].

Дніпропетровськ, як і інші міста республіки, не мав затвердженого генерального плану, тож забудова його здійснювалася на випадкових територіях, у першу чергу поблизу вже існуючих чи споруджуваних підприємств [1, арк. 112].

Для пом'якшення складної житлової проблеми в місті, надавалися ділянки тим, хто власним коштом був готовий вирішувати свої житлові проблеми. Проте цей шлях не мав помітного ефекту. Адже тих, хто мав фінансові можливості для індивідуальної забудови, було у той період небагато.

Зі зміною в середині 1950-х рр. державно-політичного керівництва в СРСР, введення житла в місті, як і в цілому по країні, почало помітними темпами щорічно зростати. Цьому сприяло як значно збільшенні фінансові вкладення у житлове будівництво, так і зміна вимог держави до параметрів житла (зменшення всіх показників, що дозволяло збільшити кількість споруджуваного житла). З кінця 1950-х рр. основу споруджуваних у місті будинків становили вже – п'ятиповерхові, так звані «хрущовки». Цей тип будинків мав на меті у стислі терміни забезпечити населення односімейними квартирам й тим самим вирішити проблему «комуналок» та покращення побутових умов жителів міста. Ознакою його було: малогабаритні приміщення з прохідними кімнатами, суміщеними і затісними санвузлами, низькою стелею (2,48 – 2,50, пізніше – 2,55 м), крихітними кухнею та передпокоєм, дешевою та заслабкою звукоізоляцією між квартирами. Проте люди після багатьох років поневіряння в бараках, підвалах і напівпідвалах та комуналках, кочувань по винайманих кутках були надзвичайно раді індивідуальним квартирам з незвичними зручностями (газова плита, газова колонка).

Цьому сприяла й робота будівельних організацій, що зводили житло. Зросла їх кількість, зміцніли виробничі потужності, були створені великі спеціалізовані підприємства: трести, управління. З'явилися також нові шляхи забезпечення житлом бажаючих – започатковане створення житлово-будівельних кооперативів. За допомогою таких об'єднань люди могли придбати квартиру, беручи зобов'язання сплатити всю її вартість самотужки, помісячно протягом 15 років [23]. На вступ до кооперативу, яка і на отримання комунального житла, також існувала черга і потрапити до неї теж було не просто. Проте, потрапивши – вселитися до нової квартири можна було набагато швидше. Житлово-будівельні об'єднання забудовників, дуже швидко набули популярності в місті. Наприклад, вже у перші ж роки після дозволу на їхню діяльність, а саме у 1961 р., їх у Дніпропетровську вже нараховувалося 11 і кожен з них будував по одному будинку [3, арк. 21]. У 1958 р., після ухвали Радою Міністрів УРСР спеціальної постанови, у місті почалося ще й будівництво для малосімейних та одиноких мешканців, так звані «готельки» [16, с. 509–511]. Розширилася джерельна база фінансування. В Дніпропетровську, як і в країні, в цілому, окрім державних асигнувань, зведення житла почало фінансуватися ще й коштом підприємства громадян. Капіталовкладення в житлове будівництво зросли майже в 3,5 [11, с. 46]. В результаті гострота житлової проблеми в місті почала дещо спадати.

З кінця 1960-х рр. у місті починається будівництво дев'ятиповерхових будинків, основу яких складали – панельні, що дозволяло значно прискорити строки їх введення і швидше забезпечувати житлом населення. У цей же період (на вільних від приватного сектору територіях, що розташовувалися на правобережній і лівобережній частинах міста), починається розбудова цілого ряду житлових масивів. В основі вибору їх зведення було покладено традиційний для міста принцип максимального розташування до місць прикладення праці його мешканців та мінімального знесення житла, придатного для проживання.

У першій половині 1970-х рр. місто повністю перейшло на зведення дев'яти і шістнадцятиповерхових житлових споруд. Вони мали підвищений рівень комфортності: більшого розміру і роздільні кімнати, збільшені кухні та передпокої, окремі санвузли, замість балконів з'явилися лоджії [4, арк. 83]. Почалося зведення перших, експериментальних 28-поверхівок.

Темпи будівництва житла, що були взяті в Дніпропетровську з середини 1950-х, хоча дещо і знизилися з другої половини 1960-х рр. через політику тогочасного державно-партійного керівництва, тривали до середини 1980-х років. В результаті, сотні тисяч дніпропетровців змогли покращити свої житлово-комунальні умови. Однак, попри високі темпи житлобудування, квартирне питання залишалося далеким від вирішення. Так, наприклад, у 1971 р. забезпеченість корисною площею одного жителя міста в середньому становила 7,2 м², за десять років, а саме у 1980 р. – 9,1 м² [23]. Цей показник був найгіршим в Україні [23]. Черги на отримання всіх видів житла рухалися повільно. Працівники багатьох підприємств і організацій стояли на квартирному обліку по десять, п'ятнадцять та більше років. Наприклад, у 1982 р. на

агрегатному заводі 64 робітника чекали житла від 11 – до 15 років, 28 – від 16 до 19, ще двоє – більше 20 років [7, арк. 26].

Однією з причин такої ситуації була поширена в Радянському Союзі практика вирішення квартирного питання різних категорій державних службовців, як то працівники партійних органів, судів, прокуратури, міліції, демобілізовані з армії офіцери, за рахунок промислових підприємств, які зводили будинки для своїх працівників. Наприклад, лише у 1960 р., за постановою уряду СРСР, тільки для прибулих з армії офіцерів було передано 25% збудованих квартир, у 1961 – 45%, у 1962 р. малося ще 500 таких осіб, і місто мало виділити їм 25% квартир, що мали бути здані у тому році для його підприємств [3, арк. 35, 36]. Поширеною була й практика передачі промисловими підприємствами частини своїх новозбудованих квартир працівникам міста з невиробничих сфер: освіта, наука, культура, дитячі дошкільні установи тощо. Вони не мали для цього ані фінансових, ані матеріально-виробничих можливостей.

Значне відставання у зведенні житла, незважаючи на великі його обсяги, від темпів приросту населення, обумовило, як вихід з ситуації, інтенсивне індивідуальне будівництво. Підвищені заробітки працівників його промислових підприємств, на відміну від 1940-х–1950-х рр., дозволяли їм мати можливості для будівництва власного житла. Результатом цього стало те, що місто по обсягах одноповерхової забудови стало рекордсменом в країні, через що очолило список міст з найнижчим показником ефективності використання житлової території [24].

Не менш вагомою причиною неналежного забезпечення житлом дніпропетровців було перманентне невиконання будівельними організаціями планів введення його в дію. Від 15 до 25% [5, арк. 18; 4, арк. 40; 8, арк. 21].

Прикрою стороною високих темпів будівництва, яка, до того ж, з роками залишалася бути незмінною, були культура та якість будівельних робіт. Перманентно процент житла, зданого з оцінкою «задовільно». Коливався у рамках 30 – 40%, при відсутності зданих на відмінно [4, арк. 84; 7, арк. 26; 9, арк. 11]. Недотримання будівничих норм в ряді випадків мали серйозні наслідки для жителів міста. А саме: просідання фундаментів, тріщини в стінах, неякісне встановлення вікон та дверей, проведення сантехнічних комунікацій тощо. До прикладу, 1974 р. було виявлено усадку фундаменту до одного метра ряду будинків в різних районах міста, через це, тріщини у квартирах мешканців сягали 20 і більше сантиметрів [6, арк. 118]. Реакція містян: сотні листів зі скаргами писали до партійних та державних органів та у засоби масової інформації [23]. Але, це не було в належній мірі враховано будівельними організаціями. І проектні рішення, що лежали в основі даних будинків та їх зведення, продовжили тиражуватися, що згодом призвело до одночасного руйнування великого дев'ятиповерхового будинку та дитячого садка.

Висновки. Отже, у другій половині 1950-х рр. кінці 1980-х рр., у Дніпропетровську відбулися серйозні зміни у ставленні до житлових проблем громадян. В цей період, попри ряд об'єктивних складнощів, було реалізовано комплекс заходів, які сприяли їх вирішенню. Втім, навіть в найуспішніші свої роки житлове будівництво, в Дніпропетровську, попри наявність в ньому

потужних підприємств космічно-ракетної техніки, військово-промислового комплексу, важкого машинобудування, чорної металургії, хімічної промисловості та інших, які мали значні матеріальні і фінансові можливості, відверто не встигало за зростанням населення, що обслуговувало промисловий потенціал міста. Тож житлове питання як у часи «хрущовської відлиги», так і «брежнєвського застою», не знайшло належного вирішення і продовжувало бути для багатьох дніпропетровців актуальним.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 4464. Оп.1. Спр.1.
2. ДАДО. Ф. 416. Оп.2, Спр.1027.
3. ДАДО. Ф. 416. Оп.2. Спр.1024.
4. ДАДО. Ф. 416. Оп.2. Спр.1804.
5. ДАДО. Ф. 416. Оп. 2. Спр.1590.
6. ДАДО. Ф. 416. Оп. 2. Спр. 102.
7. Дніпровський міський архів (ДМА). Ф. 115. Оп.1. Спр.2347.
8. ДМА. Ф.115. Оп.1. Спр.405.
9. ДМА. Ф.115. Оп.1. Спр. 2348.
10. Історія міста Дніпропетровська: монографія / За наук. ред. А. Г. Болебруха. Дніпропетровськ: Грані, 2006. 596 с.
11. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). К. : Ін-т історії України НАН України. 2003. 250 С.
12. Кривчик Г., Щербакова О. Мегapolis на семи пагорбах: Розбудова Дніпропетровська в 1950–1980-ті роки [ХХ ст.]. *Бористен*. 2004. № 5. С. 20-23.
13. Нікілев О. Україна у контексті мовної політики держави середини 1940-х – кінця 1980-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини). *Грані*. № 24 (2) 2021. С. 46-64. DOI: 10.15421/172114
14. Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни.
15. Портнова Т. Тема «закритого міста» в історії радянського Дніпропетровська 1950-80-х. *Україна Модерна*. 11 December 2017. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv>
16. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. Т. IV (1957–1958). К., 1964. 846 С.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2898. Т. 2.
18. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 118.
19. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 24. Спр. 3666. арк. 161.
20. Шатров М. Город на трех холмах. Днепропетровск: Промінь, 1969. 453 С.
21. Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. Днепропетровск: Промінь, 1989. 197 с.
22. <http://gorod.dp.ua/inf/geo/?pageid=109> / Населення міста (дата звернення 24.10.2024).
23. <https://virtual.library.dp.ua/page/megapolisVIIholm/megapolisVIII.htm> / (дата звернення 24.10.2024).
24. https://gorod.dp.ua/history/article_ua.php?article=225 / Історико-містобудівна довідка розвитку Дніпропетровська (дата звернення 24.10.2024).

КРИВИЙ РІГ В ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ З МІСТАМИ НІМЕЦЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У 1950-Х – 1980-Х РР.

Єгор Качур

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Після Другої світової війни Радянський Союз постав перед завданням створення системи відносин з « новою » Німеччиною, а саме – Німецькою Демократичною Республікою (НДР), – одним із ключових союзників у « соціалістичному таборі », « вітриною » Східного блоку. Яке місце у цій системі посідала Україна, її економічний ресурс, зокрема такі великі промислові центри, яким є Кривий Ріг, – питання, яке залишається маловивченим. Дослідження з історії Німеччини ХХ ст. німецьких, британських учених Д. Штаріца [21], А. Штейнера [22], Х. Венткера [24], П. Колдвела [19], Х. Бергхофа та У. Болб'єра [23] та інших містять результати осмислення досвіду розвитку НДР та її відносин з СРСР, зокрема в економічній площині. Ці результати сприяють пошуку українськими науковцями нових джерел з історії відносин УРСР та НДР та їх інтерпретації.

Мета дослідження – визначити основні аспекти економічних зв'язків Кривого Рогу з містами НДР у 1950-х – 1970-х рр. у гірничо-металургійній галузі.

Історіографія. Можна констатувати, що тема міжнародних економічних відносин Кривого Рогу 1950-х – 1980-х рр. комплексно не досліджувалася. Це стосується й відносин УРСР та НДР. Окремі факти про ці відносини згадуються у науково-популярних виданнях, нарисах, присвячених провідним підприємствам Кривого Рогу, – «Криворіжсталі» [17; 18], коксохімічному комбінату [19], у путівниках по місту і регіону [13; 16], «Історичній енциклопедії Криворіжжя» [14] тощо.

Тема економічних відносин міста з конкретними містами НДР не стала пріоритетною, оскільки її практично витіснила одна історія, яка стала популярною для демонстрації «братніх» відносин радянських та східно-німецьких металургів. Мова про побратимські зв'язки підприємств – «Криворіжсталі» та металургійного комбінату ім. Вільгельма Піка у Мансфельді, які періодично висвітлювалися на шпальтах газет [1–3]. Те, що вона зберігається у пам'яті жителів міста, а також музейних колекціях, довела виставка, організована Криворізьким історико-краєзнавчим музеєм у 2016 р. «Мансфельд – Кривий Ріг: інтернаціональна дружба – віхи історії. 1929–1989» [15].

Джерельна база. Дослідження проводилося із залученням архівних документів з фондів 19 (Дніпропетровський обласний комітет КПУ), 4243 (Міністерство чорної металургії України) і 4521 (Рада народного господарства

Дніпропетровського економічного району) ДАДО, матеріалів преси, а також результатів досліджень з історії Кривого Рогу.

Виклад основного матеріалу. Велике значення у розвитку відносин СРСР із Східною Німеччиною надавалося економічним зв'язкам, які координувалися створеною того ж року, коли і НДР, Радою економічної взаємодопомоги (РЕВ).

Головними галузями, які посідали чільні місця в економічних відносинах за участі Кривого Рогу та міст НДР, була металургія і гірнича галузь. Промисловими об'єктами Кривого Рогу, які мали зв'язки з німецькою стороною, були гірничо-збагачувальні комбінати, «Криворіжсталь» (металургійний комбінат імені В. І. Леніна)), шахти рудоуправління (ім. Кірова, ім. XX партз'їзду, ім. Дзержинського), заводи гірничого машинобудування «Комуніст» та «Криворіжрудоремонт», коксохімічний комбінат.

Розвиток відносин набирал обертів з 1950-х років. Кривий Ріг забезпечував НДР різноманітною продукцією, необхідною для її промисловості. Постачалася залізна руда, що використовувалася для виробництва сталі та чавуну; сталь у вигляді заготовок, листів і труб, що знаходила застосування в машинобудуванні та будівництві. Криворізька сталь була необхідна для таких індустріальних центрів, як Дрезден, Лейпциг і Карл-Маркс-Штадт. Обсяги поставок були регулярними, складали десятки тисяч тонн щорічно. Криворізький металопрокат використовувався для виготовлення будівельних конструкцій, машин і промислового обладнання. Важливими для сталеплавильних підприємств НДР були поставки продукції коксохімічної промисловості. Кокс використовували в металургійних доменних печах для виплавки сталі [17].

Своє чергою, криворізька промисловість потребувала продукції, яка допомагала підтримувати та модернізувати її базу. Особливо це простежується у 1960 – 1970-х рр., коли німецька промисловість та металургія, гірнича справа відновили свій ресурс після Другої світової війни. На відміну від, наприклад, Болгарії чи Румунії, рівень розвитку німецької промисловості, її наукового та інженерного забезпечення був доволі високим у передвоєнні роки. Тому СРСР, Україна виступали донорами тільки на етапі відновлення зруйнованої війною економіки, у подальшому можна вести мову про співпрацю, де фахівці із Східної Німеччини не поступалися у якості продукції важкої промисловості.

Зокрема в НДР закуповувалися різні види промислового обладнання. Це були бурильні установки, компресори, насосні станції, машини для обробки металів, що постачалися з таких міст, як Магдебург, Мансфельд, Лейпциг і Карл-Маркс-Штадт (сучасний Хемніц). Через високу залежність металургійної промисловості від перевезень залізничним транспортом імпортувалися залізничні вагони та цистерни. Задля забезпечення стабільного електропостачання та оптимізації виробничих процесів на заводах і в шахтах завозилися генератори, трансформатори та інше електротехнічне обладнання з Дрездена та Лейпцига. Міста Лойна, Біттерфельд, Шварцхайде та Бохолен постачали різні хімічні компоненти, охолоджувальні речовини, мастильні матеріали [2]. На «Криворіжсталі» серед імпортних транспортних засобів часто можна було

побачити вантажівки марки «IFA» з М. Людвігсфельде, автобуси з Берліну, автомобілі марок «Trabant», «Robur» і «Wartburg» з М. Айзенах, Цвікау та Карл-Маркс-Штадт. Дуже тісними були відносини з комбінатом важкого машинобудування ім. Ернста Тельмана та Мансфельдським комбінатом ім. Вільгельма Піка [17].

Відносини між промисловими центрами передбачали й обопільні відвідування підприємств. Протягом усього періоду на підприємствах Кривого Рогу відбувалося навчання працівників – інженерів і робітників. У середині 1950-х рр. – 1960-х рр. це були доволі чисельні групи, іноді до 70 осіб. Це було пов'язано з поставкою до НДР, багатьох інших країн, радянського устаткування, опанування яким відбувалося на підприємствах, де його виробляли. Частіше групи були невеликими і вирішували дуже конкретні технічні завдання. Були випадки, коли німецькі фахівці приїздили з родинами і дітьми, коли мова йшла про налагодження обладнання німецького виробництва [11, арк. 55].

Можна зустряти згадки, коли приїзди спеціалістів з НДР відхилялися через неможливість продемонструвати певний процес браком належного устаткування. Наприклад, в 1971 р. було відхилено запит на дослідження методів роботи з вибухівкою трестом «Кривбасвзривпром» [6, арк. 29]. В 1975 р. завод «Криворіжсталь» не зміг прийняти 3-х спеціалістів з питання ремонту доменних печей [8, арк. 53]. Були випадки і переведення фахівців з НДР з Кривого Рогу до інших міст та підприємств задля задоволення виробничих запитів [8, арк. 126].

Обмін досвідом радянських і східнонімецьких фахівців у промисловій сфері був доволі активним, про що свідчать консультації з технології виготовлення гірничого транспорту, устаткування (стосується 1970-х рр.). Наприклад, на «Криворіжсталі» у 1968–1970-х рр. гості з НДР ознайомилися з системою управління конверторною плавкою, автоматизацією розливки сталі, шліфуванням сталі, технологією покриття металу, типами і функціонуванням прокатних станів тощо [5, арк. 10; 12, арк. 72–74].

Цікаво, що на підприємства Кривого Рогу запрошували фахівців з НДР для обслуговування і використання техніки, яку закуповували в Західній Німеччині або в інших країнах Західній Європі [5, арк. 9, 64, 85–86]. У 1970 р. такі фахівці допомогли з монтуванням і налаштуванням обладнання по обробці матеріалів аерофотозйомки для гірничої справи (стереометрограф, координетр) [5, 201 арк.], у в 1975 р. відбувся прийом групи, яка допомогла увести в експлуатацію дрібносортовний стан [8, 154 арк.].

У 1975 р. з метою геологічних досліджень Криворіжжя його відвідали професор-геолог Л. Бауманна з асистентом з Фрайберзької гірничої академії – найстарішого гірничого навчального закладу Німеччини [8, арк. 125]. Криворізькі фахівці брали участь у спільних проєктах для німецьких металургійних підприємств [1].

Термін перебування німецьких груп чи окремих фахівців коливався від 3-х днів до 6-ти місяців. Однією з найбільших робочих делегацій було перебування на «Криворіжсталі» 50 чоловік з сталепрокатного заводу ім. В. Флоріна (м. Хеннігсдорф) з вересня 1974 р. до лютого 1975 р. [7, арк. 43–45]. Існували

випадки подовження перебування на підприємстві через неможливість виконання технічних питань запланованого проєкту. Так, в 1974 р. перебування 7-х фахівців з НДР на «Криворіжсталі» подовжили на тиждень через різні технічні проблеми [7, арк. 27].

Довгі терміни перебування створювали можливість знайомитися з містом та його життям. Як правило, формувалися і особисті контакти.

Взаємодія представників криворізьких підприємств з німецькими колегами відбувалася на рівні підготовки до міжнародних ярмарок або виставок, коли разом готували експозиції та їх супровід.

Найвідомішою історією відносин Кривого Рогу з містами і промисловими підприємствами НДР стали зв'язки з Мансфельдом. Стрижневими учасниками цих відносин стали «Криворіжсталь» та металургійний комбінат ім. В. Піка. Можна сказати, що це був винятково показовий проєкт співпраці радянського і німецького міст, а точніше – його робітництва як «провідної» соціальної верстви радянського суспільства і виразника інтересів «усіх трудящих». Витоки цієї історії пов'язані з подіями 1920-х рр., вона стала дуже популярною ілюстрацією «дружби народів» і активно використовувалася радянською пропагандою. З ініціативи Отто Брозовського, секретаря Комуністичного осередку у М. Герберштедт, було встановлено зв'язки з шахтарями Кривого Рогу, які на знак цього виготовили червоний прапор і передали його у дарунок німецьким комуністам. Отто Брозовський та його дружина зберегли прапор у роки нацистського панування, були переслідувані нацистами, з ним зустріли Червону армію у 1945 р. Після смерті О. Брозовського у 1947 р., його родина приїздила до СРСР, зокрема син бував у Кривому Розі [3, с.2].

У документах Дніпропетровського обкому КПУ виявлено проєкт договору, який було укладено між керівництвом окружної партійної організації Соціалістичної єдиної партії Німеччини Мансфельдського комбінату ім. В. Піка з Криворізькою партійною організацією, датований 1974 р. Ініціатором його укладення були німецькі комуністи [1, арк. 62–65]. Мова йшла про розширення відносин за межі окремих підприємств Кривого Рогу. Попри патронат цих відносин з боку влади обох країн, вони відкривали для їх населення можливість більш близького знайомства. Це відбувалося у межах культурних заходів: музичних (фестивалі народної музики), театральних (постановках п'єс), виставках робіт радянських і німецьких художників [3]. Наприклад, в 1974 р. мансфельдськими металургами була організована виставка картин українських митців, зокрема робіт, присвячених Кривому Рогу. Від мансфельдського підприємства до Кривого Рогу було направлено 2-х художників, які протягом трьох тижнів мали зробити замальовки українського міста [4, арк. 73]. У договорі мова йшла про організацію відпусток для працівників криворізьких підприємств у Німеччині, а німецьких – в Україні [1, арк. 63].

Висновки. Отже, співпраця між промисловими підприємствами Кривого Рогу та Німецької Демократичної Республіки була стратегічно важливою. Вона охоплювала обмін ресурсами, продукцією, технологіями та досвідом. Протягом усього досліджуваного періоду економічні відносини Кривого Рогу з містами НДР зосереджувалися у металургії та гірництві, які визначали місце міста у

міжнародних зв'язках. Крім того, місто було частиною ідеологічної діяльності пропаганди з боку комуністичної влади обох країн.

Джерела, які представлені у дослідженні, становлять невелику частину того ресурсу, який міститься у фондах ДАДО, при цьому їх інформаційний потенціал не обмежується суто економічним змістом. Один із ключових моментів радянської політики полягав у зміні уявлення про німців, що було актуальним з часу утворення двох німецьких держав у 1949 р. з різними політичними засадами. Певним чином Кривий Ріг та його підприємства, їх працівники також брали участь у формуванні уявлень про «хороших» і «поганих» німців, перетворення «німців-ворогів» на «німців-друзів». Радянська політика «м'якої сили» в економічних зв'язках була покликана розвивати не лише економіку обох країн, а й зміцнювати позиції СРСР у межах «соціалістичного табору».

Бібліографічні посилання

1. Авруцкий Ю. Для братских народов: [Приднепровский промстройпроект разрабатывает проекты металлургических предприятий для Вьетнама, Югославии, ГДР]. *Днепр вечерний*. 1977. 28 марта. С. 2.
2. Адреси, маршрути.... *Зоря*. 1969. 19 серпня. С. 3.
3. Высоцкий А. Дружба – Фройндшафт: [О дружбе и сотрудничестве криворожских и мансфельдских горняков]. *Днепровская правда*. 1979. 1 мая. С. 2.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 19. Оп. 66. Спр. 136.
5. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4, Спр. 2220.
6. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4, Спр. 3277.
7. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4, Спр. 4449.
8. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 4, Спр. 4946.
9. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2157.
10. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2158.
11. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2189.
12. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2268.
13. Варгатюк П. Л. Криворіжжя : путівник. Дніпропетровськ : Промінь, 1969. 154 с.
14. Исторична енциклопедія Криворіжжя : енциклопедія. Т. 1 / О. О. Мельник; Відп. ред. Н. В. Балабанова. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. 604 с.
15. В Кривом Роге открылась выставка, посвящённая дружбе Мансфельда и Кривого Рога. *Офіційна сторінка інформаційного порталу «Перший Міський»*. 29 вересня 2016 р. URL: <https://one.kr.ua/news/6049>
16. Новик Л. И., Кан Д. И. Кривой Рог: Путеводитель-справочник. Днепропетровск: Промінь, 1986. 191 с.
17. Пронькин В. На «Криворожстали» до и после. К.: Логос, 2000. 404 С.
18. Прохоров В. С., Деда Б. И., Горяной В. Д Криворожский металл. Очерк истории завода. Криворожский металлургический завод. Днепропетровск : Промінь, 1964. 300 с.
19. Цыганкова Л. К. Мы — коксохимики!: Книга очерков к 70-летию Криворож. коксохим. з-да им. Д. С. Коротченко. Кривой Рог: Б. и., 2006. 352 с.
20. Caldwell P. C. Dictatorship, State Planning, and Social Theory in the German Democratic Republic. Cambridge, 2003.
21. Staritz D. Geschichte der DDR. Frankfurt a/M., 1996.
22. Steiner A. Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR. München, 2004.
23. The East German Economy. 1945–2010. Falling Behind or Catching Up? / ed. by H. Berghoff, U. A. Balbier. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 249 p.
24. Wentker H. Außenpolitik in engen Grenzen: Die DDR im internationalen System, 1949-1989. München, 2007.

КРИВИЙ РІГ ПРОМИСЛОВИЙ ОЧИМА ФРАНЦУЗЬКИХ ПРОФСПІЛКОВИХ ДІЯЧІВ (1950-ті – 1980-ті рр.)

Ольга Каковкіна

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Постановка проблеми. Одним з напрямів наукових студій, який містить значні перспективи для розвитку (у площині міської, регіональної, локальної історії, усної історії чи студій пам'яті тощо), є міжнародні зв'язки українських міст періоду СРСР. Кривий Ріг – друге за чисельністю населення місто у Дніпропетровській області, у відносинах 1950-х – 1980-х рр. посідав чільне місце, зважаючи на умовно-закритий статус обласного центру у 1959–1987 рр. Мова йде про «фізичну» присутність іноземців, оскільки за кількістю виїздів за кордон представників підприємств різних галузей, Дніпропетровськ, судячи з джерел, не поступався Кривому Рогу..

У радянській історіографії регіональні сюжети відносин з країнами Заходу традиційно поглиналися «союзним» рівнем і у ньому ж розчинялися [1; 11; 17]. У публікаціях з історії Кривого Рогу, «Криворіжсталі» [12; 14] побіжно згадується історія співпраці професійних спілок підприємств міста та Загальної конфедерації праці та профспілки металургів і гірників Лотарингії, вона представлена уривками на сторінках газет [2; 15] та спогадах [13]. Втім, за межі цих фрагментарних згадок ця історія не вийшла, а фактичний розрив контактів внаслідок руйнації радянської профспілкової системи, обумовив її забуття на публічному і відсутність на науковому рівні. Джерела з фонду «Криворіжсталі» у ДАДО, а саме публікації представників французьких профспілок про враження від подорожі до СРСР, зокрема до Кривого Рогу у 1967 р., у газеті «Надра Лотарингії» згадані у дослідженні французького дослідника П. Раггі [19; 20]. Воно надає можливість розширити уявлення про історію радянсько-французьких/українсько-французьких відносин.

Мета дослідження – проаналізувати характеристики Кривого Рогу в опублікованих діячами французьких профспілок статей за наслідками їх подорожі до міста у липні 1967 р. В основі дослідження – матеріали з фондів Державного архіву Дніпропетровської області – Міністерства чорної металургії України (МЧМУ), «Криворіжсталі» та Ради професійних спілок Дніпропетровської області, регіональної преси, спогади працівників криворізьких підприємств.

Виклад основного матеріалу. З часу встановлення дипломатичних відносин СРСР та Франції у 1924 р. зв'язки між державами не розривалися, і, попри різні політичні й економічні системи, виглядали доволі інтенсивними. Звісно, ступінь розвитку цих відносин з боку СРСР був контрольованим і обмеженим, зважаючи, що можливості вільного пересування між країнами не було, насамперед через радянські обмеження і заборони для іноземців. Доба відлиги змінила не тільки зовнішньополітичну риторику радянського керівництва, а і обумовила розвиток співпраці з багатьма «капіталістичними» акторами, зокрема з Францією.

Із середини 1950-х до кінця 1980-х рр. Кривий Ріг був невід'ємною складовою економічних відносин із західними країнами, що обумовлювалося винятково важливим ресурсом Криворізького залізорудного басейну та створеним на його основі промисловим комплексом. Радянсько-французькі угоди, починаючи з 1956 р., обумовили включення до економічних проєктів значного промислового ресурсу України, де металургійному комплексу належала головна роль. Вже з кінця 1950-х рр. Кривий Ріг постійно перебуває у переліку міст для відвідування французькими промисловцями – керівниками провідних корпорацій у галузі металургії та гірничої справи [4, арк. 141; 5, арк. 67; 6, арк. 97–98; 7, арк. 31]. Представники криворізьких заводів також мали можливість у межах обмінів відвідати підприємства галузі у Франції [5, арк. 125–127; 8, арк. 19, 61, 47, 61; 9, арк. 9, 32, 48, 51].

Традиційний для СРСР підхід до розвитку відносин з країнами Заходу, який втілювався практично з часу утворення держави, полягав у формуванні потужного лобі з лояльних до Радянського Союзу, його ідеології сил лівого спрямування – від комуністів до соціалістів, а також громадських об'єднань і професійних спілок. Загальна конфедерація праці – CGT – Confédération générale du travail, – дотепер одне з найчисленніших і впливових професійних об'єднань у Франції, а також профспілки металургів і гірників Лотарингії розпочали співпрацю з радянськими профспілками у 1950-х рр. Координатором цієї співпраці виступала Всесоюзна Центральна рада профспілок. Лотарингія та Криворіжжя – регіони, які мали схожі риси за характером розташованих там родовищ залізної руди і вугілля, а також мали численне робітництво. Умови для розвитку цих контактів французьких і криворізьких профспілок обумовлювалися впливом Французької комуністичної партії (ФКП), яка разом з партіями соціалістичного спрямування відіграла провідну роль у діяльності робітничих професійних об'єднань.

Формами відносин між профспілками було листування, взаємні відвідування, участь у деяких спільних заходах. Координатором цих відносин у Кривому Розі був Криворізький міський комітет профспілок, який презентував і контролював відносини профспілок. З матеріалів ДАДО та дослідження П. Раггі відомо про відвідування Кривого Рогу французькими профспілковими делегаціями у 1965, 1967, 1970 та 1972-му та 1973-му роках [3, арк. 1], хоча й у наступні роки, очевидно, обміни делегаціями відбувалися. Мали місце й візити профспілкових колег з Криворіжжя до Франції [13, с.121].

Листування було головним засобом спілкування профспілок. Серед адресатів комітету профспілок Кривого Рогу – Федерація металургів Франції, голова Регіональної федерації профспілок гірників Лотарингії Паскаль Саверна [3, арк. 21], а також головний редактор газети профспілки гірників Франції «Надра Лотарингії» – «Le Sous-Sol Lorrain» Жан Стелла. Ця газета регулярно надсилалася до профспілки «Криворіжстали», Південного гірничо-збагачувального комбінату, рудоуправління ім. Дзержинського [3, арк. 22, 24].

У справі про діяльність профкому «Криворіжстали» містяться переклади російською мовою декількох статей з «Надр Лотарингії», написані членами французьких профспілок після подорожей до України 1–11 липня 1967 р.

Переклади було підготовлено у Москві, тому не зрозуміло, у якому вигляді газета потрапляла на підприємства: у вигляді оригінальних примірників та перекладів до публікацій, або, що ймовірніше, у вигляді тільки окремих перекладів. Авторами статей були Жорж Роффе (№331 за 1967 р.) [10, арк. 8–11], Нелло Албані (№333 за 1967 р.) [10, арк. 12–16], Альбер Бонно (№332 за 1967 р.) [10, арк. 17–20]. Четвертий учасник візиту – Паскаль Саверна, свої враження виголосив у звітній доповіді VIII конгресу гірників сходу Франції, а також опублікував їх у статті під назвою «Що ми бачили у Радянському Союзі?» [10, арк. 21–22]. Не в усіх випадках розкрито професії та посади авторів. Відомо, що Жорж Роффе – машиніст підвісної канатної дороги і писав статті, присвячені профспілковому руху у Франції, його особливостям в інших країнах.

Зміст і риторика цих публікацій визначили без перебільшення дружні відносини французької профспілки із спілками Кривого Рогу, та мету французьких гостей – використати побачене в СРСР та Україні для вирішення проблем у Франції. Вони полягали у значних структурних змінах, які відбувалися у гірничий та металургійній галузі країни. Частина цих змін була обумовлена реструктуризацією виробництва і ринку, пошуком кампаніями нових моделей відносин з державою, спробами зберегти прибутки, а також реконверсією. Політика бізнесової еліти призводила до закриття десятків шахт та підприємств у Лотарингії, інших регіонах, що призводило до звільнення працівників і зростання безробіття, як наслідок – значних соціальних проблем робітників та їх родин [18, с. 141; 100; 19].

Статті за змістом – особисті враження учасників подорожі, де головною метою був «Кривбас» – Криворізький залізорудний басейн, хоча вона включала відвідування Нікопольського марганцеворудного басейну, зокрема міст Нікополя і Марганця [10, арк. 10]. Ці міста та родовища поряд з ними вважалися французькими гірниками частиною «Кривбасу». Можливо, що переклади потрапляли на підприємства в скороченому вигляді, тому немає упевненості у їх повноті.

Статті поєднані винятково позитивними враженнями від надзвичайно широї зустрічі та ставлення: «як би не мова, то почувалися як вдома», тривалі овації, коли стоячи вітали гостей у палаці культури і захоплення у піонерському таборі, від чого «наверталися сльози» [10, арк. 12–13]. Публікації мають спільні сюжети, але присвячені окремим питанням, які хвилювали французьку делегацію, і не містять повторів. А. Бонно, стаття якого написана у спокійному тоні, без надмірного захоплення, визнавав, що є прихильником соціалізму, за який він бореться 30 років і «мріє побудувати соціалізм у Франції». Та необхідно пожити довше, день у день спостерігаючи за життям людей, щоб зробити ґрунтовні висновки [10, арк. 20].

У статтях немає згадувань про політичні справи у Франції або посилань на партії, політиків, за винятком доповіді П. Саверна, де йдеться про «голлістський закон», який «утискає соціальне забезпечення – велике завоювання робітників» і «має намір ще більше його скоротити» [10, арк.21]. Політичні погляди членів групи також проявилися стримано: Жорж Роффе зауважив, що у

забезпеченні умов праці (в СРСР – *О. К.*) капіталізм програє, а метою робітників та Загальної конфедерації праці має стати побудова соціалізму, але «мова йде не про копіювання якоїсь країни, а побудова соціалізму засобами, властивими Франції» [10, арк. 8].

Що вразило гостей з Франції – величезні розміри країни (подорож літаком до Москви, потім з Москви до Кривого Рогу, поїздка по області це дала відчуття), кар'єрів, заводів, техніки. Практично у кожній статті зустрічається епітет «гігантський» – крокуючий екскаватор, Каховське водосховище та греблі, розміри країни [10, арк.17–18], а досягнення, яке додавало величі СРСР в очах французів було освоєння космосу, про що також вони згадали. Стосовно радянського гігантизму, то схожі характеристики містили враження французьких профспілкових активістів від візитів до США, досвід яких також їх цікавив [20].

На думку Ж. Роффе, «головні питання для порівняння життя робітників – умови життя і купівельна спроможність». Порівнюючи ціни на продукти, з'ясувалося, що деякі з них у Франції були нижчими, чи такими ж. Відзначалося, що «Купівельна спроможність не вище, а умови життя краще» [10, арк. 11].

Автори статей вказують деякі кількісні дані, які були отримані, ймовірно, під час зустрічей. Кривий Ріг у публікаціях у першу чергу постає як промисловий центр, який зосередив 150 тис. (в іншій публікації 155 тис.) працівників металургійної і гірничої промисловості, має достатню кількість технічних і загальних навчальних закладів і надає різні можливості. Як показник освіченості працівників вказано співвідношення інженерно-технічних працівників і робітників – 1 до 30 та 1 до 10 [10, арк. 10–11]. В усіх публікаціях піднімається проблема тривалості робочого дня, яка складала 5 днів на тиждень. Буквально напередодні візиту французької делегації з 1 травня 1967 р. була впроваджено 5-денний робочий тиждень, що разом з робочими годинами, можливістю отримати «13-ту зарплатню за рік» справляло враження [10, арк. 16].

Зважаючи на мету візиту, питома частина програми була пов'язана з відвідуванням не тільки виробництва, а й знайомств з життям працівників, загалом містом. Чим вражали криворіжці, то це комплексним підходом до справи: маршрут включав об'єкти, які охоплювали все і вся – школи, технікуми, інститути, бібліотеки, піонерські табори, будинки відпочинку і профілакторії, і помешкання робітників. Вразило гостей й медичне забезпечення для шахтарів, якого не було у французьких колег: за словами членів профспілки, вони вимагали декілька відкриття двох поліклінік у басейні Бріей департаменту Мьорт і Мозель [10, арк.20].

За словами Бонно: «Ми помітили, що жінки працюють майже усі. Вони гарно одягнені, із зачісками», при цьому можуть працювати усюди, хоча деякі види праці їм заборонені – гарячі цехи, підземні роботи чи роботи із підйому вантажів понад 16 кг. «На вулицях ми не зустріли наших кафе, усюди автомати. Стакан газованої води коштує 1 коп., стакан води із сиропом – 4 коп. Відсутня на вулицях торгівельна реклама. У Москві та Кривому Розі дуже мало одноповерхових будинків. Їх зносять, щоб будувати великі з широкими проспектами, скверами і культурно-побутовими об'єктами...» [10, арк. 18–19].

Можливо, що у так званому приватному секторі гості майже не були, адже у 1960-х роках він становив значну частину забудовлі міста, яка прилягала до деяких заводів і шахт.

Гігієна праці та техніка безпеки – ще один приклад для захоплених оцінок французьких гірників. Вони побували на шахті імені Артема, «де залягання породи – на глибині від 300 до 900 метрів», і де також було влаштовано показову демонстрацію умов праці шахтарів [10, арк. 16].

На тлі закриття підприємств і звільнень робітників, зростання безробіття у французьких гірників, картина матеріального і соціального забезпечення, показана гостям, вражала. Та відсутність свободи пересування та можливості спілкування, насамперед через незнання мови, не дозволяють вести мову про «справді взаємний характер цих зв'язків» [19]. За спогадами учасників поїздки до Кривого Рогу у 1970 р., великою перешкодою було незнання мови, а перекладач, складалося враження, відповідав від себе, а не перекладав. Крім того, не було можливості звернутися до робітників у цехах, доступ до яких було обмежено» [19].

Висновки. Кривий Ріг як майже «місто ідеальне» на шпальтах французької газети – данина тій діяльності, яку вели профспілки Франції, намагаючись використати радянську підтримку і досвід. Образ Кривого Рогу конструювався для іноземців за відпрацьованими схемами, де особисті, емоційні зустрічі відігравали вагомую роль у його сприйнятті. Зміст і значення зв'язків між французькими і українськими робітничими профспілками став більш зрозумілим, коли після розпаду СРСР, спілкування припинилося. Залежні від компартійного керівництва на усіх рівнях, профспілки криворізьких шахт і заводів здобували власний досвід боротьби за свої права в умовах глибокої кризи межі 1980-х – 1990-х рр. Чи допомогли їм у цьому зустрічі з французькими профспілковими друзями – питання, відповідь на яке варто шукати.

Бібліографічні посилання

1. Борисов Ю. В. СССР и Франция: 60 лет дипломатических отношений. Международные отношения, 1984. 239 с.
2. «Быть гражданином СССР – большое счастье» : Говорят французские рабочие, побывавшие на заводе «Криворожсталь». *Правда Украины*. 1980. 24 сентября. С. 1.
3. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 1860. Оп. 1. Спр. 1023 124 арк.
4. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1178. 213 арк.
5. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1295. 163 арк.
6. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1296. 219 арк.
7. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 360. 73 арк.
8. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2268. 179 арк.
9. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2327. 110 арк.
10. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4646. Оп. 1. Спр. 916. 30 арк.
11. Зуева К. р. Советско-французские отношения и разрядка международной напряженности (1958–1986). М., 1987. 152 с.
12. Кан Д. И. Криворожский металл. Краткий очерк истории Криворожского металлургического комбината «Криворожсталь» (1984–1994). Кривой Рог, 1994. 190 с.
13. Кан Д. Одержимість: Олександр Степанович Висоцький. *Місто трудової слави [Кривий Ріг]: Збірник*. Київ: Дніпро, 1976. С. 108–122.

14. «Криворожсталь»: Очерк истории Криворожского металлургического комбината «Криворожсталь» им. В. И. Ленина / Авт. кол.: П. С. Иванов, А. А. Ефремов и др. Днепропетровск: «Промінь», 1984. 158 с.
15. Письмо советским рабочим. *Правда*. 1969. 4 января.
16. Пронь В. М., Козлов И. К. Интернациональная дружба металлургов и горняков Приднепровья. *Профсоюзы в развитии производственной и общественной активности металлургов. (Из опыта металлургических предприятий Приднепровья)*. Сборник статей. Днепропетровск, 1967. С. 71–91.
17. СССР – Франция. Из истории политических, экономических и культурных отношений: сб. статей / ред. В. Г. Юзбашев. М.: Международные отношения, 1960. 94 с.
18. Freyssenet M. La sidérurgie française, 1945–1979.: L’histoire d’une faillite. Les solutions qui s’affrontent. Savelli, 1979. 241 p. URL: <https://shs.hal.science/halshs-00165640> (Дата звернення: 11. 07. 2024).
19. Raggi P. Des friches industrielles au patrimoine minier et sidérurgique en Lorraine du fer. *Industrie entre Méditerranée et Europe*, édité par Mauve Carbonell. Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence, 2019. <https://doi.org/10.4000/books.pup.46775> (Дата звернення: 20. 07. 2024).
20. Raggi P. Ingénieurs et syndicalistes des mines de fer de Lorraine face au gigantisme industriel : modèle américain et modèle soviétique. *Corps et machines à l’âge industriel*, édité par Laurence Guignard et al. Presses universitaires de Rennes, 2011. P. 169–185. <https://doi.org/10.4000/books.pur.109329> (Дата звернення: 11. 07. 2024).

ІНДУСТРІАЛЬНА СПАДЩИНА ПАВЛОГРАДЩИНИ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ

Аліса Бобильова

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 014.07 Середня освіта (Географія)*

Ірина Суматохіна

*кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Постановка проблеми. Збереження індустріальної спадщини Павлоградського району зумовлена кількома важливими факторами, які стосуються як культурних, так і економічних, соціальних та екологічних аспектів. Цей регіон має багату історію розвитку вугільної промисловості та інших видів виробництва, що відіграли ключову роль у його формуванні. Збереження цієї спадщини є важливим для забезпечення сталого розвитку регіону та підтримання культурної ідентичності.

Багато індустріальних споруд та об’єктів Павлоградщини радянської епохи та знаходяться у занедбаному стані, що призводить до їх руйнування. Без

належної реставрації та захисту ці об'єкти можуть бути втрачені назавжди. Для збереження промислової спадщини потрібні значні фінансові вкладення. У багатьох випадках місцева влада та приватні інвестори не готові виділяти достатні кошти на реставрацію та підтримку цих об'єктів. Існує недостатня підтримка з боку державних органів влади, що проявляється у відсутності стратегічних програм або законодавчих ініціатив щодо охорони індустріальної спадщини на рівні регіону. Багато мешканців регіону не усвідомлюють важливості збереження індустріальної спадщини як частини їхньої історії. Це призводить до байдужості та відсутності суспільної підтримки для збереження таких об'єктів [6].

Мета – дослідження індустріальних об'єктів, які є частиною історії Павлоградського регіону та відображають соціально-економічний розвиток, технологічний прогрес і життя людей у минулому. Відновлені промислові об'єкти можуть стати важливими туристичними атракціями. Це сприятиме розвитку культурного та промислового туризму, залученню туристів до регіону, що позитивно вплине на економіку та соціальний розвиток. Збереження таких об'єктів допомагає підтримувати культурну ідентичність та передавати знання про важливі етапи розвитку промисловості майбутнім поколінням.

Виклад основного матеріалу. Основою індустріальної спадщини Павлоградського району є вугільні шахти Західного Донбасу. Починаючи з другої половини ХХ століття, тут було відкрито кілька великих шахт, які забезпечували робочі місця і енергетичні ресурси для всієї країни.

ВАТ «Павлоградвугілля» найбільше вугледобувне підприємство, як і в Павлоградському регіоні, Дніпропетровській області так і в Україні. До його складу входить 10 шахт, 23 структурних підрозділи та 57 об'єктів соціальної сфери. Колектив підприємства налічує понад 26 тис. осіб [1].

Шахти підприємства, які розташувалися на території Павлоградського регіону – «Павлоградська», «Західно-Донбаська», «Благодатна», «Героїв Космосу», «Самарська» та «Дніпровська». У 2008 році нами було видобуто понад 14,2 млн тон вугілля (18,2%) (рис.1) [2].

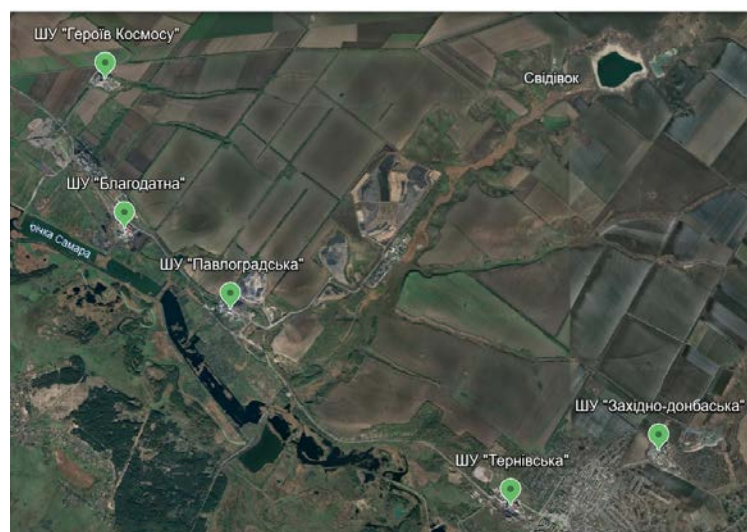

Рис 1. Шахти Павлоградщини (супутникова карта Google Earth)

Залізничні вузли та станції, побудовані для підтримки роботи шахт і транспортного сполучення з іншими індустріальними центрами, також є частиною індустріальної спадщини району. Вони забезпечували не лише транспортування вугілля, а й загальний розвиток промисловості в регіоні. Найвідомішим залізничним вузлом в Павлоградському районі є між шахтами «Павлоградська» та «Західно-Донбаська». Його протяжність близько 11,3 км (рис.2) [3].

Рис 2. Залізнично-транспортне сполучення між ШУ «Тернівська» та «Західно-Донбаська» - об'єкт індустріальної спадщини (супутникова карта Google Earth)

Також Павлоградщина славиться своїми глибокими піщаними кар'єрами та високим териконами. Кар'єри в районі здебільшого використовувалися для видобутку будівельних матеріалів, таких як пісок, глина та щебінь, а також вугілля. Відкриті видобувні роботи залишили по собі великі вирви, які інколи можуть бути небезпечними для навколишнього середовища і громадян. Найвиразніший та найвідоміший серед місцевих із них піщаний кар'єр в М. Тернівка за ШУ «Тернівська». Його глибина приблизно 15-20 метрів. Кожного літа, там проводяться мотокроси для дітей та дорослих (рис. 3).

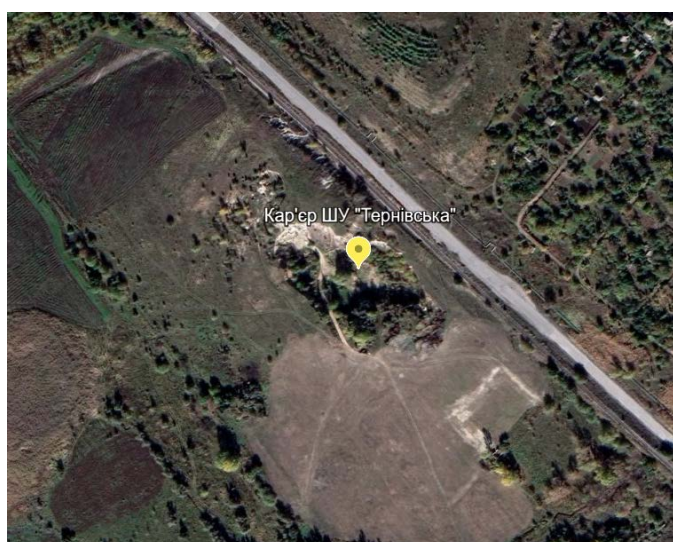

Рис 3. Піщаний кар'єр ШУ «Тернівська» (супутникова карта Google Earth)

Найвеличезніший терикон на території району знаходиться та належить ШУ «Західно-Донбаська». Його висота приблизно 20 м. В ньому видобуто 1530 тисяч тон вугілля. Протяжність підземних виробок 72,6/88,4 км (рис.4) [5].

Рис 4. Терикон ШУ «Західно-Донбаська» (спутникова карта Google Earth)

Музей шахти «Тернівська» є важливою частиною культурної та індустріальної спадщини Павлоградського району. Найцікавіше, що тут можна побачити, то це фрагмент скам'янілого дерева й відбитки доісторичної флори і фауни, яким понад 250 млн років. Цікаво погортати й енциклопедію шахтарського сленгу, який зібрав і виклав у єдиному примірнику співробітник підприємства Юрій Коновалов. А ще у народному музеї багато унікальних документів і фотографій, які відтворюють історію шахт Західного Донбасу (рис.5) [4].

Рис 5. Екскурсія в музеї шахтарської слави при ШУ «Тернівська» [4]

Висновки. Індустріальна спадщина Павлоградщини є важливим свідченням економічного та соціального розвитку регіону, зокрема розвитку вугільної промисловості та промислових об'єктів. Ці об'єкти мають значний історичний потенціал, який може бути використаний для зміцнення ідентичності регіону. Вона має значний потенціал для розвитку туризму, культурних проєктів та навіть економічного відновлення через адаптивне повторне використання. Створення індустріальних музеїв, парків та культурних просторів може залучити інвестиції та сприяти соціально-економічному розвитку регіону. Для успішного збереження та використання індустріальної спадщини необхідно залучати всі рівні – державні, місцеві органи влади, бізнес, громадськість та міжнародні організації. Лише спільними зусиллями можна зберегти цю унікальну частину історії Павлоградщини для майбутніх поколінь.

Бібліографічні посилання

1. Відомості щодо вугільних підприємств розташованих на території України. URL: <https://dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2018/03/uzahalnenyj-zvit-za-2017-rik.doc>
2. Західний Донбас / В. С. Білецький // Енциклопедія Сучасної України [електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-16395>
3. Польова підготовка довгих видобувних стовпів в умовах шахт Західного Донбасу / О.Є Хоменко: Сб. научн. тр. 2020. Вип. 22. С. 141-151.
4. Минуле та сьогодення Шахтарського краю. URL: <https://kvpu.org.ua/news/pro-mynule-i-sogodennya-shahtarskogo-krayu-usomu-svitu/>
5. Розвиток Західного Донбасу – Перспектива вугледобувної галузі України. URL: https://ir.nmu.org.ua/jspui/bitstream/123456789/153231/1/49_50
6. Як зберігати культурну спадщину. URL: <https://kunsht.com.ua/articles/voda-kamin-tochit-yak-zberigati-kulturnu-spadshhinu>

Секція 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВІЙ КРАЮ

ЗАСЛАНІ ЗЛОЧИНЦІ З ТЕРИТОРІЇ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ОДНА З КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ ФОРТЕЦІ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ

Дмитро Філімонов

магістр історії, археолог, пам'яткоохоронець, краєзнавець

Постановка проблеми. Фортеця Новобогородицька (Ново-Богородицька, Богородицька, Самара) була споруджена на правому березі р. Самара влітку 1688 р. як найпівденніший форпост Московського царства на кордоні з Кримським ханством – васалом Османської Порти. Проте, як вдалося з'ясувати після більш ретельного вивчення документів кінця XVII – початку XVIII ст., як опублікованих, так і віднайдених архівних, з самого початку свого заснування у фортеці крім військового існувало ще одне маловідоме додаткове призначення – вона використовувалася царським урядом у якості одного з державних місць відбування покарання – заслання. Засуджені на довічне заслання за скоєння різних злочинів вихідці з території Московської держави становили окрему, мало вивчену в історіографії групу населення фортечного посаду, дослідженню якої й присвячена дана робота.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі наявних писемних джерел показати присутність серед населення Новобогородицької фортеці особливої категорії поселенців – засланих за скоєння різноманітних злочинів, від кримінальних до державних, та спробувати з'ясувати їхню роль у процесі заселення фортечного посаду.

Виклад основного матеріалу. З писемних джерел відомо, що з моменту свого будівництва гарнізон Новобогородицької фортеці складався з вихідців як із центральних, так і з північно-західних земель Московського царства і нараховував 4914 осіб [9, с. 132, 147]. Також до Новобогородицька на тимчасову службу висилалися козаки Лівобережних та Слобідських полків чисельністю 1000 осіб [9, с. 180]. Посадське населення фортеці, що мало налічувати 1000 сімей, переважно складалося з переселенців, які в основному походили з територій Лівобережної (Гетьманщини) та меншою мірою Слобідської України [9, с. 113–116]. Але крім військових гарнізону і переселенців-колоністів з українських земель у фортеці Новобогородицькій існувала ще одна особлива категорія поселенців – заслані вихідці з центральних регіонів Московської держави. Тобто це були люди, які опинилися на берегах р. Самара не за обов'язком служби, й не в пошуках кращої долі, а були насильно, не з їхньої власної волі, відправлені на довічне проживання до віддаленої прикордонної фортеці за скоєння ними якихось злочинів. Тому можна стверджувати, що з самого початку свого заснування Новобогородицька фортеця була не тільки військовою базою та центром урядової колонізації

території Присамар'я, а й виконувала функції одного з основних місць відбування покарання для злочинців. В писемних джерелах різного походження міститься інформація про деяких таких засуджених, які оселилися у фортеці. На жаль, виявлені нами джерельні згадки про новобогородицьких засланих не можуть надати повної інформації про чисельність таких поселенців на території фортеці на самому початку її існування. Однак вони дають уявлення про те, за які саме злочини та звідки відправляли на заслання до Новобогородицька.

У справах Розрядного приказу за 1688 та 1689 рр. щодо гарнізону (полку), розташованого в Новобогородицьку, зустрічаються згадки про різних осіб, в основному мешканців столиці – М. Москва, яких заслано за скоєння різноманітних злочинів до цієї фортеці. Так, згідно з виявленими архівними документами, на довічне поселення в Новобогородицькій фортеці було засуджено наступних осіб: братів стряпчого Олександра і жильця Богдана Чернових за злодійство і звалтування жінок [3, с. 1–9, 27–31, 51]; садівника Клима Укусника з родиною за викрадення ним срібла в Срібному ряду під час нічної пожежі [3, с. 10–26]; сина посадської людини Петра Венедиктова за замах на крадіжку грошей із Грошового столу у Розряді [3, с. 32–38]; міщан, братів Дмитра та Федора Мініних за підробку грамоти про звільнення їхніх селян від сплати податків [3, с. 52–66, 82–87, 248–250]; гулящих людей Василя Белова, Гаврилу Суренкова та Івана Філіпова, знайдених нічним об'їздом варти в торгових лазнях за Покровською брамою [3, с. 39–50]. Крім москвичів до Новобогородицька заслано, після покарання биттям батоном, мешканця М. Усмань, боярського сина Гаврилу Прокоповича Роева за спробу взяти у Приказі Великої Казни платню замість рейтара Абакума Ларіонова [3, с. 220–227, 229, 230, 245–249].

Чергова група засланих поселенців з'явилася на території фортеці на початку 1690 р. у зв'язку зі справою боярина і стольника Андрія Ілліча Безобразова. Останнього наприкінці 1689 р. було призначено воєводою на р. Терек у Терське містечко. Але Безобразов не бажав відправлятися до місця нового призначення, розцінював це як заслання та всіляко затягував своє прибуття до Тереку і, з цією метою, зупинився на зимівлю у М. Нижній Новгород. Там він звернувся до різних чаклунів (волхвів і ворожіїв), аби останні приворожили государя Петра Олексійовича, царицю Наталю Кирилівну та їхнє найближче впливове оточення до нього, Безобразова, щоб вони його полюбили й нікуди від себе не відсиляли. Тобто, іншими словами, боярин за допомогою потойбічних сил намагався домогтися прихильності впливових осіб для того, щоб залишитися у столиці. Але, завдяки доносу, про таку магічну діяльність Безобразова стало відомо у Москві. В результаті за «воровство и на Ихъ Государское здоровье злой волшебной богоотмѣтной умысль», тобто за чаклунство на монарших осіб, боярин був взятий під арешт, відбувся суд, вироком якого стала смертна кара, і 8 січня 1690 р. йому відрубали голову. Також по цій справі були засуджені на різні покарання чаклуни та деякі піддані Безобразова й мешканці Нижнього Новгорода, котрі виконували доручення боярина, пов'язані з чаклунством, або знали про це і не донесли представникам влади. Так, для холопів боярина Фатюшки Карнеєва, Феоктистка Беляєва,

Андрюшки Михайлова та Васьки Берсенєва призначено покарання «бити на козлѣ кнучомъ нещадно» і разом із їхніми дружинами та дітьми заслани на довічне проживання на річку Самару в Новобогородицьке місто, а там «написать ихъ въ службу въ какую пригодятся» [6, с. 48–52]. Факт заслання до Новобогородицька осіб, що проходили по справі А. Безобразова, є першою відомою згадкою в джерелах про поселення на території фортеці вихідців з московських земель, покараних у такий спосіб за скоєння державного злочину.

Ще про один злочин, котрий призвів до заслання звинувачуваних у ньому росіян до фортеці Новобогородицької, дізнаємось з листа гетьмана Івана Степановича Мазепи до московських царів Івана V та Петра I Олексійовичів від 29 червня 1690 року. Так, у гетьманській столиці М. Батурин було розглянуто справу трьох сиповщиків (військових музикантів, які грали на флейтах) Московського стрілецького полку стольника і полковника Івана Омеляновича Спешньова, котрий розташовувався там. Ці три стрільці на чолі з Фомкою Нікіфоровим, будши напідпитку, влаштували сварку, під час якої вони вбили двох запорозьких козаків. Призначене слідство встановило, що троє обвинувачених скоїли злочин випадково, під дією алкоголю та без будь-якої попередньої змови. В результаті стрільців було засуджено на заслання разом з їхніми родинами на вічне проживання до Новобогородицької фортеці. Але злочинці не відразу вирушили до місця відбування покарання. Саме в той час у Новобогородицьку вирувала чума, і тому засуджених на деякий час залишили в Батурині, допоки у місті на р. Самара не припинилась епідемія [9, с. 191–193].

Чума, що поширилася у Присамар'ї на початку квітня 1690 р., стала для населення фортеці справжньою катастрофою. Багато мешканців Новобогородицька, разом з воєводою окольнічим Олексієм Івановичем Ржевським та його сином, померли, інші – розбіглися по різних місцях якомога далі від злочасної фортеці. На додаток до цього у спустілій фортеці спалахнула пожежа, під час якої вигоріла половина її площі [9, с. 189–191]. В результаті втрати населення виявилися величезними. Новобогородицький воєвода, окольнічий Венедикт Андрійович Змеєв (Змейов) – перший російський генерал, у 1692 р. повідомляв до Москви, що на новобогородицькому посаді залишилося лише близько 100 осіб. Не тільки нові поселенці, а навіть військові відмовлялися йти до фортеці через страх перед повторенням жахів епідемії 1690 року [5, с. 314]. Тому перед царським урядом постало завдання необхідності організації додаткового заселення спустошеної чумою фортеці. Проте впродовж наступних декількох років не спостерігається якогось істотного зростання населення новобогородицького посаду, на якому зазвичай селилися переселенці зі своїми родинами, в тому числі й заслані. Вочевидь не тільки нові поселенці, а й служилі військові, як і раніше, не бажали вирушати у фортецю з такою негативною репутацією та всіляко ухилялися від цього.

За таких умов заслані поселенці ставали одним з головних джерел для залюднення посаду Новобогородицької фортеці. До того ж підтримка обороноздатності цього прикордонного московського форпосту, розташованого на теренах Нижнього Присамар'я, потребувала поселення у фортеці на постійне проживання насамперед професійних військових. Так, наприклад, ратним

людям, приписаним до Білгородського розряду, строго заборонялося переходити на проживання до інших міст. За скоєння такого злочину – самовільного виходу з міст Розряду, – «учинено будеть жестокоє наказанье безъ пощады жъ, и посланы они будутъ на Самару въ Ново-Богородицкой съ женами и съ дѣтьми на вѣчноє житье» [6, с. 195]. На 1700 р. таких засланих – жилих солдатів – у фортеці нараховувалося 21 особа [4, арк. 6 зв.]. В той самий час у Новобогородицьку з'явилася нова велика група переселенців, яка докорінно змінила ситуацію з чисельністю засланих військових поселенців у ній.

Після Стрілецького повстання 1698 р. та хвилювань стрільців в М. Азов, цар Петро I Олексійович розпорядився скасувати стрілецьке військо. Московські стрілецькі полки стольників і полковників Федора Опанасовича Колзакова (Козакова), Афанасія Олексійовича Чубарова, Івана Опанасовича Чорного, Тихона Христофоровича Гундетмарта (Гундермарка) за участь в повстанні були розформовані. Частина їх особового складу в результаті проведеного слідства – так званого «стрілецького розшуку» – страчено або піддано різним покаранням, а всіх інших було розписано у «посад», тобто міське податкове населення. З цих стрільців 4-х Московських полків, що залишилися, у 1699 р. сформовано збірний жилецький (жилий) стрілецький полк стольника і підполковника Семена Івановича Шеншина. Стрільці, які увійшли до цього полку, мали бути відправлені разом з їхніми родинами на постійне проживання в Новобогородицьку фортецю. Також до полку були приписані путивльські городові стрільці та гармаші Севського розряду у кількості 200 осіб, які несли службу в Новобогородицьку, змінюючись кожен рік. Солдати та рейтарі у різній кількості присилалися до фортеці, як і в попередній час, з міст Білгородського розряду також строком на рік, так звана «річна служба» [6, с. 195; 7, с. 276, 301].

У 1700 р., згідно з Окладною книгою Малоросійського приказу, полк С. Шеншина в Новобогородицькій фортеці складався з 427 засланих стрільців. За несення гарнізонної служби їм призначалося наступне річне жалування у розрахунку на одну особу: грошей – 5 рублів, хліба – 6 четей, солі – 1 пуд [4, арк. 6 зв.]. В 1707 р. московських засланих стрільців у фортеці нараховувалося вже тільки 226 осіб при загальній чисельності в складі гарнізону начальних (офіцерів) і ратних людей – 307 осіб [1, арк. 92 зв.], а в 1709 – 220 осіб при загальній чисельності ратних людей – 734 особи. При цьому засланих за скоєння інших злочинів, очевидно кримінальних, у 1709 було лише 4 особи [2, арк. 491]. Цікаво, що в 1709 р. не згадуються заслані жилі солдати, хоча ще в 1707 р. їх нараховувалося 19 осіб [1, арк. 92 зв.]. Тобто на початку XVIII ст. заслані за різні злочини, насамперед московські стрільці і їхні родини, становили другу за чисельністю групу посадського населення Новобогородицької фортеці після «жителєй черкас» – вихідців з території Гетьманщини та Слобожанщини, яких в 1709 році у фортеці мешкало 450 осіб [2, арк. 491]. Останні знову почали масово заселяти фортечний посад після завершення війни з Туреччиною в 1700 році [8, с. 38–42]. Зрозуміло, що у відомостях вказані лише особи чоловічої статі – служилі ратні люди, до яких належали заслані стрільці, солдати, переселенці-черкаси тощо, які перелічені без врахування членів їхніх родин – жінок і дітей. З огляду на те, що у ті часи сім'ї зазвичай

були багатодітними, то кількість останніх мала бути чималою та могла перевищувати доросле чоловіче населення посаду в кілька разів.

Висновки. Отже, з самого початку існування фортеці Новобогородицької така категорія поселенців як заслани за скоєння різних злочинів, від кримінальних до державних, використовувалася царським урядом у якості одного з джерел людського ресурсу для заселення її посаду. Заслані злочинці та їхні родини – вихідці з території Московської держави – становили російську частину посадського населення фортеці. Очевидно на початку ця група не була надто численною порівняно з кількістю українських переселенців – черкас, які походили з територій Гетьманщини та Слобожанщини. Однак після епідемії чуми 1690 р., що стала причиною суттєвого зменшення населення фортеці та ускладнила подальше її заселення добровільними переселенцями, відсоток засланих із московських земель мав збільшитися. Зокрема, відбувалося це за рахунок засуджених на довічне проживання у фортеці військових – служилих ратних людей, насамперед із міст Білгородського розряду. Нарешті поява в Новобогородицькому московських стрільців жилого полку С. І. Шеншина призвела до суттєвого зростання кількості засланих поселенців та значного підвищення чисельного співвідношення росіян у складі населення посаду фортеці.

Бібліографічні посилання

1. Ведомость крепостей Киевской губернии, в которых сидят русские воеводы и стоят русские гарнизоны, переданных управлением из Малороссийского приказа в Разрядный приказ. 1707 г. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 229. Малоросійський приказ. Оп. 3. Спр. № 155. Арк. 19, 92–103 зв.
2. Ведомость, что в Новобогородицком людей и артиллерии, также и в Каменном затоне. 1709 г. РДАДА. Ф. 9. Кабінет Петра Великого, від. II. Кн. 10. Арк. 487–493 зв.
3. Документы, касающиеся полка, бывшего в Новобогородицке на Самаре (1688–1689 гг.). РДАДА. Ф. 210. Розрядний приказ. Оп. 12. Ч. 2. Спр. 1290. Арк. 1–401 зв.
4. Книга окладная Великого Государя царя и великого князя Петра Алексеевича... 1700 г. РДАДА. Ф. 229. Малоросійський приказ. Оп. 3. Спр. № 155. Арк. 1, 6 зв. – 7.
5. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Т. 2: 1691–1700. 752 с.
6. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. 1689–1699 – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. III. 690 С.
7. Рабинович М. Д. Стрельцы в первой четверти XVIII В. *Исторические записки Института истории Академии наук СССР*. Т. 58. Москва, 1956. С. 273–305.
8. Філімонов Д. Г. Містечко біля Вільного броду: Новосергіївська фортеця 1689–1711 рр. *Історичне Присамар'я (збірник науково-дослідницьких праць з історії та краєзнавства конкурсу ім. А. Джусова)*. Дніпро: Акцент ПП, 2019. С. 5–91.
9. Яворницький Д. І. Твори у 20 томах. К. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. Т. 3, кн. 1. 492 с

РОЗПОДІЛ ВИХІДЦІВ З ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КОДАЦЬКІЙ ТА САМАРСЬКІЙ ПАЛАНКАХ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО, 1756 Р.

Святослав Чирук

кандидат історичних наук,

заступник директора з наукової роботи Музею історії Дніпра,

доцент кафедри філософії і педагогіки

Національного технічного університету

«Дніпровська політехніка», докторант кафедри історії України

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Демографія періоду Запорізької Січі є маловивченою. Це зумовлено, переважно, нестачею відповідних джерел, а також маніпуляціями Коша Запорізької Січі з демографічною інформацією, головним чином через економічну незацікавленість в точній фіксації населення. Утім, низка джерел дає змогу бодай приблизно визначити кількість населення, його склад, а також ким і звідки заселялись певні території. Такі підрахунки можуть допомогти краще зрозуміти питання української колонізації степової України.

Мета дослідження – виявити звідки походили поселенці в Кодацькій і Самарській паланках Нової Січі. Визначити критерії обрання населеного пункту для поселення.

Основними джерелами для дослідження вищезазначених питань є низка поіменних списків, які постали внаслідок роботи так званої Старосамарської комісії, яка мала знизити напругу та вирішити конфліктні питання між Гетьманщиною та Запорізькою Січчю. Одним із найважливіших питань, які розглядалися комісією, було питання повернення до Гетьманщини біглого населення. Частина цих документів була створена депутатами від Полтавського полку (див. т. зв. «Відомість про залінійні поселення...») [3, с. 5-17]. Частина – написана Старосамарським та Крилівським сотниками [1, с. 98-101; 1, с. 333-337]. Це списки тих, хто на думку сотників, втік до Запоріжжя. Частина ж була укладена безпосередньо представниками Коша – запорозькими старшинами (депутатами Старосамарської комісії) та паланковими полковниками. Мова йде про ревізії Кодацької і Самарської паланок за 1756 р. [1, с. 211-265; 1, с. 281-292]. Вони й лягли в основу цієї розвідки.

Історіографія. Дані джерела опубліковані і добре відомі дослідникам. Так, Олег Репан детально розкрив обставини створення поіменних реєстрів Самарської паланки і, частково, аналізував звідки до неї прибувало населення [5]. Списки Кодацької паланки використовувались фрагментарно, головним чином – для встановлення кількості населення, наприклад, в Новому Кодаку [6, с. 120-135] та Кам'янському [2]. Утім, на наш погляд, працюючи з даними джерелами, дослідники припустились помилки, не врахувавши того, що в них

зафіксовано не все населення, а лише посполите. Разом для дослідження місць виходу прийшлого населення Кодацької і Самарської паланок не вивчалось.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до розгляду історико-демографічних питань на основі вищезазначених реєстрів, слід приділити увагу їх інформаційному потенціалу. Списки відрізняються між собою. Список Кодацької паланки містить інформацію про все посполите населення населених пунктів паланки. Слід зазначити, що через відсутність листування між Кошем та Кодацьким полковником стосовно укладання списку в 1756 році та великий комплекс таких листів за 1754 р., можна висунути припущення про те, що список насправді було укладено на два роки раніше. Опосередкованим підтвердженням цього є також аналіз інструкції для переписувачів за 1754 і 1756 роки (виявлено для Самарської паланки) [1, с. 200]. Список Кодацької паланки більше відповідає вимогам інструкції за 1754 рік [1, с. 103]. Якщо це так, тоді можна констатувати, що в його основі лежать внутрішні податкові реєстри Запорізької Січі, які уклалися городовими та сільськими отаманами (принаймні це так для Нового Кодаку) [1, с. 105-106], які були доповнені власними спостереженнями переписувачів, які призвели, наприклад, до викриття фактів приховування податків і до конфлікту між переписувачами та паланковою адміністрацією [1, с. 113]. Це викликає високий рівень довіри до джерел. Обмовка кошового отамана в листі до Кодацького і Самарського полковників, дає зрозуміти також те, що в списку Кодацької паланки також міститься інформація про одружених козаків, які перейшли в посполство без зазначення того, що це колишні козаки. Таки випадки, дійсно фіксуються. Даних осіб можна ідентифікувати за місцем походження (в їхньому випадку в якості місця виходу зазначені поселення в межах Нової Січі, а в одному випадку, взагалі – Олешківська Січ) [1, с. 261]. Що ж до списку Самарської паланки, то в ньому фіксується не посполите населення, а вихідці з Гетьманщини, які розбиті на козаків, посполитих та колишніх підпомічників [1, с. 281-289]. Це, з одного боку, дає змогу розподілити населення за соціальними станами, а з іншого, – створює складнощі для визначення загальної чисельності населення.

З метою полегшення обробки даних, списки були перенесені в таблицю Excel, розбиті по стовбцях, що дало змогу застосовувати фільтри. Загалом було отримано таблицю із 1060 персональними записами, з яких 820 записів стосуються Кодацької паланки, а 240 – Самарської. Записи були доповнені географічними координатами (довготою і широтою) вихідних населених пунктів (визначені вручну, за допомогою Google maps. Утім, це вдалось зробити не для всіх населених пунктів). Це дозволило унаочнити результати шляхом презентації на карті (конвертовані у формат CSV та завантажені у проєкт QGIS). Також було проведено контамінацію реєстру Кодацької паланки з реєстром втікачів зі Старосамарської сотні до Кодацької паланки, що дало змогу виявити низку осіб, і реєстру Кодацької паланки за 1756 (1754 р.) зі

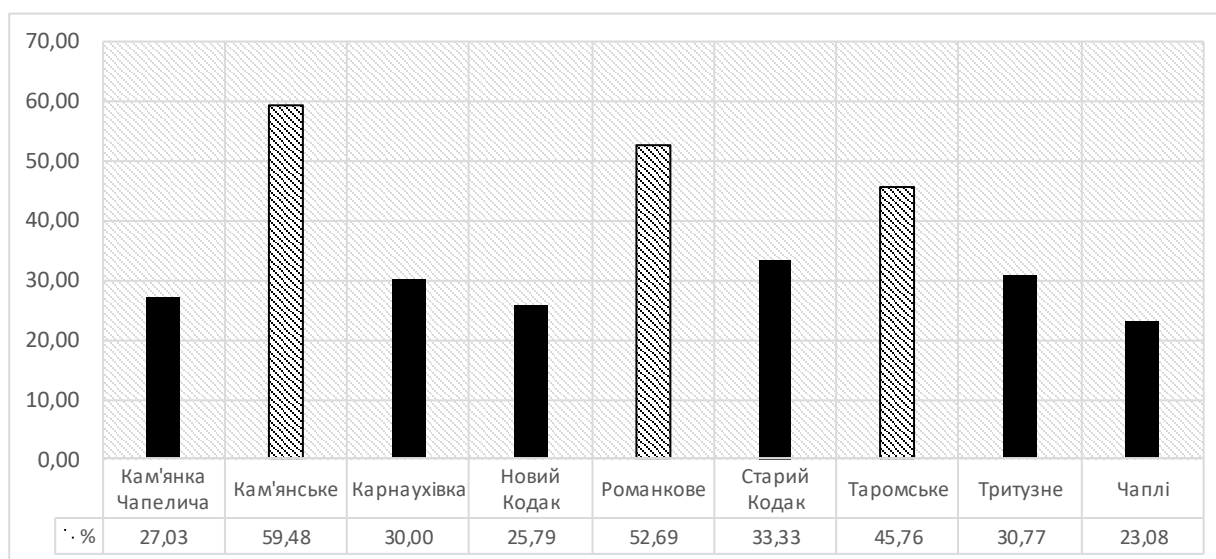
Сповідним розписом за 1764 р. по місту Новий Кодак. На основі таблиці було проведено факторний аналіз за місцями виходу поселенців.

Серед головних результатів можна назвати те, що вихідці з Гетьманщини, в цілому розподілилися на 2 фактори. До Самарської паланки, переважно, їхали представники лівобережних полків Гетьманщини. До Кодацької паланки – вихідці з Правобережної України і Миргородського полку Гетьманщини. У даному випадку слід згадати, що Миргородський полк включав значні території за Дніпром (задніпровські поселення), а отже втікачів звідси також можна назвати жителями Правобережної України (хоча в реєстрі Кодацької паланки чимало поселень Крилівської сотні Миргородського полку були позначені як «Польська область») [1, с. 211-265].

Якщо аналізувати виключно населення Кодацької паланки, то також маємо цікаву картину – частка вихідців з Правобережної України (Польська область) домінувала у таких населених пунктах: Кам'янське, Романково і Таромське. Тоді як в Новому Кодаку, Карнаухівці, Тритузному, Чаплях та Чапеличій Кам'янці їх було менше (див. рис. 1) [1, с. 211-265].

Рис. 1

Частка вихідців з Правобережної України
(т.зв. «Польської області») в населених пунктах Кодацької паланки, 1754 р., %

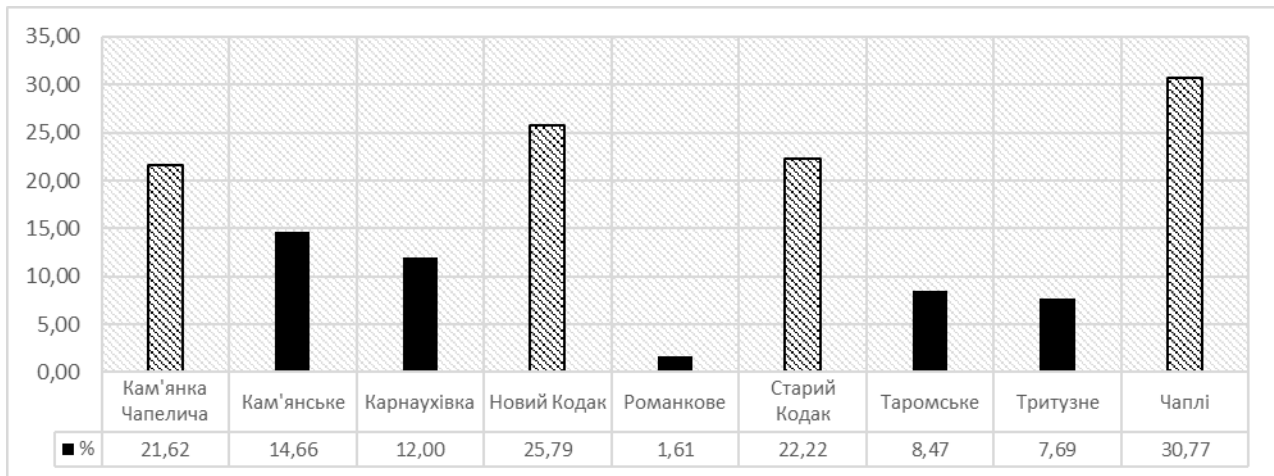

Джерело даних: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2003. Т. 3. С. 211–265.

Можливо, це пояснюється ступенем наближеності до Старосамарської сотні Полтавського полку. Вихідці із Полтавського полку преваліювали у Новому та Старому Кодакі, Чаплях та Чапеличій Кам'янці (Лоцманська Кам'янка) (див. рис. 2) [1, с. 211–265].

Рис. 2

Частка вихідців з Полтавського полку Гетьманщини в населених пунктах Кодацької паланки, 1754 р., %

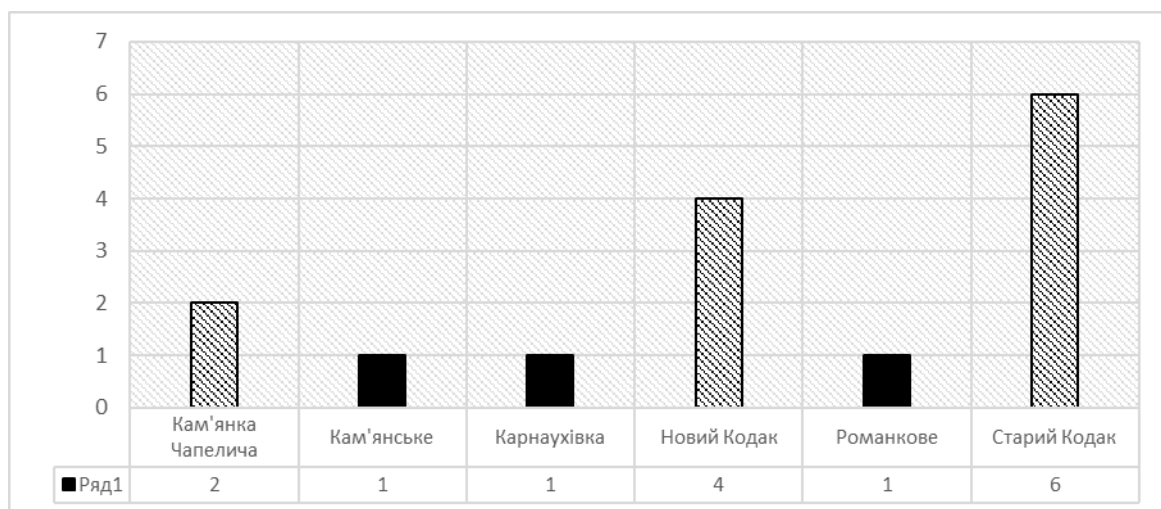

Джерело даних: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Київ: ЗАТ “ВПОР”, 2003. Т. 3. С. 211-265.

Аналіз втікачів зі Старосамарської сотні це підтверджує. Частка втікачів звідти домінувала у Новому та Старому Кодаках та Чапеличій Кам'янці (див. рис. 3) [1, с. 333-337].

Рис. 3

Кількість виявлених втікачів зі Старосамарської сотні Полтавського полку в ревізії Кодацької паланки, абсолютні значення

Джерело даних: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Київ: ЗАТ “ВПОР”, 2003. Т. 3. С. 333-337, власні підрахунки.

Цікаві результати дає також порівняння зі сповідним розписом за 1764 рік [7]. Низка населення за 10 років зникла, але зникли, перш за все, вихідці з Правобережжя [7], що, на перший погляд, нелогічно, адже їх ніхто не збирався виселяти. Утім, ситуація на 1760-ті роки дещо відрізнялася від тієї, яка мала місце у 1750-х роках. У 1764 році питання повернення вихідців з Гетьманщини більше не стояло. У 1764 році землі Старосамарської сотні Полтавського полку

були передані Війську Запорозькому Низовому, а отже припинили бути спірними. Окрім того, того ж року було ліквідовано інститут Гетьманства, і ніхто вже не наполягав на поверненні давніх втікачів. Але, натомість, розпочався Гайдамацький рух, і від Коша вимагали видачі гайдамаків, чимало з яких походило саме з Правобережної України. Можна припустити, що зменшення частки вихідців із Правобережжя у Сповідних розписах було викликано або спробами приховати цих людей або їх реальною участю у подіях Гайдамаччини, через що вони залишили місця свого проживання на Січі, зокрема – в Новому Кодаку.

Встановити кількість населення в населених пунктах Кодацької паланки можна порівнявши поіменні списки 1750-х років [1, с. 211-265; 1, с. 281-292] зі сповідними розписами за 1760-ті роки [7]. У сповідних розписах зафіксовано частку посполитого населення. Ми бачимо, що ця частка є величиною відносно сталою. Знаючи кількість посполитих на 1754 рік, ми таким чином, можемо змодельювати приблизну кількість населення на 1754 р. (див. табл. 1).

Таблиця 1

Орієнтовна кількість населення на 1754 р. в окремих населених пунктах Кодацької паланки

Населений пункт	Частка посполитих за сповідками	Кількість посполитих родин за списком 1754	Середня людність родин	Орієнтовна кількість населення
Новий Кодак	82,5 %	318	5	1927
Кам'янське	72 %	116	5	805
Старий Кодак	82,5 %	27	5	164

Важливим показником благополуччя населення також можна вважати частку козаків, які одружились і перейшли в посполство. На думку Володимира Голобуцького, вони робили це через погіршення матеріального становища (не могли утримувати себе на службі) [4, с. 253]. Таку ж точку зору трансливав і Кошовий отаман в листи до Кодацького і Самарського полковників [1, с. 276]. За допомогою модельних даних можна обчислити цей показник (див. табл. 2), який, в середньому, по Кодацькій паланці становив 25,6 %.

Таблиця 2

Орієнтовна частка козаків, які перейшли в посполство

Населений пункт	Одружені козаки, що перейшли в посполство (кількість)	Частка козаків за сповідками	Кількість посполитих родин за списком 1754	Ймовірна кількість козацьких родин на 1754	Ймовірна загальна кількість козаків (разом з одруженими)	Частка одружених козаків, що перейшли в посполство
Новий Кодак	11	9,7 %	318	37	48	22,9 %
Кам'янське	5	24,6 %	116	40	45	11,1 %
Старий Кодак	3	12,9 %	27	4	7	42,8 %

Висновки: Можна дійти висновку, що головним критерієм вибору населеного пункту в межах Вольностей Війська Запорізького Низового для поселення втікачів із Гетьманщини була його наближеність до місця виходу. Мешканці Лівобережжя, переважно, переїздили до Самарської паланки, також розташованої на лівому березі Дніпра. Мешканці Правобережжя, відповідно, осідали у Кодацькій паланці, населені пункти якої також, переважно, розташовувались на правому березі Дніпра. Цікаво відзначити, що населені пункти Кодацької паланки, розташовані на теренах сучасного міста Дніпро та поруч із ним, були, свого роду, перехідною зоною. Частка вихідців з Полтавського полку тут була вищою ніж у населених пунктах, розташованих на теренах сучасного Кам'янського. Причина полягала в наближеності Старосамарської паланки Полтавського полку, яка розташовувалась буквально через річку. Кількість населення, яка реконструюється за допомогою модельних даних на 1754 р., в населених пунктах Кодацької паланки, була вищою або практично такою ж яка фігурувала в матеріалах сповідного розпису за 1764 р. Це малоймовірно, оскільки за значного механічного приросту населення та природного приросту, притаманного традиційному типу відтворення, кількість населення мала зрости. А отже, можна припустити, що сповідні розписи приховували більшу кількість населення ніж вважалося (або протягом періоду мала місце велика депопуляція, наприклад, внаслідок чуми 1760 р.). Частка зuboжілих козаків, які переходили в посполство, оцінюється, приблизно, в 25 %, що конкретизує характеристику цього процесу Володимиром Голобуцьким.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2003. Т. 3. 952 с.
2. Буланова Т. М. Проблема урбогенезису Кам'янського-Дніпродзержинська. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2010. № 8. С. 52–61.
3. Відомість про залінійні поселення Полтавського полку 1762 року: збірник документів / упоряд. О. Сухомлин. Запоріжжя: ФОП Рябцев В. В., 2023. 292 с.
4. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 рр.). Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. 415 с.
5. Репан О. А. Доля переселенців у суперечці за Старосамарську сотню між Кошем та Гетьманщиною. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2005. № 2. С. 61–73.
6. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIII століть в історії Дніпропетровська. Київ : Укр. пропілеї, 2008, 269 с.
7. Центральний державний історичний архів України, М. Київ. Ф.127. Оп.1016. Спр. 638. Арк. 81–110 зв.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЕЛІТИ ПОДНІПРОВ'Я XIX СТ. У СУЧАСНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Сергій Компанієць

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Актуальність запропонованої теми визначена необхідністю проведення експертизи масиву праць сучасних українських істориків, які вивчали господарство дворянства Подніпров'я кінця XVIII – першої половини XIX ст. При цьому варто підкреслити, що серед значного масиву досліджень з історії соціальної еліти різних українських регіонів та соціально-економічної історії України досліджуваного періоду праці, спеціально присвячені економічному становищу, практично відсутні. Як зазначають Т. Литвинова та О. Малишко, це тим більш прикро, що «в першій половині XIX ст. господарські заняття були невід'ємною складовою повсякдення дворянства українських регіонів, і в першу чергу Лівобережної України». В нових економічних умовах значна частина панства цього краю свої життєві стратегії пов'язувала саме з господарським підприємництвом» [8, с.59]

Мета дослідження: експертиза стану сучасної історіографії під кутом зору виявлення сюжетно-тематичного спектру досліджень з соціально-економічної історії дворянства кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Історіографічна ситуація в основному полягала в дослідженні істориками- краєзнавцями міст Надпоріжжя. Особливо розглядався період козаччини XVII – XVIII ст. Тема вивчалася під кутом зору воєнно-політичного та соціально-економічного аспектів історії нашого краю. Цим сюжетам присвячені роботи Г. К. Швидько, Ю. А. Мицика, І. С. Стороженка, Ю. Я. Немченко, О. А. Репана, В. С. Старостіна, С. М. Каюк та інших

На соціально-економічну тематику та в галузі біографістики писав І. О. Кочергін у працях «Верхньодніпровщина в долі Олександра Поля», «Козацький рід Бродських». В. М. Заруба вивчає як козацьку тематику, так і питання соціальної еліти Надпоріжжя. Він присвятив цим темам такі роботи як «Катеринославські дворяни. Матеріали для біографістики, генеалогії та персоналістики», «Дворяни Катеринославської губернії» та «Генеалогія катеринославського дворянства.». Д. Г. Каюк у своїй кандидатській дисертації «Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.», де він дослідив процес nobilitації дворян Катеринославщини, зазначив, що царський уряд надавав їм землі з кріпаками. Окремо у нього є робота про місцевого дворянина М. П. Миклашевського. Більш локальний характер цього періоду представлено у працях Галини Семенчи про Верхньодніпровське дворянство.

Розглянемо детально роботи І. О. Кочергіна. У своїй дисертації «Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)», він досліджував соціально-економічне становище дворян напередодні реформ та після них, пристосовування їх до нових змін. Він писав, що не кожен мав доступ до державної служби та їх зібрань, а тільки ті допускалися, які мали землі з залежним населенням : «Доступ до служби мали не всі представники вищого стану. До участі в роботі благородних зібрань допускалися дворяни, які володіли маєтками площею 3 000 дес. землі або сотнею кріпаків» [5, с.79].

У статті «Дворянський рід Канкріних в історії Катеринославщини», було проаналізовано діяльність роду в громадській та соціально-економічних сферах, досліджено його майнове становище після аграрної реформи 1861 р. Автор зазначає, що: «Оскільки Олександр Канкрін брав участь у роботі губернського комітету, він знав, чого чекати від селянської реформи. Він та його брат Віктор володіли більше ніж 1000 кріпаків, яких згідно з «Положенням про селян, які вийшли з кріпосної залежності» слід було наділити землею. Селянська реформа негативно позначилася на господарстві Канкріних»[6, С. 7].

В іншій статті – «Дворянство пореформеної доби: особливості трансформації (на прикладі Катеринославської губернії)» розглянуто наслідки реформи для катеринославських дворян, внаслідок чого вони збідніли. Автор зазначає : «Одна з основних причин полягає у суттєвих втратах дворянами земельної власності на користь інших станів суспільства. Оскільки земля разом із кріпаками до 1861 р. вважалася основним мірилом багатства дворянського стану, тому їх втрата внаслідок селянської реформи кваліфікувалася як наочне свідчення зубожіння дворян. За статистикою, дворяни Катеринославської губернії від часу проведення реформи 1861 р. і до кінця ХІХ ст. зазнали суттєвих втрат земельної власності.» [7, С. 75]

У своїй монографії В. М. Заруба – «Дворяни Катеринославської губернії», охарактеризував загальний стан справ поміщиків. Досліджено соціально-економічний стан дворянства Надпоріжжя. Також йдеться про юридичний їх статус та прослідковано процес інтеграції в російське імперське середовище: «Але найважливішим у здобутті статусу дворянина було землеволодіння (це був привід), а процес nobilitaції – офіційного визнання, юридичного закріплення і документального підтвердження цього статусу. Отримавши землю, купивши (або заманивши) підданих, удостоївшись офіцерських чи цивільних чинів, орденів, місцеві нувориші ініціюють процес здобуття дворянства. На це «Жалувана грамота» уповноважила дві інстанції – Дворянські депутатські збори (приймали у дворянство) та Герольдію (стверджувала у дворянстві)»[1].

Отже, кінець ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. характеризувався соціально-економічним піднесенням соціальних еліт Надпоріжжя. У процесі набуття офіційного статусу катеринославського дворянства їх матеріальне становище значно покращилося.

Висновки. Таким чином, історіографічна експертиза показала, що історики Надпоріжжя вивчали передусім історію міст та сіл регіону. Переважна більшість досліджувала домодерний період розвитку краю. Слід виділити персонологічні та військово-політичні аспекти, які були досліджені у вітчизняній історіографії. Тематика соціальної еліти істориками вивчається в різних сферах їх діяльності і потребує детального аналізу історіографії. Але загалом можна зазначити, що дослідженню соціально-економічного становища дворянства Подніпров'я приділено мало уваги та написано мало робіт.

Бібліографічні посилання

1. Заруба. В. М. Дворяни Катеринославської губернії. Дніпро: Ліра, 2016. 560 с.
2. Заруба. В. М. Генеалогія катеринославського дворянства. Дніпро: Ліра, 2021. 300 с., іл.
3. Заруба. В. М. Катеринославські дворяни. Матеріали для біографістики, генеалогії та персоналістики. Дніпро: Ліра, 2019. 1024 с.
4. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. ХУІІІ – на початку ХІХ ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2002.
5. Кочергін І. О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2016. 360 с.
6. Кочергін І. О. Дворянський рід Канкріних в історії Катеринославщини. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 14. 2016 р. С. 5 – 21
7. Кочергін І. О. Дворянство пореформеної доби: особливості трансформації (на прикладі Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 74-84.
8. Литвинова Т., Малишко О. Господарські зайняття як повсякденні практики дворянства Лівобережної України першої половини ХІХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 29.

МІСЦЕ І РОЛЬ ДВОРЯНСТВА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В БІЗНЕСОВИХ ПРАКТИКАХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Олексій Шляхов

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Постановка проблеми. Важливою складовою капіталістичного ринкового господарства, яке формується в Україні в пореформену добу, було приватне підприємництво, поштовх якому дало скасування в Російській імперії кріпацтва. При цьому на порівняно мало заселених просторах південного регіону, зокрема на Катеринославщині, умови для капіталістичних перетворень та розгортання бізнесової активності заповзятливих осіб виявилися найбільш сприятливими. Помітну роль у формуванні тут підприємницької верстви відіграли представники вищої верстви тогочасного суспільства – дворянства. У свою чергу це вимагає ґрунтовного дослідження основних сфер бізнесових

інтересів дворян Катеринославської губернії в пореформений період, особливостей розвитку їх підприємницьких практик. Отже, висвітлення цих питань і є метою нашої розвідки.

Виклад основного матеріалу. Треба зазначити, що наприкінці XIX ст. у Катеринославській губернії за матеріалами Загальноросійського перепису 1897 р. мешкало 20 352 дворянина та чиновника, що становило 0,96% загальної кількості населення. Хоча в містах краю частка дворянства була більш вагомою і складала 4,85%. При цьому власне у Катеринославі проживало тоді 7059 представників дворянського стану (6,25% населення міста). В результаті буржуазних реформ Олександра II економічне становище цієї соціальної групи населення зазнає суттєвих змін. З одного боку – це втрата дармової робочої сили кріпаків, а з іншого – отримання поміщиками величезних сум внаслідок викупної операції. Тож тоді багато хто з представників дворянства починав вести розкішний спосіб життя, програвав великі гроші в карти і т. ін. Разом з тим частина дворян, долаючи свої станові забобони, капітали, які вони отримали від викупної операції, використовувала для початку бізнесової діяльності. Адже, як зазначав сучасник, в той час «не лише купці та промисловці, але й стовбові дворяни брали найактивнішу участь у справах, які нашвидкуруч організовувалися» [3, с.116].

Цьому сприяла і вся політика самодержавства пореформеної доби, спрямована на створення найліпших умов саме для дворянського підприємництва. Так, дворянські підприємства в маєтках за місцем прописки власника звільнялися від промислових зборів, якщо в них працювало не більше 15 робітників. Не оподатковувалися також дворянські млини, цегельні, лісопильні, розташовані за межами міст. Вкажемо і на фінансову підтримку дворян-підприємців з боку уряду, створення владою в 1885 р. Дворянського банку.

При цьому найкращі можливості для організації власного бізнесу мали великі латифундисти, представники аристократичних родин, які використовували свої гучні прізвища та близькість до царського двору з метою особистого збагачення. Так, міністр фінансів Російської імперії М. Х. Рейтерн згадував, як під час придворного балу у 1880-х рр., ще «при вході одна дама прохала в нього позику в 500 тис., потім інша клопотала вибачити їй 200 тис., після цієї третя прохала подарувати їй 300 тис.» [4, с.131]. Згодом, у 1891 р., інший міністр фінансів імперії І. О. Вишнеградський скаржився, що «просьби дворян йому набридли», що «якщо всі ці прохання виконувати, йому прийдеється повіситися на гаку» і т. ін. [4, с.155]. В підсумку не випадково, що саме з середовища титулованого дворянства наприкінці XIX ст. виділилася і найпомітніша група промисловців Катеринославської губернії. Серед яких можна згадати князів Долгоруких, графа К. Браницького, графа Доррера. А у власності вел. князя Михайла Миколайовича Романова перебували марганцеві рудники поблизу Нікополя.

Загалом дворянами Російської імперії в пореформений період було засновано до 2 тис. великих підприємств. Не пасли задніх в цьому плані й представники вищого стану суспільства Катеринославщини. Так серед 279 промислових підприємств, які перебували в індивідуальній власності або у

власності торгівельних домів в Катеринославській губернії на початку ХХ ст., дворянам за нашими підрахунками належало 24 фабрики та заводи або 8,6% [11].

Втім у деяких секторах промисловості Катеринославщини частка дворянського підприємництва була значно більшою. Особливо ж вагомою була роль дворянства, зокрема титулованого, в царині підприємництва у вугільній галузі Донбасу. Адже місцеві землевласники в той час «цілковито перебували під враженням додаткового прибутку, який, – як зазначали сучасники, – невідомо звідки їм дістався від кам'яновугільної справи» [15, т.1, с.121]. Тож вже у перше пореформене десятиліття господарями шахт на Донбасі стають місцеві дворяни українці брати Рутченки, А. Милорадович, І. Голуб, поміщики-росіяни – П. Смолянінов, М. Нестерова, І. Г. Іловайський, серби – Г.В. Депрарадович та Штерич.

Наприкінці 1870 – на початку 1880-х рр. пошуки вугілля також було розпочато в маєтках княгині Є. Кудашової та Є.М. Раєвської у Бахмутському повіті Катеринославщини, в садибах поміщиків Д. І. Роговського та І. В. Познякова [11, с.254]. Згадаємо також випадок, коли просто на дворі маєтку поміщика В.С. Соколова, який знаходився в одному з центрів вугільної промисловості, на станції Варваропілля Слов'яносербського повіту, було знайдено «чудові виходи вугілля». Що теж в підсумку примусило господаря, юриста за фахом, зайнятися підприємництвом у вугільній справі [14, с.136]. Згодом той же В. Соколов перетворився на активного діяча З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, який наполегливо відстоював в його стінах інтереси дрібних шахтовласників. Хоча в підсумку доля цього підприємця-дворянина виявилася сумною. В 1920 р. він був розстріляний більшовиками в Криму.

Приклад успішного ведення справ у гірничопромисловій галузі Півдня імперії продемонстрував у пореформений час і власник Вознесенського рудника, маршалок дворянства Бахмутського повіту, дійсний статський радник П.О. Карпов. Свої підприємницькі практики у вугільній справі він розпочав у 1876 р. Здійснивши за допомогою гірничого інженера О. А. Ауербаха розвідувальні роботи в своєму маєтку, П. Карпов у підсумку організував достатньо прибуткове гірниче підприємство. Як згадував О. Ауербах, «так як вугілля карпівського рудника належало до кращого вугілля Донецького басейну, то Карпов без складнощів знаходив збут, за добру ціну, своєму вугіллю і отримував від своїх рудників великі доходи, які рік від року зростали» [1, т. 138, с. 472]. Зрештою наприкінці ХІХ ст. його гірничопромислове підприємство входило до десятки найбільших виробників палива на Донбасі. Адже в цей час на копальнях П. Карпова видобувалося 10 млн 789 тис. пуд. вугілля на рік [13, с. 34].

При цьому треба враховувати, що більшість представників місцевого дворянства, які не володіли необхідними навичками та досвідом для підприємницької діяльності в гірничій справі, передовіряли ведення своїх справ фахівцям, найманим управляючим. Хоча це далеко не завжди давало позитивні результати. Приміром у княгині М. А. Долгорукої копальні на Донбасі активно

працювали в другій половині 1870-х рр. Утім згодом бізнесові справи цієї підприємці погіршилися. Як зазначали земські діячі регіону, «було велике підприємство, але заплутано управляючим, який ледь не довів власницю до розорення; тому і справа припинена» [11, с.270]. Тож чимало шахтовласників-дворян, і перш за все представників титулованого дворянства, наприкінці ХІХ ст. розорилися. Така доля приміром спіткала Сабовський рудник графа Доррера або вугільне підприємство княгині Є. І. Кудашової. Видобуток вугілля у 80-х рр. ХІХ ст. припинили також шахти поміщиків М. С. Трифановського, Н. А. Терещенка та Ф. В. Груббе. Відповідно частка дворян-промисловців у вугільній галузі Донбасу скорочується – з 39% у 1882 р. до 25% у 1894 р. [10, с.34].

Звернемо увагу й на місце та роль дворянства Катеринославщини у бізнесових практиках в інших галузях промисловості краю. Найчастіше дворяни губернії засновували підприємства, які переробляли продукцію сільського господарства, будували млини, винокурні підприємства, горілчані та спиртоочисні заводи. Тож серед 29 достатньо великих винокурних заводів губернії представникам дворянства на початку ХХ ст. належало, за нашими даними, вісім підприємств, тобто їх частка складала тут 27,6%.

При цьому до створення винокурень активно долучалися жінки – місцеві землевласниці. Зокрема, станом на 1909 р. винокурні заводи у Луганську Катеринославської губернії мали вдова генерал-лейтенанта Марія Лошкарьова (річне виробництво її підприємства сягало 40,7 тис. крб.) та баронеса Катерина Медем (29,3 тис. крб.). У свою чергу в Бахмутському повіті достатньо великими винокурнями володіли дворянки Віра Пестерева (річний обіг 64 тис. крб.) та Анна Левицька (35,2 тис. крб.), а в Маріупольському повіті – дворянка Анна Люткевич (142 тис. крб.) [12, с.159].

Нерідко катеринославські дворяни організовували і борошномельні виробництва. Зокрема, данину млинарству часто віддавали відставні офіцери та чиновники, які у вигляді доповнення до своїх невеликих пенсій будували невеликі вітряні млини. Разом з тим представниками дворянства створювалися в краї і великі парові млини, які приносили своїм власникам чималі прибутки. Господарями таких підприємств були камер-юнкер Л.В. Голубев, який у своєму маєтку Олександрівка в Слов'яносербському повіті губернії мав паровий вальцовий млин з річним виробництвом на суму 104 тис крб., та катеринославський дворянин В. Г. Бразоль. Останньому в губернському центрі належав паровий вальцовий млин, обсяг виробництва якого сягав 45 тис крб. Працювало на ньому 40 робітників [12, с.58].

Активно вдавалися дворяни Катеринославщини і до виробництва цегли. Тож серед 71 власника цегляних заводів краю на початку ХХ ст. нараховувалося сім представників дворянства. Тобто частка останніх складала тут 10%. Серед найбільших підприємств цього профілю треба згадати завод з виробництва цегли у Горлівці, що належав дворянину інженеру М. М. Глебову, на якому працювало 173 робітника, а його річний обіг складав 415 тис крб. Водночас у Бахмутському повіті діяв цегляний завод з річним обігом 63,6 тис. крб., яким володів ротмістр В. О. Плещеев. Працювало тут 74 робітника. А

власницями двох цегляних підприємств у губернському центрі на початку ХХ ст. були дворянки В. Островська та А. Пукалова (обсяги виробництва 22 та 29 тис. крб., відповідно) [12, с.278-279]. Крім того, один з найбільших землевласників губернії гофмейстер Г.П. Алексєєв мав цегляний завод, який виробляв 970 тис. цегли на рік [6, с.31].

При цьому деякі дворяни мали у своїй власності по два та більше заводів. Наприклад, дворянину О. Я. Михайличенко належала в Катеринославі не лише фабрика з виробництва круп, а й підприємство з обробки деревини та виготовлення меблів.

Вдавалися до бізнесових практик дворяни Катеринославщини і в сільському господарстві. Серед таких осіб можна згадати етнічного українця землевласника Катеринославського повіту, штабс-капітана у відставці Ф. І. Трипольського, який займався вирощуванням винограду. Станом на 1872 р. в його економії виноградники обіймали площу 542 дес. При цьому сам підприємець в розмові з губернатором в 1893 р. оцінював свій бізнес як «дуже прибуткову справу» [9, с.8]. Інший представник катеринославського дворянства, нащадок колишньої української старшини, О.О. Савицький, віддавав данину тваринництву та конярству. В його маєтках наприкінці ХІХ ст. нараховувалося до 8 тис. голів овець, до 200 биків та корів сірої української породи, а також до 100 коней [7, с.408]. Не випадково, що за оцінками сучасників господарство О. Савицького «треба було вважати зразком великого приватновласницького господарства в повіті» [9, с.8].

Можна згадати в цьому плані і великого поміщика Катеринославського повіту, гофмейстера Б. А. Нечаєва, який у промислових масштабах займався садівництвом [8, с.8-9]. Своєю чергою в Новомосковському повіті наприкінці ХІХ ст. діяла економія генеральші Л. С. Свічиної, яка спеціалізувалася на полеводстві, продажу рогатої худоби та м'ясних англійських овець [2, с.6-7]. А етнічний німець граф Г. І. Ностиць мав велику економію, де займалися вівчарством.

Додамо, що чимало дворян у той час прагнули і до таких форм підприємництва, які б не вимагали при цьому їхньої особистої участі. Відповідно широкий розвиток у дворянському середовищі в пореформений період отримала купівля дохідних цінних паперів, вступ до лав акціонерів великих товариств та компаній, які обіцяли казкові прибутки. Зрештою все це поклало початок спекулятивній гарячці. Як згадував у своїх мемуарах вел. князь Олександр Михайлович Романов, у пореформений час суспільство «з головою поринуло в ділові комбінації... Здавалося ганьбою працювати, щоб заробляти копійки, коли відкривалася повна можливість заробити десятки тисяч карбованців на купівлі-продажу двохсот акцій Нікополь-Маріупольського металургійного товариства» [5, С. 236, 237]. В іншому ж свідченні кінця ХІХ ст. зазначалося: «Офіцер, вчителька музики, дрібний землевласник, чиновник консисторії, вчитель гімназії... загальна течія заманює і цих людей: почувши про удачу деяких знайомих (у грі на біржі – *О. Ш.*), вони поступово захоплюються прикладами, що спостерігають і несуть свої заощадження в банкірські контори» [8, С. 67].

Водночас зазначимо, що чимало підприємців, вихідців з дворянського стану, так і не зумівши адаптуватися до нових ринкових умов та не маючи достатніх комерційних здібностей, зазнали невдачі в своєму бізнесі. Не випадково сучасники звертали увагу на відсутність у багатьох дворян-підприємців такої необхідної якості як ощадливість, що теж заважало веденню справ. Приміром гірничий інженер О. І. Фенін у спогадах вказував на їх «спадково-виховану схильність до марнотратства», підкреслюючи, що саме цей «спадок кріпацтва давав погане підґрунтя» для бізнесової діяльності дворянства [14, с.40]. Відповідно напередодні Першої світової війни частка дворянського підприємництва на Катеринославщині у порівнянні з першими пореформеними десятиліттями помітно скорочується.

Висновки. Втім, узагальнюючи наведений матеріал, все ж є підстави казати про достатньо суттєву роль, яку дворянство відігравало в тогочасній індустріальній розбудові краю, здійсненні промислової модернізації Катеринославщини. При цьому найбільш активно підприємницькі практики місцевого дворянства розгорталися у вугільній галузі, харчовій промисловості та в аграрному секторі. Зрештою представники дворянства, заводчики та шахтовласники краю, були людьми свого часу, які в умовах первинного накопичення капіталу і прискореної індустріалізації намагалися завдяки своїй підприємницькій діяльності отримати як найбільші прибутки. Що в підсумку нерідко їм і вдавалося досягнути.

Бібліографічні посилання

1. Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России. *Русская старина*. 1909. Т.138. С.451–472.
2. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1905. 143 с.
3. Берлин П. А. Русская буржуазия в старое и новое время. Москва: Книга, 1922. 308 с.
4. Богданович А. В. Три последних самодержца. Дневник. Москва: Изд-во «Новости», 1990. 608 с.
5. Великий князь Александр Михайлович. Воспоминания. Москва: Захаров. Аст, 1999. 525 С.
6. Заруба В. Н. Дворяне Екатеринославской губернии. Д.: Лира, 2016. 560 С.
7. Заруба В. Н. Материалы для истории екатеринославских дворян. Днепр: Лира, 2019. 476 С.
8. Исаев А. А. Настоящее и будущее русского общественного хозяйства. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1896. 205 С.
9. Краткое описание объезда Екатеринославской губернии екатеринославским губернатором Владимиром Карловичем Шлиппе в 1893 году. Екатеринослав, 1893. 67 с.
10. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. 172 с.
11. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т.2. Бахмутский уезд. Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1886.
12. Список фабрик и заводов Российской Империи / Под ред. В. Е. Варзара, Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. 720 с.
13. Труды XXII съезда горнопромышленников юга России. Харьков: Паровая тип. и литография Зильбергберга, 1898. Ч. I.

14. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 г.г.). Прага: Рус. ин-т в Праге, 1938. 177 с.

15. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России: В 2 т. Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1915. Т.1. 487 с.

ПОЗИЦІЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ЩОДО ПОДІЙ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1915–1916 рр.

Олена Коломоєць

*кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Юрій Коломоєць

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Постановка проблеми. Діяльність місцевого духовенства в роки Першої світової війни знаходила відображення у офіційних періодичних виданнях – єпархіальних відомостях. «Екатеринославские єпархиальные ведомости» у 1915–1916 рр. виходили тричі на місяць (1, 11 і 21 числа). Кожен випуск, як і у всіх подібних видань, містив офіційний та неофіційний відділи. Найбільший інтерес становить зміст неофіційного відділу, де публікувалися матеріали, які відбивали позицію церкви щодо найважливіших подій в житті держави, суспільних проблем.

Мета дослідження – виявити та проаналізувати позицію православного духовенства Катеринославської єпархії щодо подій Першої світової війни 1915–1916 рр. через вивчення змісту та риторики «Екатеринославских єпархиальных ведомостей».

Виклад основного матеріалу. Основними завданнями матеріалів цього періоду, присвячених поточним подіям, були позиціонування війни як священної місії із захисту християнських цінностей, формування позитивної громадської думки і мобілізація зусиль суспільства задля перемоги. Так, у новорічному зверненні до читачів, опублікованому 11 січня 1915 р., війна подавалася як час «очищення гріхів нашого народу, морального оновлення його», час «високого підйому його духу» та прояву його «самовідданої любові» [19, с. 28]. Описувався ідеал «христолюбивого воїна», який «не відчуває особистої ненависті до ворога», милосердний до переможених ворогів [19, с. 30]. Прославлялася «слов'янська душа», схильна до «чистих ідеальних поривів», на протилежність супротивникам, яких надихали перспективи «захоплення земних благ». Дія «сили натхнення» демонструвалася на прикладі

війни «швейцарських селян із німецькими лицарями», коли один швейцарець нейтралізував кількох супротивників, втикаючи їхні списи у власне тіло (ймовірно, малася на увазі битва при Моргартені у 1315 р.) [19, с. 31–32]. У повчанні священика Лиховицького (законовчителя Петровського реального училища з Ростова-на-Дону) говорилося, що «хрестоносна Русь» бореться із «одвічними ворогами слов'янства – тевтонами і оттоманами» [11, с. 37]. «Перемога російської зброї» асоціювалася із поверненням миру і спокою, милосердям до жертв війни [17, с. 170].

Читачам нагадували слова царя про те, що не слід бентежитися, якщо ворог займе якийсь місто. Згадувалося також про територіальні надбання, зокрема, Галичину, яка «зайнята твердо, дасть Бог, назавжди» [19, с. 32].

Вміщувалися розповіді на основі листів матерів синам-фронтівкам та власного досвіду священиків, які мали підкреслювати єдність і згуртованість народу, готовність віддати життя за Батьківщину; наводилися приклади див, що засвідчували Божу підтримку [18, с. 189–191]. Один з листів містив прохання вислати маленьке кишенькове Євангеліє замість загубленого, оскільки на війні кожен «якось більше проникається Християнською вірою» [25, с. 367–368]. Під час активної фази Горлицького наступу публікувався лист з фронту про наступ царської армії, де говорилося, що «наші втрати порівняно мізерні», а солдати супротивника вдень пиячать у окопах [24, с. 401–402]. Проте вже в випуску від 1 липня згадувалося про те, що «майже вся Галичина знов під жорстокою владою шваба». Втім, з цього робився висновок, що це прояв гніву Божого за те, що віруючі «не вміли достойно подякувати Йому за колишні милості» [29, с. 432]. Священик Михалевич в вересні 1915 р. вказував віруючим на неробство, пересичення, захоплення розвагами, небажання допомагати нужденним [14, с. 661–662]. Він же, звертаючись до учениць перед початком 1916/17 навчального року, закликав їх більше молитися, відмовитися від витрат на «обнови і дрібниці», ходити у всьому старому, надсилаючи допомогу на фронт і зберігаючи батькам гроші на потреби воєнного часу [13, с. 356]. Він також заявляв, що поранені воїни з терпінням переносять «тугу лазаретного життя у відірваності від воєнної справи» [15, с. 437]. Священик Олександр Мирошниченко закликав: «геть слабодухість і зневіру», «будемо могутні терпінням» [12, с. 445]. У одному з опублікованих 1916 р. листів зазначалося, що «хоча і важко, але треба ж терпіти: на це Божа воля» [3, с. 181].

У зверненнях до солдат згадувалися приклади стійкості у ворожому полоні та під тортурами (Олексій Макуха, Порфірій Панасюк) [7, с. 314]. Також нагадувалося про необхідність бути «слухняними і покірними» командирам [2, с. 372].

Відзначимо, що духовенство реагувало на суспільні настрої, що були далекі від пропагандистських кліше. Так, наприкінці 1915 р. «Екатеринославские епархиальные ведомости» опублікували матеріал щодо допустимості для християнина військової служби [1, с. 949–957]. З'являлися і публікації з побоюваннями щодо втрати духовенством авторитету, роз'єднаності священиків і мирян, появи нових авторитетів, у яких «все гуманно, прекрасно, а духу православного нема» [36, с. 82]. Причиною таких роздумів стала

запланована парафіяльна реформа, яка мала принести такі новації, як виборність парафіяльних священиків (реформа зрештою не була реалізована).

Хроніка традиційно включала повідомлення про молебни про «послання допомоги Божої Христолюбивому воїнству», навіть коли складалася з двох-трьох подій [35, с. 229]. У випусках 1916 р., коли публікації про війну були зведені до мінімуму, саме хроніка лишалася свідченням виконання церквою свого патріотичного обов'язку. Спеціальну публікацію було присвячено «молінню про перемогу» 8 липня 1915 р. (всеросійське моління на день Казанської ікони Божої Матері), під час якого відбулася хресна хода за участю губернатора Колобова [16, с. 453–454]. Проводилися хресні ходи з іконою Самарської Божої Матері: у квітні – червні та у серпні – листопаді 1915 р. та у квітні – червні і серпні – жовтні 1916 р. Загалом опис маршрутів хресної ходи, проведених під час неї богослужінь містять понад 20 випусків «Екатеринославских епархиальных ведомостей» за 1915–1916 рр.

Духовенство вбачало своє завдання і у протистоянні німецькому впливу в духовній сфері. Згадувалися «безбожні сектанти німці», які «відгодовуються нашим хлібом» і водночас шкодять «нашому благополуччю» та «нашим душам» [4, с. 121]. «Штундистів», «євангельських християн» звинувачували у шкідливій пропаганді в лазаретах, що було особливо небезпечним з огляду на те, що «вони живуть і підтримуються германцями» та нібито отримують літературу з Гамбурга [27, с. 213–215]. Побіжно зазначалося, що, наприклад, станція Межова знаходиться у районі «німецького засилля» і в центрі «сектанства і невір'я» [32, с. 514].

Зауважимо, що церква активно долучалася до благодійних ініціатив. Повідомлялося про «патріотичні поштові марки» (з націнкою 1 копійка), що випускалися Імператорським жіночим патріотичним товариством. Кошти від їх продажу спрямовувалися на допомогу вдовам і сиротам загиблих фронтівиків [20, с. 48–49]. Для заможніших верств суспільства діяла благодійна лотерея з білетами вартістю 5 руб [21, с. 187]. Звітувалося про пожертвування парафіян на поїзд-лазню [26, с. 78–79], пожертвування Сартанського церковного гуртка (Маріупольський повіт) речами і продовольством на суму понад 1000 руб. [8, с. 161–162].

Духовенство, зокрема сільське, залучалося до допомоги родинам мобілізованих через парафіяльні попечительські ради (насіннева і квартирна допомога), контактуючи безпосередньо з населенням. Місцеві священики відзначали погіршення соціально-економічної ситуації на селі: «гірші елементи залишаються на жах мирному населенню», «крадіжки домашньої птиці, зерна, що залишилися, ідуть повним ходом» [37, с. 346–347].

Долучилася церква і до розміщення біженців у селах [10, с. 530]. Планувалося прийняти біженців-священиків, забезпечити їх житлом, грошовим утриманням і роботою (наприклад, у земських школах) [23, с. 679–680].

У вересні 1915 р. було опубліковано заклик до жінок жертвувати прикраси до Державного золотого фонду, причому наводився приклад німкеня, які передають мідний посуд для створення снарядів [9, с. 681].

Повідомлялося також про діяльність Комітету «Тютюн – Солдату», який збирав кошти на закупівлю тютюну, цигарок і приймав пожертви теплими речами та іншими предметами солдатського побуту [31, с. 797–798]. Було опубліковано відозву Романівського комітету про допомогу «сиротам сільського стану» [22, с. 151]. Повідомлення про військовий займ 1915 р. складало всю неофіційну частину випуску 1 грудня 1915 р. [5, с. 821–829]. Згадувалося також про діяльність Всеросійського земського союзу на допомогу військовополоненим, завданням якого була підтримка зв'язків полонених з рідними (листування, відправка посилок тощо) [6, с. 37–38].

Висновки. Духовенство Катеринославської єпархії було активно залучене до допомоги фронту і мирному населенню під час Першої світової війни, як матеріальної, так і духовної, підтримуючи віру в перемогу і формуючи переконання про справедливість і безальтернативність війни. Православна церква була провідником державної ідеології та політики і водночас виконувала соціальні функції, започатковуючи чи координуючи ініціативи із вирішення гуманітарних проблем.

Бібліографічні посилання

1. Беседа о том, позволительна-ли христианам война и военная служба. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 дек. С. 949–957.
2. Богородицкий Ф. Речь при прощании с 9-м Гренадерским Сибирским полком. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 1 июня. С. 371–373.
3. Верник В. Нужды воина. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1916. 11 июня. С. 281–282.
4. Верник В. Проводы ратников на войну. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 1 февр. С. 120–122.
5. Военный заем 1915 года. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 1 дек. С. 821–829.
6. Всероссийский земский союз на помощь военнопленным. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1916. 21 янв. С. 37–38.
7. Жежеленко А. Речь, сказанная на молебне в местечке Кагальник, Ростовского на Дону округа, по случаю отъезда нижних воинских чинов, призванных по мобилизации на военную службу. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 1 мая. С. 312–316.
8. Жежеленко О. Сартанский церковный кружок. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 февр. С. 160–164.
9. К женам священников и ко всем русским женщинам. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 сент. С. 681.
10. Климентьев И. Высокохристианское дело. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 авг. С. 530–531.
11. Лиховицкий А. Поучение в праздник Рождества Христова. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 янв. С. 36–38.
12. Мирошниченко А. Грядущее воскресенье. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 1 июля. С. 443–445.
13. Михалевич В. Обязанности учащихся детей во время войны. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1916. 21 авг. С. 355–356.
14. Михалевич В. Слово в неделю 16-ю по Пятидесятнице, 30 авг. 1915 г., сказанное в Ростовском на Дону соборе. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 сент. С. 661–662.

15. Михалевич В. Чему учат нас наши герои-воины. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1916. 1 нояб. С. 437–438.
16. Молебствие о победе. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 июля. С. 453–454.
17. Молись, Россия! *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 1 мар. С. 169–171.
18. На современные темы. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 мар. С. 189–191.
19. Новогоднее обращение к дорогим нашим читателям. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 янв. С. 27–33.
20. Одна копейка в пользу воинов и их семейств. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 янв. С. 48–49.
21. От Комитета Высочайше разрешенной благотворительной лотереи 1914 года. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 1 мар. С. 187–188.
22. От Романовского комитета. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1916. 11 мар. С. 151–152.
23. Писаревский М. Призыв. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 сент. С. 679–680.
24. Письма с войны. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 июня. С. 401–403.
25. Письмо 1915 года марта 30 дня. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 мая. С. 367–368.
26. Поезд-баня. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 янв. С. 78–79.
27. Пред грядущей опасностью. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 мар. С. 213–216.
28. Речь ученикам пред началом занятий. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 янв. С. 65–67.
29. Слово в неделю 5-ю по Пятидесятнице. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 1 июля. С. 431–432.
30. Слово пред молебном, по случаю падения Перемышля, сказанное в Сибирском и Фанагорийском Гренадерских полках. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 апр. С. 260–262.
31. Солдату в окопы. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 нояб. С. 797.
32. Торжественные проводы новобранцев в селе Георгиевке, Павлогр. у. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 авг. С. 512–514.
33. Хроника. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 февр. С. 167–168.
34. Хроника. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 янв. С. 82–83.
35. Хроника. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 21 мар. С. 229.
36. Щеголев К. Современные переживания духовенства. Настоящее и будущее прихода. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1916. 11 февр. С. 81–84.
37. Яковенко И. Подвиг духовенства и его скорби. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. 11 мая. С. 346–348.

1919 РІК: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В КАМ'ЯНСЬКОМУ У НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КАМ'ЯНСЬКЕ)

Ольга Мащенко

*завідувачка відділу науково-освітньої роботи
Музею історії міста Кам'янське*

Постановка проблеми. Дослідження різних аспектів регіональної історії та створення об'єктивної науково вивіреної історії міста Кам'янське є одним із завдань місцевих істориків, зокрема вивчення особливостей перебігу подій в місті у часи Української революції 1917–1921 рр. Серед науковців, які зверталися до вивчення цієї проблеми, варто відзначити роботи Н. Буланової та Л. Яценко [2, 3, 4, 20].

Мета дослідження – висвітлити соціально-економічну ситуацію, яка склалася у Кам'янському у 1919 р. шляхом залучення наративних джерел із зібрання Музею історії міста Кам'янське. Особливості цієї колекції полягають в тому, що вона складається переважно зі спогадів більшовиків, написаних у 1950–1960-х рр., які потребують наукової критики. Попри це, ці наративи містять багато інформаційного матеріалу, важливого для розкриття даної теми.

Виклад основного матеріалу. Упродовж 1919 р. боротьба за вплив у Кам'янському загострилася. Влада у місті з січня по липень змінювалася дев'ять разів, виключно збройним шляхом, причому у травні і липні буквально переходила з рук в руки [19, с. 76; 11, с. 4]. В ці політично-військові перегони втягувалося усе населення міста. І якщо у виданнях радянських часів зазначалася повна підтримку кам'янчанами більшовиків [1, с. 19-20], то у своїх спогадах один із активних учасників становлення радянської влади в місті І. В. Васильєв говорить про те, що і у 1919 р. частина робітників і службовців заводу та дуже багато міщан... не вірили в молоду радянську республіку [11, с. 8]. Селяни Кам'янського, боячись частотої зміни влади і репресій [12, с. 1], так і не обрали своїх представників до Кам'янської ради. В цей період набирає обертов розкол місцевої громади. Якщо серед робітників перевага все-таки належала радам робітничих депутатів, то селяни підтримали повстанське військо Григор'єва [12, с. 4], а міщани і службовці радо зустрічали білогвардійську армію [11, с. 6]. За спогадами уродженця міста, художника, директора Київського державного музею західного і східного мистецтва В. Овчинникова: «Пішли до Червоної армії учні старших класів заводського училища, в білу армію пішли старші гімназисти і люто бились на фронтах громадянської війни – перші за владу рад, другі – за віру, царя, вітчизну» [15, с. 22]. Відповідно це сприяло появі страху перед владою, зростала недовіра до «сусіда», набувало поширення таке явище як донесення чи навіть розправа над людиною, яка дотримується інших поглядів. Так, в селі Романковому (нині у складі міста Кам'янське), де в цілому були налаштовані на підтримку національних сил [14,

с. 9], після поразки «загону петлюрівських повстанців» на переправі у Кам'янському та в Паньківці, жителі самі склали списки повстанців і надали їх командирі зведеного загону Катеринославської Державної сторожі, урочисто пообіцявши при появі вказаних у списку осіб затримати їх та передати владі [6, с. 2]. В спогадах згадуються і фізичні розправи учнів заводського училища над своєю жорстокою вчителькою [15, с. 21] та комсомольців – над своїм колишнім товаришем, який влітку 1919 р. вступив до білогвардійської армії [16, с. 5, 6]. Дослідниця Н. Буланова у історичних написах «Невідоме Тритузне. слідами зниклого села» висвітлила трагедію в селі Тритузному (нині у складі міста), коли в лещатах між більшовиками і григор'євцями опинилися діти родини Циганків: одного підлітка було вбито у травні 1919 р., а другого, вже в дорослому віці, розстріляно восени 1932 р. [4, с. 37–40].

Крім того, у 1919 р. населення Кам'янського потерпало від грабунків та реквізицій, до яких вдавалися всі сторони, особливо під час зміни влади. При цьому, як зазначила Н. Буланова: «Збитки, завдані денікінцями, ідентичні більшовицьким. У людей забирали все, що можна винести з хати: годинники, ковдри, подушки, чоботи, навіть білизну» [3, с. 60].

В нестабільних умовах воєнного часу зростає злочинність: розпочалися грабунки, розбої та крадіжки. «О сьомій вечора, – згадував Г. Молчанов, – на таких вулицях як Сухова, Садова, Чернишевська люди вже ховались... З заводу тягли все, що тільки можна потягнути через паркан – метал, мотори, валки» [18, с. 32]. Справа в тому, що єдине велике підприємство Кам'янського – Дніпровський завод, ще з травня 1918 р. перебував на консервації. Хоча він повністю своєї роботи не припиняв, у 1919 р. більш-менш працювали механічний, котельний, ливарний, ковальський цехи та вагонне відділення [13, с. 10], в яких було задіяно близько 3 тис. осіб [7]. А при стабільній роботі на Дніпровському заводі працювали понад 10 тис. осіб [8, с. 36]. За спогадами І. Васильєва, у 1919 р. «у Кам'янському мало хто мав роботу. багато кваліфікованих робітників займалися виробництвом замків, гачків, скоб, запальничок для обміну на селі. Деякі родини жили за рахунок продажу майна або спекуляції» [11, с. 18]. Що стосується розміру заробітної плати, то ця інформація практично відсутня. Тільки у доповіді генералу Денікіну згадуються колосальні ставки, які сплачувалися робітникам, задіяним на будівництві бронепотягів для Червоної армії [5, с. 2], але при цьому робітників було мало і вони були голодними, згадував командир бронепотягу № 98 П. Бойко: «Зарахували у команду, щоб годувати» [10, с. 9]. І. Васильєв писав, що «у більшості робітників не було за що купувати» [11, с. 18]. Ці свідчення підтверджуються записами службовця Дніпровського заводу М. Морозов у своєму «Щоденнику»: «Жовтень: середній щоденний заробіток робітника 27 руб.; 18 грудня: робітники заробітку не отримали» [19, с. 81, 83]. А в цілому упродовж 1919 р. Микола Морозов зафіксував тривожні сигнали про рівень добробуту мешканців міста: «Лютий: дорожнеча зростає щоденно. 28 червня: люди переживають виняткову ситуацію, хліб досяг ціни 15 руб. за фунт, але і його важко знайти. Вересень: дорожнеча зростає. Жовтень: становище катастрофічне, дорожнеча зростає. 18 грудня: життя стало дорожчати» [19, с. 73, 77, 80, 81, 83]. Від жовтня 1918 р. по грудень 1919 р. з 6 до 50 руб. зросла ціна

десятка яєць, а пляшки молока з 1 руб. до 17 руб. [19, с. 68, 83]. Крізь усі наративи проходить згадка про 1919 рік як вкрай важкий: «І голодно, і холодно, і вдягнути нічого» [18, с. 32]. Спогади Г. Молчанова доповнює робітник заводу Г. Бурхан: «не було хліба, солі, сірників, замість взуття ходили у «дерев'яшках» або лаптях» [17, с. 8]. А це вже спогади 81-річної М. Белецької: «Квартиру нашу пограбували, їсти нічого... Помер десятимісячний брат, а потім і трирічний» [1, с. 2]. На все життя голодний 1919 рік запам'ятав і В. Овчинников [15, с. 21, 25].

Окрім цього, постійна зміна влади тягла за собою введення нових грошових знаків та змін в календарі. На додачу 1919 рік – це ще й нашість епідемії тифу у всіх його різновидах та постійна загроза появи в місті хворих на іспанку, віспу чи холеру. В цілому «в Кам'янському панувало велике сум'яття. у всьому відчувався розлад, розгубленість, наближення панічного страху» [11, С. 29].

Висновки. Таким чином, наративні джерела дають нам підстави стверджувати, що соціально-економічний стан населення Кам'янського у 1919 р. можна охарактеризувати як критичний.

Бібліографічні посилання

1. Брежнев Л. И. Воспоминания. Москва: Изд-во политической литературы, 1983. Музей історії міста Кам'янське (далі – МІМК). Кн-22346.
2. Буланова Н. М. Берег життя: нариси з історії Карнаухівки. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2012.
3. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2011.
4. Буланова Н. М. Невідоме Тритузне. Слідами зниклого села: історичні нариси. Нікополь, «Принтхаус Римм», 2024.
5. Доповідь про становище Дніпровського заводу в останні дні влади більшовиків. 8 серпня 1919 р. *Державний архів Дніпропетровської області*. Ф.2160. Спр.1 Арк.2-4
6. Екатеринославский весник. 27 вересня 1919 р. МІМК. Кнс-813.
7. Приднепровский край. 28 липня (10 серпня) 1919 р. МІМК. Кнс-793.
8. Сабов М. М. Особливості формування робітничого поселення на території С. Кам'янське в період індустріалізації Наддніпров'я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2012. Вип. 10. С.34–41.
9. Спогади Белецької Марії Антонівни. МІМК. НДФ-4426.
10. Спогади Бойка Петра Михайловича. МІМК. А-1266.
11. Спогади Васильєва Івана Васильовича. МІМК. Кн-20364.
12. Спогади Загорулька Василя Івановича. МІМК. НДФ-8422.
13. Спогади Коваленка Георгія Миколайовича. МІМК. Кн-5159.
14. Спогади Королика Данила Даниловича. МІМК. НДФ-8420.
15. Спогади Овчинникова Василя Федоровича. МІМК. б/н
16. Спогади Фролової Галини Юхимівни. МІМК. Кнс-647.
17. Стенограма мітингу-зустрічі бійців, командирів і будівельників бронепоездів «Радянська Росія» та «Радянська Україна» в музеї історії м. Дніпродзержинська. 18 червня 1969 р. МІМК. Кнс-2830.
18. Стенограма спогадів старих комсомольців міста Дніпродзержинська. 24 червня 1957 р. МІМК. Кн-648.
19. Щоденник Морозова Микола Андрійовича. МІМК. Кн-3493.
20. Яценко Л. П. Слоневский А. Ю. Дух ушедшей эпохи. *Каменское-Днепродзержинск. 1917–1953 годы: Воспоминания, очерки, документы*. Днепродзержинск: Издательский дом «Андрій», 2007.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ 1918–1921 рр. У КОНТЕКСТІ МЕНТАЛЬНОСТІ СЕЛЯН КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ

Ангеліна Буланова

*здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Під час Української революції 1917–1921 рр. Катеринославська губернія була одним із центрів селянського повстанського руху, доля боротьби за незалежність значною мірою вирішувалась на її теренах. Тут відбувалися події, що мали вагомий вплив на результати військово-політичної боротьби Української держави з російсько-більшовицькими загарбниками, невтішні підсумки якої позначились на всій подальшій долі українського народу, включаючи сьогоднішній день. Тому дослідження регіональних горизонтів історії селянського повстанського руху, впливів регіональної ментальності на його перебіг, є одним із перспективних напрямів досліджень.

Мета дослідження: проаналізувати впливи ментальності селян Катеринославщини на особливості повстанського руху, що відбувався на її теренах упродовж 1918–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. На формування ментальності селян, які проживали на локально обмеженій території Катеринославщини, суттєво вплинуло декілька факторів. По-перше, це природно-географічний, який характеризується наявністю чорноземних ґрунтів, що дають гарний урожай, досить сухим кліматом з обмеженими опадами і частими буревіями, що створювало суттєві ризики для всіх видів сільськогосподарського виробництва – основного заняття й безальтернативного засобу існування місцевих мешканців. На думку думку Ю. Котляра, такий тип клімату «формує у населення впертий, відважний характер, жагу до боротьби, бажання захищати власні інтереси до остану» [6, с. 68].

Через необхідність адаптування до клімату, мало сприятливого з точки зору агротехніки, астрономічний рік повсякденного життя населення був прив'язаний до природно-кліматичного циклу та календаря сільськогосподарських робіт, з його патріархальними звичаями та обрядами. Зважаючи на те, що більша частина сільського населення не мала освіти, знання про аграрні технології передавалися усно з покоління в покоління, й користувалися у селянському середовищі більшим авторитетом, аніж наукові дані. З цього випливає притаманність світогляду селян Катеринославщини таких рис, як консерватизм і ретроцентризм: «Бог дав, бог узяв – оце і вся «філософія» селянська» [10, с. 8].

Консерватизм селянської свідомості мав для розвитку українського повстанського руху як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивний чинник полягав у тому, що саме селяни виступали зберігачами української

ідентичності, на відміну від мешканців багатьох зросійщених міст: «головною базою українського революційного руху на території Катеринославщини – було селянство, котре розмовляло українською мовою та зберігало місцеві традиції» [7, с. 34].

Негативним фактором стало те, що через свою неосвіченість основна селянська маса не прагнула вдаватися в деталі політичних заяв, і підтримувала саме ту політичну силу, яка давала найбільш привабливі обіцянки у вирішенні земельного питання: «українська народна маса на Наддніпрянщині була ще тоді жахливо темна і політично та національно не свідомо. Адже з кожної сотні селянської маси 85 було тоді зовсім неписьменних, а 15 хоч і письменних, та занадто мало» [9, с.16]. Брак освіти позначився також і на єдності селянського середовища: певна частина селянства підтримувала більшовиків, які вели досить переконливу, особливо, для малограмотного населення, пропагандистську кампанію і обіцяли вирішити земельне питання. Дмитро Соловій згадував, що у 1919 р. більшовицька «п'ята колона» вже активно розгорнула в Україні свою діяльність і знаходила серед селян все більше прихильників, адже комуністи прагнули бути захисниками інтересів села в очах його мешканців [9, с. 19].

Збереження на цій території традицій бунтівних предків, зокрема козаків-запорожців, цілком можна віднести і до другого – соціально-політичного чинника формування ментальності селян Катеринославщини. Попри те, що Січ була ліквідована у 1775 р., свободолюбиві та анархістські тенденції збереглися у світогляді селян – козацьких нащадків, і в першій третині ХХ ст. Як згадував Д. Дорошенко, «селяни Катеринославщини відрізняються від селян, яких я знав на Київщині та й на своїй Чернігівщині, сміливістю, незалежною вдачею, великим почуттям особистої гідності. В значній мірі це були нащадки запорожців, вони зберегли козацьку вдачу своїх предків. Коли я побував на підміських селах і познайомився з селянами, мене приємно вразила їх національна свідомість, нічого подібного я до цього не бачив» [3, с. 120–121].

Крім традиційного історичного досвіду, що сприяв формуванню особливого типу ментальності селян Катеринославщини, важливим чинником, що впливав на їх настрої у зазначений період, стало те, що безпосередньо напередодні революційних подій 1917–1921 рр. селяни почали масово ставати землевласниками, за власні кошти викупуваючи землю. Так, за даними Н. Ковальнової, лише упродовж 1905–1916 рр. селяни придбали близько 1,5 млн. десятин землі [5, с. 218]. Прагнення отримати землю в приватну власність, а не в тимчасове користування, підвищувало авторитет та соціальний статус селянина, додавало йому впевненості у своєму майбутньому. Природньо, під час революції, що являла собою яскравий приклад нестабільності і дезорганізації у всіх сферах суспільного життя, земельновласницькі прагнення селян значно посилювались. Тому, «саме такий ірраціональний підхід до землі (з посяганням на юридичну власність) і став основою селянської боротьби за землю під час революції та громадянської війни» [5, с. 218]. Тому гасла, спрямовані на швидке вирішення аграрного питання, були для селянства більш близькими і привабливими, ніж ідеї національно-визвольної боротьби та

автономії. Цим пояснюється відчутна підтримка більшовицького режиму селянськими масами, адже популістські більшовицькі тези про скасування приватної власності на землю та зрівняльний земельний поділ, були зрозумілими і достатньо привабливими для свідомості селянина. Більшовицький «Декрет про землю» фактично легітимізував погроми маєтків та самовільне захоплення землі в 1917–1918 рр.

Виходячи з узагальнених рис ментальності селянства Катеринославщини, варто розглянути регіональні особливості ідеології селянського повстанського руху на її теренах. Найбільш характерна з них – висока популярність анархістських гасел, велика прихильність до анархістського руху Н. Махна, тотальна недовіра до будь-якої центральної влади.

Наступною ознакою є необізнаність селянства у політичних процесах, що відбувались в країні, слабкий інтерес до партійних рухів і небажання розбиратись у відмінностях їх ідеологій, особливо, якщо вони не стосувались земельного питання. Традиційний менталітет селян, як вже було зазначено, полягав у ретроцентричній орієнтації на досвід минулих поколінь, у несприйнятті нових тенденцій та знань. Від цього більшість селян, навіть не маючи початкової освіти, почували себе цілком комфортно. Тому позиції тих чи інших військово-політичних сил, що приходили до влади на території Катеринославщини у зазначений період, залежали не стільки від загальної прогресивності і демократичності їх ідеологій, як від привабливості для селян планів їх аграрних реформ.

Цим також можна пояснити й наступну рису повстанства на Катеринославщині – мінливість поглядів та уподобань, швидка зміна політичних орієнтирів. При кожній зміні влади в губернії рівень лояльності до неї визначався перспективами проведення аграрної реформи, обіцянок щодо термінів її втілення. Тому селянські загони часто змінювали власні погляди й упродовж короткого періоду часу могли брати участь у військових діях то на боці уенерівських військ, то більшовицької армії. Наочним прикладом може бути діяльність отамана Мелашка: на початку революції в 1917 р. він починав кар'єру як заступник комісара Української Центральної Ради в Донецькому басейні. Вже через два роки – у 1919 р. він став учасником спільного повстання анархістських сил Григор'єва та Махна, котрі перед тим самі були червоними комдивами. Упродовж 1919 р. Мелашко був повстанським отаманом, у 1920 р. перейшов на сторону більшовиків, ставши командиром однієї з українських бригад. Щоправда, червоним комбригом він пробув недовго: у тому ж році, після арешту радянськими каральними органами за невиконання наказів, він втік з-під варті та організував масштабний наліт на Верхньодніпровськ [2, с. 16–18]. Після цього продовжив свою повстанську діяльність на території Катеринославщини, зокрема у Катеринославському та Верхньодніпровському повітах до нового арешту в 1920 р.

Діяльність повстанських загонів Катеринославщини мала суто локальний характер: повсталі селяни не прагнули брати участь у військових діях на територіях, які були їм малознайомими та виходили за межі волості, повіту чи губернії. Як приклад, згадаємо дії Степової дивізії отамана Блакитного, яка

була достатньо чисельною, і налічувала, за даними різних джерел, від 15 тис. до 20 тис. вояків [1, с. 90]. Однією із найважливіших цілей Степового-Блакитного було вирішення аграрного питання та надання землі селянам. До речі, сам псевдонім Костя Пестушка «Степовий-Блакитний» підтверджує тезу про підсвідомий вплив степової зони на ментальність селян.

Діяльність дивізії К. Пестушка була доволі успішною. Повстанцям вдалося з'єднатися з повстанськими формуваннями Холодного Яру, а самого командира було обрано головним отаманом [1, с. 92]. Під його командою повстанські загони Холодного Яру здійснили багато вдалих військових операцій проти більшовиків. Проте восени 1920 р., після поширення радянськими органами дезінформації про напади на рідні для повстанців дивізії Степового населені пункти, головний отаман наказав своїм людям виступити з Холодного Яру в напрямку малої батьківщини: «Степовий на шляху до Катеринославщини віддає наказ про розпуск своєї армії. Перед розпуском Степовий розбиває свою армію по полкам, суворо дотримуючись територіального принципу» [8, с. 131]. Отже, на нашу думку, визначальну роль у тому, що армія Степового не скористалась шансами розвинути свій успіх, зіграв саме ментальний фактор локального мислення: учасники повстанського руху не були готові впродовж тривалого часу вести бойові дії на незнайомій їм території.

З цього випливає, що хоч окремі селянські ватажки, наприклад отаман Брова, симпатизували ідеї організації загальноукраїнського повстання, і навіть допомагали у його підготовці Центральному комітету, що підпорядковувався С. Петлюрі, переважна частина селян не була готова до повстання загальноукраїнського масштабу, як на рівні політичної свідомості, так і на підсвідомому психологічному рівні. Селяни Катеринославщини не були готові до активної участі у глобальній боротьбі за створення суверенної національної держави через брак елементарної освіти, обмеженість світогляду, аполітичність, традиційне несприйняття державного апарату і центральної влади.

Це полегшило захоплення влади більшовикам, які спочатку щедро обіцяли селянам землю, та досягши мети, зробили все буквально навпаки – нищили індивідуальне землекористування, почали створювати радгоспи і комуни, примусово заганяти туди селян, обклали їх податками і продрозкладами, караючи репресіями і штучним голодом, – все, щоб назавжди змінити ненависну їм ментальність українського селянства, вбити в них одвічне прагнення землі і волі.

Висновки. Отже, ментальність селян Катеринославщини була сформована двома важливими факторами: природно-географічним та соціально-політичним. Через кліматичні умови степової зони та географічне розташування мешканці Катеринославщини без пієтету ставились до центральної влади, надавали перевагу індивідуальному господарюванню над будь-якими формами колективної праці. Особливості ментальності селянства Катеринославщини спричинили локальну обмеженість повстанського руху, мінливість поглядів, популярність анархістських гасел та прагнення до розв'язання земельного питання.

Бібліографічні посилання

1. Буланова А. В. До питання стосовно аграрних чинників боротьби повстанських загонів Степової дивізії. *Українське козацтво в етносоціальному просторі Наддніпрянщини: м-ли наук.-прак. конф., що відбудеться під час X Всеукр. Історико-культурол. ф-лю «Мамай-фест» 2 червня 2017 р.:* зб. наук. пр. (редкол. : Н. М. Буланова (відп. ред.) та ін.) Нікополь : ТОВ «Принтхаус «РИММ», 2017.
2. Гражданская война на Украине 1918–1920: сборник документов и материалов. Т. 1, кн. 1 / редкол. С. М. Короливский [отв. редактор), Н. К. Колесник, И. К. Рыбалка. В 3-х т. Киев: Наукова думка, Институт истории АН УССР, 1967
3. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле. Мюнхен, 1969. 543 С.
4. Котляр Ю. В. Повстанство: селянський рух на Півдні України [1917–1925 рр.). Миколаїв – Одеса, 2003. 199 С.
5. Ковальова Н. А. Питання власності на землю у психології селян в період революції та громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. *Український селянин*. 2004. Вип. 8.
6. Котляр Ю. В. Повстанство: селянський рух на Півдні України (1917–1925 рр.). Миколаїв – Одеса, 2003. 199
7. Мазепа І. П. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. Київ: Темпора, 2003. 608 с
8. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г., 1921 р. Екатеринослав, типография Губчека.
9. Соловей Д. Ф. Голгота України. Ч.1: Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Вінніпег: накладом «Українського голосу», 1953. 288 С.
10. Шаповал М. Ю. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1927. 333 с.

КАНІБАЛІЗМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ ПІД ЧАС МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ 1921–1923 РОКІВ І ГОЛОДОМОРУ

Дмитро Байкеніч

*кандидат історичних наук,
військовослужбовець Національної гвардії України*

Постановка проблеми. Голодотворна політика комуністичного режиму проявлялася щорічно, але найкатастрофічнішими були голодні 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. Саме ці голоди супроводжувалися масовим проявом людоїдства, чого не спостерігалось в інший час. Уривчастою інформацією про це явище в різних місцевостях Дніпропетровської області наповнені різні види джерел. Втім із неї не завжди зрозумілий масштаб явища, динаміка проявів, кількість жертв, подальша доля канібалів тощо.

Тема канібалізму на сьогодні залишається маловивченою в українській історіографії. Така ситуація склалася через високу тригерність, психологічно й морально важкі складові проблеми та специфіку роботи з нею.

Мета дослідження – дослідження та висвітлення проявів канібалізму на території Дніпропетровщини під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. і Голодомору.

Виклад основного матеріалу. Перші згадки про людодіство в Україні зустрічаються вже у січні–лютому 1922 р. Пік розповсюдження цього явища припав на весну того року – найважчий час для голодуючих. Під час голоду більшовики активно використовували інформацію про людодіство з метою посилення власної пропаганди допомоги голодуючим. Такий емоційний вплив на суспільно-громадську думку здійснювався як всередині країни так і закордоном.

Загальної кількості випадків людодіства по Катеринославській губернії у 1921–1923 рр. виявити не вдалося. Із різних джерел ми змогли віднайти інформацію чи згадки про понад 20 випадків.

Найбільш критична ситуація була в Нікопольському повіті, а саме в М. Нікополі з навколишніми селами. «На ґрунті голоду масове людодіство, пограбування та самосуди... Розкриті в деяких місцевостях рештки людських тіл, присутні випадки відкопування трупів для вживання в їжу», – повідомляла в травні 1922 р. місцева трійка комісії допомоги голодуючим [21, арк. 13 зв.].

Власне, у М. Нікополі в другій половині квітня було відомо про два випадки людодіства [18, с. 91–101, 172–176]. У передмісті повітового центру С. Лапинка повідомлялося про людодіда юнака, який вбив і з'їв чотирьох членів своєї родини [18, с. 133–143; 19, арк. 568]. У тому ж населеному пункті місцеві селяни з'їли труп померлого від голоду. Після цього випадку людодіди почали цілеспрямовано вбивати людей [5, с. 159].

У другому передмісті Нікополя С. Довгалівка протягом квітня 1922 р. відомо про два випадки канібалізму [18, с. 102–107, 197–201]. Окрім того, в околицях села пропадали діти. Один із затриманих, який напав на 8-річну дитину, відверто заявив, що голодний і хотів з'їсти малечу [5, с. 159].

У Городищенській волості вже наприкінці березня було зареєстровано два випадки споживання людського м'яса [20, арк. 5]. Ще один випадок стався в самому С. Городище [18, с. 111–116].

У С. Варварівка Нікопольського повіту людодіством займалося подружжя [11, с. 201–202].

Про чотири випадки людодіства відомо й у Криворізькому повіті. Зокрема, в С. Шолохове та С. Новопавлівське [18, с. 126–132; 4, с. 159–160].

Випадок людодіства в С. Кам'янка Новомосковського повіту було зафіксовано в березні [10, с. 62].

У самому М. Катеринославі навесні 1922 р. під арештом утримувалися кілька канібалів з околиць, які вбили та з'їли членів своїх родин [4, с. 160; 8, с. 37]. Зокрема, коло губернського центру в С. Лоцманська Кам'янка у квітні був затриманий чоловік, який з'їв власну матір [11, с. 200–201].

Більш унікальний випадок зафіксований у С. Сурсько-Литовському біля М. Катеринослава. Там канібала було заарештовано в лютому 1923 р. [3, с. 1], тобто найпізніше від усіх виявлених.

Наступний сплеск канібалізму на Дніпропетровщині відбувся під час Голодомору – навесні-влітку 1933р. Так, перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У Мендель Хатаєвич 12 березня 1933 р. писав: «Становище з нестачею продовольства далось взнаки тут – у Дніпропетровській області –

набагато важчим і серйознішим, ніж я міг припустити. Я буквально завалений щоденними повідомленнями та матеріалами про випадки голодних смертей, набряків і захворювань від голоду. Останні дні все частіше надходять повідомлення про трупоїдство та людодїдство» [6, с. 754–756].

На відміну від масового штучного голоду 1921–1923 рр., під час Голодомору інформація про канібалізм була майже одразу засекречена. Всі кримінальні справи про людодїдство вилучалися із судів і передавалися до органів ДПУ на розгляд Судової трійки [8, с. 37]. Збережені в ГДА МВС України кримінальні справи на звинувачених у канібалізмі та трупоїдстві [4] дають нам змогу хоча б частково відтворити жахливу картину реальності повсякденного життя голодуючих.

Згідно архівно-слідчих справ, по Павлоградському району (с. Богданівка, с. В'язовок, с. Межирічі, с. Тернівка, с. Троїцьке) збереглися 6 справ. У районах Петриківському (с. Петриківка, с. Хутірське) та П'ятихатському (с. Водяне, с. Комісарівка, с. Лозоватка, с. Петрово, с. Чечеліївка) – по 5.

По 3 справи припадають на Криворізький (с. Широке), Лихівський (с. Заполички, с. Попельнасте), Межівський (хут. Лозоватка, с. Кохановка, с. Троїцьке) і Синельниківський (хут. Вишневецький, с. Лизавето-Хорошево, с. Хорошево) райони.

По дві справи було відкрито в Магдалинівському (с. Новопетрівка, с. Михайлівка), Новомосковському (м. Новомосковськ, хут. Шевченко), Софіївському (с. Андріївка, с. Князе-Іванівка) та Царичанському (с. Бабайківка, с. Прядівка) районах.

В Апостолівському (с. Володимирівка), Верхньодніпровському (с. Петрівка), Високопільському (с. Заградівка), Дніпропетровському (с. Підгороднє), Нікопольському (с. Олексіївка) та Солонянському (с. Гайдамацький Яр) районах – по одній справі.

При опрацюванні значного але не вичерпного масиву спогадів нам вдалося встановити факти людодїдства також у: Бородаївських хуторах, М. Верхньодніпровськ, с. Пушкарівка, с. Троїцьке (Верхньодніпровський) [13, с. 1124–1126], с. Аули, с. Козодуб, с. Оленівка, с. Пушкарівка, с. Тритузне (Кам'янський) [13, с. 1137; 7, с. 184; 22, с. 124–125, 138], М. Кривий Ріг, с. Новолозуватка, с. Олександрівка, с. Широкине (Криворізький) [13, с. 1134; 7, с. 370; 16, с. 126–127, 151–152; 12, с. 419], с. Новопідгірне, с. Теплівка (Криничанський) [7, с. 240, 246], с. Лихівка (Лихівський) [13, с. 1171], с. Минівка (Магдалинівський) [13, с. 1138], с. Висвятка, с. Демурине, с. Степове (Межівський) [13, с. 1140; 15, с. 28–29, 43], с. Шолохове (Нікопольський) [13, с. 1142], с. Вільне, с. Знаменівка, с. Хащове, с. Хутір-Губиниха (Новомосковський) [13, с. 1132, 1146–1147], с. Васинівка (Оріхівський) [17, с. 423], с. Вербки, с. Нова Дача (Павлоградський) [13, с. 1151; 9, с. 49–49 зв.], хутори на березі, с. Єлизаветівка (Петриківський) [7, с. 316, 22, с. 141], с. Покровське (Покровський) [13, с. 1166], с. Жовте, с. Лозоватка, с. Миколаївка, с. Михайлівка, с. Олександрівка, с. Петрове, с. Томаківка, с. Троїцьке (П'ятихатський) [13, с. 1167–1170; 16, с. 125; 1, с. 23; 14, с. 345], с. Башмачка та хут. Перелоханському (Солонянський) [13, с. 1178].

Лише наведена інформація констатує понад сто випадків канібалізму в області. Однак це далеко не остаточна цифри.

Висновки. Отже, загальна кількість та наявність осередків проявів канібалізму на території Дніпропетровщини свідчать, що жахливі події 1920-х – 1930-х рр. не оминули цей регіон. Поширення явища було прямо пропорційним динаміці та масштабам голоду. Інформація про канібалізм зберіглася не тільки в архівах, а й закарбувалася в людській пам'яті. Явище є наслідком голодотворної геноцидної політики комуністичного тоталітарного режиму в Україні та вимагає подальшого дослідження для унеможливлення повторення.

Бібліографічні посилання

1. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк Київ: Рад. письменник. 1991. 584 с.
2. Арнаутов В. Голод и дети на Украине. По данным секции помощи голодающим детям при Центр. соц. защиты детей на Украине и по др. материалам. Харьков, 1922. 48 с.
3. Вечернее радио. Харьков. 16 июля 1925.
4. Галузевий державний архів МВС України. Ф. 32. Оп. 1.
5. Герасимович І. Голод на Україні. Б. м.: Вид-во Говерла, 1973. 257 с.
6. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і матеріали / НАН України, ін-т історії України; Упоряд. р. Пиріг. Київ: «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
7. Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині / Упоряд. Олександр Ратнер, Леся Степовичка і Микола Чабан. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. 274 с.
8. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки / Авт. вступ. ст., упоряд. Н. Романець. Національний музей Голодомору-геноциду; Інститут дослідження Голодомору; Дніпровська міська рада; Комунальний заклад «Музей спротиву Голодомору»; Дніпровської міської ради. Дніпро, 2020. 608 с.
9. Звірко В. «Розпухлі люди, схожі на скелети, снували вулицями як привиди». *Не підлягає забуттю. Голодомор – геноцид українського народу 1932–1933 рр. : публіцистика, проза, поезії* / упоряд. Ф. Сухоніс. Павлоград: Перша міськдрукарня, 2007. С. 49-49 зв.
10. Коган В., Фавр Б. Голод. (Очерк обследования голодающих губерний). *О голоде*. Сб. статей под. ред. проф. К. Н. Георгиевского, д-ра В. М. Когана и проф. А. В. Палладина. Харьков: Изд-во «Научная мысль», 1922. С. 51-73.
11. Левинсон И. Детские правонарушения на почве голода // Путь просвещения. Харьков, 1922. № 3. С. 192-202.
12. Марченко М. Книга-меморіал Великолепетиського району Херсонської області «Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 на Великолепетищині» словами очевидців та мовою документів / Упоряд., ред., наук. дослідж. авт. Херсон: ТДС, 2007. 450 с.
13. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область / Авт. кол.: Є. І. Бородін (кер. авт. кол.), В. М. Бекетова, С. С. Волинець, І. С. Голуб, Л. М. Голубчик та ін.; Відп. ред. С. І. Світленко. Український інститут національної пам'яті; Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. 1248 с.
14. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): Збірник документів. Дніпропетровськ, 2008. 498 с.
15. Свідки голодомору. Межівщина на зламі історії 1932-1933рр. Вип. I / Упоряд.: С. Данилова, Л. Коваленко. Межова: РКЗК «Межівська ЦБС», 2008. 26 с.
16. Свіча пам'яті / Упоряд. Г. Педюра. Кн. 5. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2010. 302 с.
17. Спокута Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.) / Статті, документи, спогади. Запоріжжя: «Дніпровський металург», 2008. 520 с.
18. Франк Д. Людоєдство. Екатеринослав, 1926. 262 с.

19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ України). Ф. 258. Оп. 1. Спр. 150.
20. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1795.
21. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1796.
22. Чорна сповідь: Кам'янський вимір трагедії 1932–1933 рр. / [упоряд. Н. М. Буланова, О. Ф. Нікілєв]. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2008. 332 С.

ДЕПОРТАЦІЯ РОЗКУРКУЛЕНИХ ЗА МЕЖІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОКРУГУ В 1930 р.

Наталя Романець

*доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник
відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів
Національного музею Голодомору-геноциду*

Постановка проблеми. Розкуркулення, яке влада використала як основний інструмент здійснення суцільної колективізації, стало першою масовою репресивною операцією під час «другого комуністичного штурму» (1929–1933 рр.). Упродовж кампанії з «ліквідації експлуаторських верств села» Кремль відпрацював механізми ув'язнення та депортації великої кількості людей, які невдовзі були використані під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. та Великого терору 1937–1938 рр. В умовах широкомасштабної російсько-української війни, коли частина українського суспільства на окупованих територіях знову переживає депортації, експропріації майна, ув'язнення, тема розкуркулення набуває особливої актуальності.

Метою дослідження є висвітлення процесу депортації розкуркулених селянських родин за межі Дніпропетровського округу в 1930 р.

Виклад основного матеріалу. Категорії селянських господарств, які мали виселити за межі УСРР у північні райони РСФРР, визначила постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Згідно з нею планували депортувати другу категорію куркулів, до якої зарахували найзаможніших селян та їхні родини. Списки куркульських господарств другої категорії формували райвиконкоми на основі рішень зборів колгоспників або батрацько-бідняцьких зібрань і затверджували окрвиконкоми. В Україні виселенню підлягали 30–35 тис. селянських господарств [9, с. 127–128].

Порядок здійснення депортації куркулів другої категорії деталізували нормативні документи ОДПУ. Згідно з наказом від 2 лютого 1930 р. операція з виселення куркулів починалася 15 лютого 1930 р., а відправка ешелонів зі збірних пунктів – 20 лютого. Українських куркулів планувалося виселити до Північного краю [9, с. 165]. Депортацією керували оперативні трійки під головуванням начальника окрвідділу ДПУ. До їхнього складу входили співробітники окрвідділу ДПУ, один із яких інформував центральні органи ДПУ УСРР про здійснені арешти та висилки. До повноважень оперативної

трійки належали: розробка детального плану проведення виселення, організація районних оперативних груп, участь у складанні та затвердженні списків на виселення, організація пересильних пунктів на залізничних станціях, інформування про настрої всіх верств населення, контрреволюційні прояви (поширення листівок, терор, масові виступи), підготовка збройних загонів із членів партії та комсомольців [1, с. 157].

З метою регламентування процесу депортації Транспортний відділ ОДПУ 2 лютого 1930 р. видав відповідну інструкцію, а місцевим органам ДПУ надіслали спеціальну пам'ятку «Про порядок виселення і розселення куркульських родин». У ній наголошувалося, що за межі району й округу висилається тільки верхівка куркульського прошарку. Під висилку підпадала вся родина куркуля за винятком тяжко хворих, старих, вагітних жінок. Родини, які виселяли, мали право взяти з собою лише невеликий багаж – 25–30 пудів: одяг, знаряддя праці, потрібні на лісозаготівлях, запас продовольства на два місяці і 500 карбованців грошей. Все інше майно куркулів конфісковували.

Оскільки Північні регіони країни виявилися не готовими прийняти заплановану кількість розкуркулених, влада переглянула рознарядки на депортацію та строки її проведення. 4 лютого 1930 р. Г. Ягода повідомив повноважне представництво ДПУ УСРР про скорочення рознарядки на депортацію до 20 тис. господарств, а 7 лютого керівництво ОДПУ СРСР підтвердило цю цифру, вказавши, що виселення буде здійснюватися між 20 лютого і 15 квітня. На основі директиви Г. Ягоди голова ДПУ УСРР В. Балицький підготував наказ, виданий 7 лютого 1930 р., який регламентував порядок проведення розкуркулення [1, с. 78, 155–163].

В організації кампанії розкуркулення на Дніпропетровщині можна виділити такі етапи. По-перше, підготовчий, який розпочався 20 січня 1930 р. [3, арк. 13]. Під час цього етапу до районів із окружкому партії надсилали спеціальних уповноважених. Вони проводили закриті наради місцевого керівництва, на яких визначали приблизну кількість куркулів, розподіляли територію району на дільниці й закріплювали за ними уповноважених. Списки куркулів готували в умовах максимальної секретності. Наприклад, Павлоградський райком КП(б)У вимагав, щоб до цього процесу залучали обмежену кількість посадових осіб: уповноваженого райкому, секретаря партосередку, голову сільради – комуніста. Як виняток, дозволялося використовувати окремих місцевих працівників-комуністів, які «добре знали село». До отримання спеціальних розпоряджень із району суворо заборонялося обговорювати фігурантів цих списків на селянських зборах [2, арк. 226]. Складання списків куркулів планували завершити 10 лютого 1930 р.

Одночасно серед населення (не тільки селян, але й робітників, представників інтелігенції) проводилася агітаційно-пропагандистська робота: скликалися партійні, комсомольські збори, сходи колгоспників, бідноти, партизан, молоді, жінок. На них уповноважені пояснювали присутнім необхідність боротьби з куркулем у межах реалізації нового аграрного курсу держави. Наприклад, у Синельниківському районі підготовка розкуркулення почалася з «проробки питання» на пленумі райкому КП(б)У разом з активом.

Крім того, була проведена нарада уповноважених сільрад і секретарів сільських партосередків, які отримали «практичні вказівки, як проводити роботу з ліквідації куркуля». Політика розкуркулення обговорювалася і на закритих зборах міських партосередків, районній конференції вчителів і КНС, у профспілкових організаціях. Партійне керівництво Синельниківського району пильно стежило за настроями учасників численних зборів, встановлюючи чи були «виступи з куркульським ухилом». Про відсутність одностайної підтримки політики розкуркулення навіть комуністами та комсомольцями району побіжно свідчить той факт, що в партійних та комсомольських осередках «питання пророблялося по декілька разів» [5, арк. 15, 20 зв.].

Наступним етапом стало проведення «приговорчої кампанії», під час якої затверджувалися списки куркулів і формувалися комісії з розкуркулення. «Приговорча кампанія» у шести районах суцільної колективізації Дніпропетровського округу: Юр'ївському, Карло-Марксівському, Верхньодніпровському, Васильківському, Межівському, Новомосковському розпочалася у другій половині лютого 1930 р. [3, арк. 14]. За ініціативою уповноважених райкому на місцях скликали збори незаможників або всієї селянської громади, де затверджували списки куркулів із поділом на категорії, ухвалювали постанову про їх розкуркулення і визначали склад комісій, які мусили цим зайнятися. До комісій звичайно призначали «найбільш стійких, класово витриманих активістів з наймитів, незаможників і передових середняків-колгоспників, а також робітників – двадцятип'ятитисячників, комуністів і комсомольців, які повинні були забезпечувати пролетарське партійне керівництво» [8, с. 187].

Оскільки розкуркулення було дозволено здійснювати лише в районах суцільної колективізації, райпарткоми районів, які не увійшли до цієї категорії, ініціювали його проведення в тих сільрадах, які перейшли до масової колективізації. Наприклад, 5 лютого 1930 р. партійні збори Петропавлівського району ухвалили резолюцію звернутися до Дніпропетровського окружкому КП(б)У з пропозицією провести розкуркулення в тих сільрадах, де було колективізовано 100% бідноти, батрацтва та середняків. У Павлоградському районі сільрадами, які перейшли до масової колективізації, були визнані Вербки, Вербовате, Межирич, Благодатне [2, арк. 209].

Для проведення розкуркулення створювали окружні партійні трійки у складі секретаря окружкому, голови окрвиконкому та начальника окрвідділу ДПУ, а також райтрійки: секретар райкому, голова райвиконкому, уповноважений ДПУ. Надзвичайні трійки з розкуркулювання у селах організовували в такому складі: голова сільради, уповноважений РПК та секретар партосередку або голова КНС [6, арк. 351].

26 лютого 1930 р. трійка з розкуркулення Дніпропетровського окружкому КП(б)У затвердила персональний склад шести бригад окружкому з розкуркулення, до кожної з яких входило від 9 до 15 осіб. Найчисельнішою була бригада, яка мала розкуркулювати в Карло-Марксівському районі. До складу бригад входили окружний прокурор, члени бюро окружкому КП(б)У, ЛКСМУ, співробітники окресуду, міськради, райспоживспілки, статбюро, Держстраху і навіть Інвалідної кооперації. Всього у їхньому складі було 65 осіб

[3, арк. 18–20]. 28 лютого 1930 р. бригади Дніпропетровського окружкому КП(б)У під керівництвом членів бюро окружкому виїхали до шести районів суцільної колективізації.

Операція з виселення куркулів другої категорії із районів суцільної колективізації була проведена в Дніпропетровському окрузі на початку березня 1930 р. Щоб унеможливити втечі розкуркулених, влада починала депортацію з вилучення голів родин. Так, станом на 1 березня 1930 р. в Юр'ївському районі заарештували 180 куркулів, Новомосковському – 41, Васильківському – 138 [4, арк. 2, 3, 6]. М. Дніпренко у своїх мемуарах «Куркулі» вказує, що саме тоді заарештували і його 20-річного батька, і навіть 82-річного дідуса Якіма Семеновича Полодурова з с. Любимівка Карло-Марксівського району Дніпропетровського округу. «Заарештованих загнали до холодного і вогкого підвалу, де почали проводити інтенсивний допит, особливо вночі. Катували, били. Їсти й спати не давали» [7, с. 100].

Для проведення розкуркулення і депортації було залучено велику кількість виконавців. У Верхньодніпровському районі у розкуркуленні брали участь 493 особи. А в Юр'ївському районі до кожної розкуркуленої родини, яку мали депортувати, прикріпили бригади у складі 5–6 батраків та бідняків [4, арк. 6, 8].

Депортацію здійснювали поетапно. Так, першу частину розкуркулених виселяли із сіл Губиниха, Миколаївка, Вільне, Воронівка Новомосковського району о 7-й годині ранку 3 березня 1930 р. З інших сіл району виселення провели 4 березня. Також 3 і 4 березня 1930 р. проводилася депортація розкуркулених з Юр'ївського району [4, арк. 2, 8].

Поведінка мешканців села під час депортації різнилася. В одних населених пунктах селяни чинили спротив розкуркуленню і депортації односельців, перешкоджаючи їхньому арешту й вилученню майна, фактично відбиваючи їх у міліціонерів і співробітників ДПУ. Наприклад, у С. Сергіївка Юр'ївського району 300 селян, серед яких було «багато родичів куркулів», прийшли проводити розкуркулених і погрожували побити уповноважених. У С. Кулебівка Новомосковського району жінки з палицями і вилами напали на членів комісії, ганяли їх по селу, після чого двоє відмовилися брати участь у розкуркуленні. В інших селах люди були настільки залякані, що боялися навіть прийти попрощатися з депортованими. Так, у Межівському районі «не лише знайомі, але й родичі не прийшли прощатися з тими, кого виселяли» [4, арк. 8, 9, 12, 18].

Селяни, яких мали депортувати, намагалися продемонструвати «зовнішній спокій», заявляючи: «Ми звикли працювати, все одно, де працювати» [4, арк. 8].

Під час депортації представники влади та активісти пильнували, щоб розкуркулені селяни не взяли з собою речей понад встановлену норму. Наприклад, у Васильківському районі деякі батраки й бідняки з обуренням заявляли, що куркулям «дозволяють брати з собою занадто багато речей». А Васильківська рапартрійка з розкуркулення наказала зробити облік надлишкового майна і надіслала рапорт коменданту пересильного пункту

передати надлишкове майно тим куркульським родинам, у яких не вистачало речей [4, арк. 6].

Розкуркулених вивозили на залізничні станції Іларіонове Карло-Марксівського району, Просяна Васильківського району, Варварівка Юр'ївського району. У Васильківському районі на пункт відправлення спрямували 169 розкуркулених родин, де завантажили до вагонів 164 сім'ї чисельністю 960 осіб. Ще чотири розкуркулених родини після перевірки було виключено зі списків на депортацію. Про особливу жорстокість репресивної акції свідчить віковий і гендерний склад депортованих: 478 чоловіків, 482 жінки, серед них лише 531 доросла особа [4, арк. 18].

Усього із Дніпропетровського округу виселили – 743 сім'ї у складі 3544 осіб. Показово, що план з депортації перевиконали, бо з Дніпропетровщини передбачалося виселити 701 куркульських сімей [1, с. 211]. Комфракція президії Дніпропетровського окрвиконкому на своєму засіданні 28 квітня 1930 р. констатувала, що процедура виселення куркульських господарств пройшла задовільно, план виконано.

Як свідчать документи, організація висилки здійснювалася з численними порушеннями. Вагонів не вистачало, тому в теплушках замість встановлених нормою 40 осіб розміщували по 50 та ще й із ручним багажем. Міліціонери поводитися грубо. Перед відправкою розкуркулених не завжди попереджали, що вагони зачиняють, і тому вони залишалися без питної води та продовольства. Частина депортованих були погано одягнені (їм навіть не дозволяли взяти з собою кожухи), а в деяких взагалі був відсутній ручний багаж. На Варварівському станційному пункті прямо під час відправки в однієї жінки почалися пологи [4, арк. 17]. Зрозуміло, що за такого безладдя шанси доїхати до пункту призначення були не в усіх.

Висновки. Депортація розкуркулених селян за межі Дніпропетровського округу в 1930 р. була ретельно підготовленою репресивною операцією більшовицького режиму, яка здійснювалася поетапно. На Дніпропетровщині до її організації були залучені партійні трійки: окружні, районні, сільські, а також місцевий партійно-радянський, комсомольський і бідняцько-батрацький актив, який входив до складу бригад з розкуркулення. Разом з тим масштабність репресивної акції, відсутність у ДПУ досвіду переміщення великої кількості людей, залучення до розкуркулення місцевих органів влади стали основними чинниками безладдя, що сприяло саморозкуркуленню та втечам селян.

Бібліографічні посилання

1. Васильєв В., Віола Л.. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. 536 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1228. 367 арк.
3. ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1602. 38 арк.
4. ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1617. 227 арк.
5. ДАДО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1643. 31 арк.
6. ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 73а. 384 арк.

7. Дніпренко М. Куркулі. Спогади, свідчення, роздуми. Дніпропетровськ: Моноліт, 2009. 348 с.

8. Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 327 с.

9. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред. В. Данилова, р. Маннинг, Л. Виолы. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. 927 с.

ДЕРЖАВНА ПРОГРАМА «РЕАБІЛІТОВАНИ ІСТОРІЄЮ»: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ У ПРИДНІПРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ

Валентин Іваненко

*доктор історичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України*

Постановка проблеми. Одним із фундаментальних чинників гуманітарної політики у ході розбудови Української держави стало, як відомо, поряд з іншим, безупинне нарощування загальносуспільних зусиль щодо розвитку, збереження та регенерації нашої історичної пам'яті, рішуче і повне очищення її від архаїчних нашарувань минулого, і щонайперше від зловісної комуністичної та пострадянської, головно російської спадщини з її незліченними жертвовними трагедіями українців. Адже не секрет, що саме Москва на всіх етапах була генератором політики диктату і прямого терору щодо українства, що цей терор ініціювався й спрямовувався безпосередньо із Кремля та був наслідком ухвал у найвищих інстанціях і особисто тодішніх й сучасних вождів-генсеків чи президентів. Апогеєм же перманентного нагнітання ними україноненавистницького психозу є нинішня повномасштабна війна-геноцид Російської Федерації проти України, кінцева мета якої викристалізовується максимально чітко і відверто – знищити Україну як таку, тобто «стерти її з лиця землі» та політичної мапи світу. І попри нечуваний цинізм та явну дикість таких варварських намірів агресивної путінської кліки, цей грізний виклик для українського народу є сьогодні реальністю, війна триває, з маніакальною одержимістю та жорстокістю спустошуючи наші міста і села, несучи смерть і страждання мільйонам українців, спонукаючи їх до пошуку кращої долі подалі від московських опричників, за межами рідної землі.

Мета дослідження. Тож все це неабияк актуалізує необхідність посиленого звернення до історичного досвіду та уроків української минувшини ХХ – першої чверті ХХІ ст., передусім до найтяжчих, найболючіших витворів московитів щодо кількох поколінь наших співвітчизників, так званих «оголених нервів», з-поміж яких в епіцентрі наукової та громадської думки залишаються драматичні перипетії глибинних суспільних перетворень більшовицько-

московського режиму, докорінної ломки звичних устоїв життя українців, що називається, «через коліно», точніше, через масоване насильство, репресії, голодомори, депортації тощо.

Зауважимо принагідно, що вже на зорі української незалежності за активної підтримки властей в Україні розгорнулася цілеспрямована, системна і масштабна науково-пошукова та просвітницька робота в даному напрямку, перш за все переважно в рамках державної програми «Реабілітовані історією» (РІ), прийнятої восени 1992 р. Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України з подачі патріарха вітчизняної історичної науки, голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка П. Т. Тронька. Власне, він, маючи солідний досвід організації розробки на державному рівні низки крупних, соціально значущих гуманітарних проєктів, приміром, 26 – томної «Історії міст і сіл УРСР», цілком логічно очолив Головну редколегію з підготовки й видання науково-документальної серії книг про злочини Кремля на території України за радянської доби. При цьому стратегічне завдання нового проєкту метр сформулював гранично просто і ясно: поіменно назвати всіх українців, що постраждали від беззаконня режиму в ті часи.

На виконання ухвалених рішень в кожному регіоні розпочалася відповідна організаторська робота. У грудні 1992 р. на Дніпропетровщині була створена і зафункціонувала обласна редколегія на чолі з «гуманітарним» віце-губернатором О. Федосєєвим (потім були Т. Кравченко, О. Сокульська, Є. Бородін, М. Пустова, К. Примаков, Д. Батура, С. Карпенко, О. Горб). Проте внаслідок тодішньої соціально-економічної кризи розгорнути її роботу на повні оберти вдалося лише з середини 90-х рр., коли при редколегії був утворений на засадах комунального підприємства виконавчий інструмент – науково-редакційний центр (НРЦ), адміністративно підпорядкований Управлінню з соціальних і гуманітарних питань (пізніше – Управлінню культури, туризму, національностей і релігій) облдержадміністрації, де знайшли необхідні бюджетні кошти, затвердили штатний розпис (спочатку 5-6 одиниць, пізніше більше), виділили приміщення під офіс, оргтехніку. Першим директором центру був С. Матов, з 2001 р. – Л. Прокопенко, а з кінця 2023 р. ці функції виконує А. Лимар. Науковий супровід центру на посаді завідуючого редакцією з самого початку і по січень поточного року здійснював В. Іваненко.

Звичайно, нам самим, особливо на початковому етапі, доводилося вирішувати безліч далеко непростих та ще й практично незаних до того завдань: вести пошук і юридичне оформлення оптимальної моделі НРЦ, залучати до розробки новаторського проєкту і підготовки серійних видань кваліфікованих фахівців, науковців місцевих вишів, краєзнавців, обізнаних зі змістом, прийомами та специфікою такої роботи, відпрацьовувати механізм взаємодії і включення у цей процес місцевих силових структур – СБУ, МВС, прокуратури, суду, а також архівів, музеїв, бібліотек, зацікавлених громадських організацій на кшталт Товариства колишніх політв'язнів, розв'язувати невідкладні фінансові, кадрові та інші питання.

Значні «тертя», скажімо, мали місце при налагодженні нашої співпраці з основним постачальником відповідної «репресивної» інформації – обласним

управлінням СБУ через те, що окремі його керівники намагалися усіляко обмежити доступ до своєї «святині» – архіву, де якраз й зберігалися потрібні нам політично вмотивовані слідчі справи на мешканців Дніпропетровщини, більшість з яких рука дослідника взагалі ще ніколи не торкалася. Спецслужба ретельно оберігала свої утаємничені криївки, хоч і офіційно розсекречені вже на той час. Та зрештою за сприяння регіональної влади непорозуміння в основному долалися, виникали необхідні контакти, нормальні ділові стосунки, а в період найбільш інтенсивного опрацювання документальних матеріалів в архіві СБУ (1996-2005) члени НРЦ мали навіть постійно діючі перепустки на територію цього режимного підприємства, що й стало багато в чому запорукою успішного вирішення покладених на центр завдань.

Не можу сьогодні не згадати його співробітників І. Борисова, О. Приходька, В. Тверезого, р. Шабанову, Ю. Пшеничного та ін., які зробили тоді разом з деякими науковцями (В. Ченцов, Н. Романець, А. Голуб) максимум можливого для виявлення, систематизації та введення у науковий обіг потужних масивів унікальних архівних документів, і не тільки у спецховищах СБУ, а й у фондах інших держаних архівів, насамперед ДАДО.

Окремо хотів би виділити скромного «трудягу» на ниві регіонального репресознавства, наукового секретаря НРЦ, кандидата історичних наук, доцента р. Терещенка, чий внесок у вивчення та оприлюднення багатьох невідомих сторінок з історії державного терору в нашому краї насправді важко переоцінити. Його наукову скрупульозність і порядність, пульсуючу повсякчас енергію, ініціативність, відданість дорученій справі ми відчували завжди, упродовж всієї багаторічної та винятково плідної діяльності в центрі, починаючи з перших кроків у ньому і до останніх днів життя (1996-2022). Він був, що називається, душею колективу, його своєрідним «нервом», «двигуном», генератором цікавих і перспективних ідей, тем, персоналій, що потребували поглибленого освоєння. Подеколи здавалося, що Рем Костянтинівич у дослідницькому процесі цілодобово, як кажуть, 24/7.

Водночас нам вдалося долучити до співпраці чимало зацікавлених у тематичному профілі центру науковців. Серед них – Д. Архірейський, О. Бажан, Н. Бикова, О. Бойко, В. Борисов, Є. Врадій, А. Голуб, Л. Гордєєв, О. Каїнова, О. Нікілев, Н. Печеніна, Ю. Пархоменко, Н. Романець, В. Савчук, С. Світленко, р. Сергієнко, О. Слонівський, І. Толстих, В. Ченцов, О. Чепурко, Г. Швидько, А. Шевченко, р. Шляхтич, В. Яценко та ін. Допомогали також центру у відтворенні окремих сюжетних ліній «репресивного» минулого Придніпров'я й журналісти М. Чабан, В. Козак, краєзнавці І. Ентін, Д. Куделя, Ф. Молчанова та ін. Нашими надійними партнерами на всіх етапах реалізації проекту були Архів управління СБУ в Дніпропетровській області, Державний архів Дніпропетровської області (директор В. Юркова, потім М. Киструська, М. Постолов), Національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (директор Н. Капустіна, пізніше Ю. Пісчанська, О. Старік), обласна наукова бібліотека (директор Н. Тітова), від яких ми завжди і оперативно отримували потрібну інформацію.

Все це у сукупності дозволило під патронатом обласної редколегії та її науково-редаційного центру, спільними зусиллями великої групи фахівців-істориків забезпечити реалізацію на Дніпропетровщині державної програми «Реабілітовані історією», а з нею й якісну, комплексну розробку важливої наукової, політичної, морально-етичної та соціально чутливої проблеми, в ході якої було суттєво прирощено її історико-джерельну базу, передусім за рахунок нових архівних документів і, головне, сформовано спочатку електронний кейс даних на реабілітованих згідно з українським законодавством громадян області, а після його верифікації вперше встановлено і оприлюднено достатньо повний мартиролог постраждалих від репресій наших земляків, що нараховує 23351 особу. Схоже, однак, що це лише вершина айсберга, тобто попередня цифра, оскільки процес реабілітації триває (хоч і дуже повільно порівняно з останнім десятиріччям ХХ ст.), а картотека архівно-слідчих справ, що є у місцевій спецслужбі, ще далеко не вичерпана. Щоправда, за словами архівістів, багато в ній і суто кримінальних справ, з відсутньою політичною компонентною. Тож маємо надію на поповнення у найближчому майбутньому існуючого мартиролога.

Узагальнюючі здобутки дніпропетровських істориків у цій площині, а вони є без перебільшення вагомими, достойними, можна проілюструвати на прикладі цілої низки видань, що вийшли під егідою обласної редколегії та НРЦ. Йдеться як про первісний варіант структурування накопиченої фактології відповідно до рекомендацій Головної редколегії у п'яти томах (восьми книгах), що побачила світ уже в 1999-2006 рр., так, звісно, і про розширену та доповнену його версію у фундаментальному двотомнику під назвою «Реабілітовані історією» (2008-2009) сумарним обсягом понад 2 тис. стор. (бл. 180 др. арк.), а також про блок ще кількох тематичних серій у п'яти томах кожна:

- «Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій» (2013-2017);
- «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена» (2013-2017);
- «Трагічне минуле: документи свідчать» (2018-2022);
- «Славетні постаті Придніпров'я: імена, повернені з минулого» (2019-2023).

Наразі започаткована нова п'ятитомна серія «Засуджені за націоналізм», готується до друку перша книга.

В цьому ж ряду й інші індивідуальні та колективні праці наших дослідників, у тому числі по схожій тематиці – терору голодом селян Дніпропетровщини під час штучно влаштованого Кремлем Голодомору початку 30-х років як цинічна помста за їх відчайдушний спротив розбійницькій колективізації, розкуркуленню, депортаціям тощо. Синтезоване бачення тогочасних трагічних подій в регіоні найбільш компактно і повно викладене у дніпропетровському томі Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні (2008), а також в ґрунтових працях Н. Романець й інших науковців.

Як бачимо, за роки незалежності на Дніпропетровщині накопичено чималий позитивний досвід у дослідженні злочинів комуно-московського режиму, безвинними мучениками й заручниками якого стали десятки тисяч

мешканців краю. Відтепер їх імена повернені із забуття, історична справедливість щодо них відновлена, а наша історична пам'ять помітно збагачена, що, окрім іншого, слугує чи не найчутливішим індикатором рівня загальної культури та цивілізованості української нації, суворим повчальним уроком у виборі моделі, політикуму та партнерів її стратегічного поступу, беззастережному і непохитному відстоюванні своїх національних інтересів. І сталося все це значною мірою саме завдяки реалізації державної програми «Реабілітовані історією», робота над якою, до речі, виявилася досить складною, різновекторною і навіть делікатною, вимагаючи від кожного причетного до неї виняткової уваги, такту, чесності, щирості, об'єктивності, оскільки лише з такими підходами можна було забезпечити жаданий кінцевий результат, тобто відтворити неупереджені, правдиві картини тогочасного суперечливого, багато в чому драматичного повсякдення у регіоні здебільшого крізь призму понівечених доль тих, кому довелося прийняти на себе жорстокий нищівний удар терористичної державної машини радянсько-російського зразка.

Натомість, попри очевидні та вагомні напрацювання, навряд чи є підстави говорити про вичерпаність окресленої проблематики, бо, на моє переконання, окремі тематичні блоки історичного репресознавства на Придніпров'ї все ще слабо чи недостатньо повно вписані у загальний контекст його трагічного минулого, а дещо взагалі поки що залишається «поза кадром», так би мовити, потребуючи додаткових зусиль й поглибленого вивчення науковцями-гуманітаріями.

Висновки. Конкретно, думаю, варто було б зосередитись на таких перспективних моментах.

По-перше, є нагальна потреба переглянути й уточнити саму концепцію, формат і механізм функціонування НРЦ як основного координаційно-методичного осередку забезпечення подальшої розробки та просування державної програми «РІ» в регіоні, насамперед через перманентне кадрове скорочення і втрату кваліфікованих фахівців, що призвело до помітного звуження його функціональної активності і поступового згортання деяких важливих її елементів, передбачених рекомендаціями Головної редколегії. Маю на увазі, зокрема, продовження постійних кроків з оновлення і нарощування інформативно-документальної бази, банку даних на реабілітованих з 2000-х років громадян, взаємодії з правоохоронними органами в цих питаннях, можливостях оприлюднення відповідних матеріалів, доступу до архівосховищ тощо. На мій погляд, наразі «друге дихання» центру могли б надати невідкладні дії на рівні обласних інстанцій, спрямовані на зміцнення і фахове (наукове) оновлення його кадрового складу та переформатування функцій. Крім того, не зайвим, напевно, було б і долучення свіжої «молодої крові» у вигляді зацікавлених в тематиці студентів-істориків, з числа яких можна створити ініціативну групу для роботи в архівах, бібліотеках.

По-друге, з метою уточнення і доповнення існуючого мартирологу наших постраждалих від терору властей земляків слід обов'язково продовжити опрацювання архівно-слідчих справ в архівах СБУ і ДАДО, по яким прийняті з початку 2000-х років позитивні рішення з реабілітації, оскільки їх картотека, за

даними СБУ, набагато ширша від використаних нами при підготовці першої версії мартирологу. Хоч в ній, як уже зазначалося, містяться не тільки «політичні», а й багато суто кримінальних справ, що поза межами нашого фахового інтересу.

По-третє, значної активізації потребує робота НРЦ у напрямку так званої «селянської лінії» репресій, й передусім щодо налагодження нарешті необхідного конструктиву та координації дій у формуванні електронної бази даних на депортованих під час колективізації та розкуркулення (1930-1933) селян Дніпропетровщини, що налічує десятки тисяч. Тільки у 1931 р. з області було виселено не менше 25 тис. осіб. Тут просто непочатий край роботи.

Одночасно за наявності належного кадрового забезпечення та фінансування центр міг би долучитися до організаційно-пошукових кроків щодо виявлення додаткових джерел інформації та створення максимально повної статистики загиблих в регіоні від радянських голодоморів 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 років.

По-четверте, вважав би за доцільне під егідою обласної редколегії та НРЦ організувати через місцеві громади відповідні заходи задля встановлення точного і повного переліку місць масових розстрілів та поховань репресованих громадян в регіоні.

По-п'яте, спираючись на досвід центру щодо підготовки низки серійних видань з репресивної тематики та їх позитивне сприйняття громадськістю, бажано продовжувати таку роботу й надалі.

І насамкінець, як на мене, настав час організувати й провести у 2025 році, можливо, на базі Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара представницьку науково-практичну конференцію з робочою назвою «Репресована Дніпропетровщина», на якій можна було б всебічно проаналізувати і узагальнити нагромаджений в регіоні досвід наукового осмислення подій та уроків злочинної комуно-російської спадщини та теренах нашого краю. Її актуальність є цілком очевидною, особливо у світлі чи не найгрізнішого з часів Другої світової війни зовнішнього виклику для України – триваючої агресії путінської Росії на наших споконвічних історичних землях.

Секція 4. НАУКА, ДУХОВНІСТЬ І КУЛЬТУРА КРАЮ

ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В МАТЕРІАЛАХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ЧИТАНЬ

Наталя Печеніна

*кандидатка історичних наук,
доцентка, завдувачка кафедри історії*

Криворізького державного педагогічного університету

Постановка проблеми. З 2015 року за ініціативою кафедри історії України та правознавства й Музею історії Криворізького державного педагогічного університету (КДПУ) започатковано проведення щорічних історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». До участі в краєзнавчих читаннях запрошуються науковці, викладачі, студенти, співробітники музеїв, архівні працівники, краєзнавці-аматори, бібліотечні працівники, вчителі шкіл та учні старших класів, працівники мас-медіа, представники громадських організацій. До розгляду учасникам пропонується цікава та актуальна тематика, що висвітлює різноманітні аспекти історії Криворіжжя в ретроспективі. Одним з таких важливих напрямів дослідження є події російсько-української війни, яка триває з 2014 року. Важливим аспектом в контексті новітньої історії є збереження та вшанування пам'яті полеглих воїнів, одним з інструментів накопичення даних про них виступає інтерв'ю. Шляхом інтерв'ювання забезпечується глибоке розуміння досліджуваної проблеми та фіксація тих нюансів, які не зафіксовані в офіційних документах.

Мета дослідження – проаналізувати висвітлення подій російсько-української війни в матеріалах історико-краєзнавчих читань КДПУ.

В матеріалах VII Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...» вміщено інтерв'ю з Іриною Харчук, матір'ю загиблого криворіжця Андрія Цвітненка, бійця 39-го батальйону, яка виступила з ініціативою увічнення пам'яті сина. Підготовчий етап, проведений студентом університету спеціальності «Історія» Олександром Холодняком, передбачав опрацювання опублікованих джерел – інтернет-ресурсів, матеріалів періодичних видань та музейних фондів. На цій основі студентом було розроблено комплекс запитань, згрупованих в окремі розділи в хронологічному порядку [1, с.54–66]. Були задані 14 відкритих питань за такими темами як родина, дитинство, навчання в школі, світ захоплень та вибір професії, світоглядне становлення, позиція щодо подій в Україні кінця 2013 – початку 2014-го років.

Ще одне інтерв'ю про життєвий шлях загиблого бійця 93-ої бригади Олександра Караченцева у його матері взяла студентка історичного Діана

Назаренко [1, с.67–73]. Матеріал доповнено фото з особистого архіву родини. Можна констатувати, що спогади рідних загиблих воїнів є важливим джерелом інформації, яке допомагає висвітлити загальну картину українсько-російського протистояння на Донбасі, а також є важливим етапом на шляху вшанування пам'яті загиблих військових на Сході України.

22 лютого 2022 року російська федерація перейшла до повномасштабного вторгнення в Україну. Осмисленню тих подій присвячено статті декількох авторів ІХ Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...». Серед них – робота доцентки кафедри історії Тетяни Мак: «Перші пости в соціальних мережах, прозові і римовані слова-звернення – це вже історичні документи. Свідчення часу важких випробувань. Рефлексії і формулювання того часу допомагали встояти іншим, давали розуміння, що ти не один, думаєш і намагаєшся опиратись. Історія Криворіжжя воєнного року у віршах і постах 2022-го студентів-істориків і випускників історичного факультету Криворізького педагогічного» [2, с.13]. Кафедра історії ініціювала онлайн-зустрічі зі студентами заради координації діяльності, психологічної допомоги. Студенти відгукнулися на заклик кафедри ділитись тим, про що думається і пишеться у важкі години. У своїй статті Тетяна Мак наголошує: «Вже лютовими днями формувалось в історичному середовищі викладачів, студентів, випускників КДПУ розуміння необхідності створення групи для допомоги фронту. Запити були – на фронті люди, яких ми знали студентами, які в бойових діях здобувають новий досвід. Так була створена волонтерська група «Захисники Істфаку». І в перші дні в ній не тільки формулювались потреби наших захисників, але і з'явилися їх рефлексії, інколи – під час нічної варті зі зброєю в руках» [2, с.17].

Дослідити морально-психологічний стан воїна ЗСУ – після проведеного інтерв'ю з бійцем 93-ої окремої механізованої бригади «Холодний Яр» С. Дерево – вирішує студентка спеціальності «Історія» Ярослава Вереша [2, с.21–24]. Будні та реалії волонтерської діяльності розкрито в інтерв'ю студентки спеціальності «Соціологія» Євгенії Бикової з криворізьким волонтером В. Головченком [2, с.25–33].

Марія Нікитенко, науковий співробітник Комунального закладу культури «Міський історико-краєзнавчий музей» Криворізької міської ради досліджує монументи скульпторів В. Токаря та О. Канібора як відповіді культурно-мистецького Криворіжжя на російсько-українську війну [2, с.42–48].

Зокрема, в статті описано встановлення «першого монументального пам'ятника (тривимірне скульптурне повнофігурне зображення) героям АТО в Тернівському районі, в березні 2016 р. Прообразом центральної фігури скульптурної композиції, виготовленої за макетом В. Токаря, став мінометник-«кіборг» Євген Абросимов (позивний – «Абрикос»), який брав участь у захисті Донецького аеропорту» [2, с.47]. Сучасне відродження українського мистецтва, на думку автора, є відображенням процесу національного самопізнання у складну добу.

Висновки. Участь в роботі історико-краєзнавчих читань надає можливість для особистого внеску в історичні дослідження міста, виховує відповідальність за збереження історичної пам'яті та заохочує нові покоління дослідників до вивчення історії свого міста.

Бібліографічні посилання

1. «Криворіжжя: погляд у минуле...»: Матеріали VII Історико-краєзнавчих читань. Том 1. Кривий Ріг, 2021. 130 с.
2. «Криворіжжя: погляд у минуле...»: Матеріали IX Історико-краєзнавчих читань. Кривий Ріг, 2023. 113 с.

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДОСЛІДЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Олег Журба

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Постановка проблеми. Виявлення, наукове опрацювання, публікація та використання інформаційних ресурсів не лише репрезентують етапи введення архівних матеріалів до наукового та громадського обігу, але є одним із важливих завдань державних архівних установ. Аналітичне опрацювання цього досвіду, представляється актуальним науковим завданням у контекстах історії архівної справи, розвитку краєзнавчих та регіональних студій, регіональної історіографії, історичної культури [3; 4].

Метою дослідження стало виявлення основних напрямків і форм наукової роботи Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО) у справі археографічного та аналітичного освоєння історії Придніпров'я за останні 30 років.

Виклад основного матеріалу. Науковий доробок співробітників ДАДО можна розподілити на три великі групи. Перша з них репрезентує традиційну для архівних установ роботу з підготовки, вдосконалення та публікації науково-довідкових видань, які демонструють структуру і зміст архівного зібрання. Про динаміку і якість такої роботи яскраво свідчать навіть кількісні показники. Якщо текст першого опублікованого путівника по архіву 1960 р. умістився на 193 сторінках [1], то його четверте видання 2016–2017 рр. вийшло в двох великих томах загальним обсягом 1104 сторінок [2]. Окрім фундаментальних розмірів останнє видання вирізнялося високим рівнем наукового опрацювання, про що свідчить склад науково-допоміжного апарату, націленого

на забезпечення ефективної роботи споживачів архівної інформації, задоволення їхніх різноманітних запитів. Особливо варто відзначити, що окрім традиційний у такого роду виданнях іменного, географічного, предметно-тематичного покажчиків, укладачами путівника була укладена докладна, хоча і не повна, бібліографія наукових видань архіву, праці з історії ДАДО, дослідження його колекцій та фондів. Цей бібліографічний комплекс може розглядатися як важливе історіографічне джерело для постановки питання формування стратегій використання архівних ресурсів у наукових та суспільних практиках.

Другим блоком наукових праць виданих співробітниками ДАДО за добу незалежності стали археографічні публікації, створення яких є важливою формою введення до наукового та громадського обігу документів Національного архівного фонду. Реалізація цього завдання має суттєве значення для формування іміджу архіву як наукової установи та для популяризації його інформаційного потенціалу. Археографічним публікаціям властивий суттєвий пам'яткоохоронний потенціал, бо вони є одним з ефективних засобів збереження архівних документів. Публікація ретроспективної архівної інформації здатна також суттєво збільшувати щільність наукового освоєння, надаючи можливості включитися до її опрацювання більшій кількості споживачів, що створює сприятливі умови для реалізації наукових і пізнавальних проектів.

Будучи включеними до освітньої діяльності, археографічні публікації здатні нести й дидактичний заряд, знайомлячи студентів-гуманітаріїв як з інформаційними можливостями архівних комплексів, так і з культурою сучасної археографічної практики.

Більше того, археографічні публікації не лише забезпечують інформаційне прирощення джерельної бази історичних досліджень, але й мають суттєвий історіографічний потенціал. Нові масиви опублікованих документів, що були раніше недоступні, здатні не лише закрити так звані «білі плями», але й суттєво змінювати проблематику досліджень, впливати на інтерпретацію відомих подій і процесів, створювати новий джерельний та дискусійний простір, – тобто стати суттєвим фактором історіографічного процесу.

Нарешті, розглядаючи археографічну практику в контексті конструювання історичної пам'яті, варто звернути увагу й на можливості використання наукових публікацій архівних джерел як ефективного інструменту для вивчення проблем історії суспільної, в тому числі й історичної думки, для діагностики стану історичної культури суспільства і професійної культури істориків.

Планомірна археографічна робота архіву розпочалася наприкінці 2000-х рр. і була пов'язана із зовнішніми стимулами, що виходили від державного керівництва, яке виробляло стратегію нової історичної політики, спрямованої на перекодування історичної пам'яті українців [6]. Одним з ключових її елементів стало увічненні загиблих під час Голодомору 1932–1933 рр., у тому числі шляхом оприлюднення раніше закритої архівної інформації. Разом з іншими місцевими професійними історичними інституціями (Дніпропетровським історичним музеєм ім. Д.І. Яворницького, історичним факультетом ДНУ

ім. О. Гончара, Дніпропетровської обласною універсальною бібліотекою) ДАДО став одним із виконавців цього загальнодержавного проекту під патронатом Українського інституту національної пам'яті [7].

Водночас, використовуючи суспільно-політичну кон'юнктуру, архівні працівники наважилися на власний науковий проект, підготувавши високоякісне археографічне видання присвячене Голодомору [9]. Основою успіху цього проекту стала адекватно визначена стратегія відбору джерел. Організатори справедливо виходили з того, що археографічна публікація, присвячена Голодомору на Дніпропетровщині, не повинна дублювати вже опубліковані джерела, а націлюватися на презентацію невідомих раніше документів регіонального походження, які нерідко були позначені грифом «таємно», або «цілком таємно».

Загалом було опубліковано 274 архівні документи з фондів ДАДО, які представлені наказами, постановами, розпорядженнями, вказівками, повідомленнями та довідками як вищих владних структур СРСР та УРСР, так і місцевих партійних, радянських органів, колгоспів, заготівельних контор, правоохоронних органів та органів охорони здоров'я.

Заслуговує на окрему увагу науково-довідковий апарат, структура і зміст якого значно ширший, ніж прийнято для археографічних видань. Насамперед це стосується «Реєстру документів про Голодомор 1932–1933 рр., що зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області». Він представляв собою перелік 1516 документів ДАДО і надавав широкі можливості для суттєвого розширення дослідницького пошуку.

Наступне капітальне археографічне видання було присвячено висвітленню німецько-фашистської окупації Дніпропетровщини [8]. Особливістю цього проекту стало те, що, на відміну від багатьох видань архівних документів, присвячених великій війні, він повністю побудований на джерелах одного виду. Це хронологічні довідки, що готувалися представниками місцевої влади відразу після визволення у рамках діяльності Надзвичайної Державної комісії (НДК) з розслідування злочинів німецьких загарбників – тобто документи так званих «окупаційних фондів», які не вводилися до наукового обігу через засекреченість.

Хронологічні довідки розкривають особливості окупаційного режиму в кожному населеному пункті, називають тих, хто, на думку їх авторів, найбільше винен у стражданнях мешканців. Простіше кажучи, опубліковані документи відкривають можливість наблизитись до розуміння як особистісного так і регіонального вимірів війни.

Іще один крупний археографічний проект з'явився наприкінці 2016 р. і був присвячений подіям революції 1917–1921 рр. [15]. При підготовці видання автори відштовхувалися від історіографічної традиції наукового освоєння проблематики революції 1917 – 1921 рр. З одного боку, враховувався значний доробок радянської історичної науки з її домінуючою увагою до більшовистського руху. З іншого, бралася до уваги наявність сучасних ґрунтовних археографічних видань, присвячених українській революції, де в центрі уваги

знаходилися події і документи, що висвітлюють боротьбу за центральну владу в Києві. Виходячи з цього, цілком обґрунтованим виглядає головний ідейний задум видання: «простежити зміни у формуванні державної та владної політики на місцях відносно українського руху, ставлення громадян до процесів Української революції в регіоні, дослідити специфічні особливості розвитку Української революції в регіоні» [15, с. 6].

Таким чином, автори задекларували цілком усвідомлене прагнення відбирати документи, що стосуються лише українського питання в революційних подіях на Катеринославщині. Це, безумовно, суттєво обмежує адекватне уявлення про ситуацію, проблеми і боротьбу того часу. Проте, закриваючи значну лакуну в документальному забезпеченні вивчення і розуміння революції, він робить значний внесок у створення репрезентативної археографічної бази дослідження важливих проблем регіональної історії.

Видання матеріалів української революції на Катеринославщині, як і попередні проекти, вирізняла висока археографічна культура. Науково-допоміжний апарат видання займав 25% його обсягу і надійно забезпечував ефективне використання опублікованих документів у дослідницькій роботі.

Подіям революції присвячена й остання значима археографічна праця ДАДО. Вона представляє собою публікацію протоколів засідань міської Думи 1917 р., які відображають гарячі дискусії представників різних політичних сил та соціальних груп на крутому для країни та регіону історичному переломі [5].

Наступним, третім, блоком наукової продукції ДАДО стало видання п'яти випусків збірника наукових праць «Спадщина», який став осередком дослідницької праці як архівних співробітників, так і архівоорієнтованих представників професійного цеху істориків [10–14]. Критерієм відбору статей до «Спадщини» стало використання дослідниками архівних матеріалів ДАДО, дослідження історії регіональної архівної справи, огляди архівних комплексів, розробка проблем регіональної історії XVIII–XX ст. У збірнику брали участь провідні фахівці закладів вищої освіти, музейних та архівних установ Дніпропетровська / Дніпра, Кам'янського / Дніпродзержинська, Кривого Рогу, Запоріжжя, Бердянська, Сум, Одеси, Чернігова.

Найбільша кількість авторів представлена науковцями ДНУ ім. Олеся Гончара – 15 (С. Світленко, В. Яценко, О. Журба, В. Бурмага, О. Чепурко, О. Каковкіна, А. Болебрух, О. Безносова, О. Безносов, В. Клець, М. Кавун, Н. Юзікова, В. Мирончук, В. Медяник, А. Ліхацький). Співробітники ДАДО репрезентовані текстами 7 авторів (О. Шумейко, Н. Киструська, Н. Юзбашева, О. Касьянов, І. Шапошнікова, А. Колесник, Л. Новікова). П'ять авторів «Спадщини» працювали у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького (С. Абросимова, Т. Архіпова, Н. Степаненко, Ю. Фанигін, Д. Романчук). Історики Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» представлені текстами Г. Швидько, І. Кочергіна та Н. Ченцової. По три автори делегували також Дніпропетровський аграрно-економічний університет (Поплавський, Ю. Пахоменков, Ю. Берестень,) та Музей історії міста Кам'янського (Н. Буланова, Н. Сердюк, О. Пекун,). По два автори працювали у Музеї історії Дніпра (Ю. Берестень, С. Чирук) та

Запорізькому національному університеті (О. Ігнатуша, Н. Швайба). По одному досліднику представляли Державні архіви Черкаської та Одеської областей, архівні відділи Дніпродзержинської та Криворізької міськрад, Криворізький, Сумській та Бердянський педагогічні університети.

Висновки. Наукова діяльність ДАДО за роки незалежності представлена трьома блоками: публікаціями науково-довідкових праць, археографічними виданнями, орієнтованими на виявлення регіональних особливостей найтравматичніших, переломних періодів історії ХХ ст. а також збірником наукових праць «Спадщина», який став важливим осередком для наукового опрацювання історії архівної справи, репрезентації архівних ресурсів та їхніх інформаційних можливостей. Наукова робота ДАДО успішно реалізовувала і важливу організаційну задачу, згуртовуючи навколо дослідження проблем регіональної історії, краєзнавства та архівних інформаційних ресурсів архівістів, музейників, університетських істориків, стала важливим фактором формування сучасної професійної архівної культури та історичної культури регіону в цілому. Особливо варто відзначити, що за обсягом і якістю археографічної продукції ДАДО є не лише беззаперечним регіональним лідером, але й визнаним в Україні осередком підготовки наукової археографічної продукції, про що свідчить присудження архіву вищої відомчої нагороди, премії видатного українського архівіста В. Веретенникова, за публікацію документів присвячених нацистській окупації та українській революції в регіоні.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області: путівник. Дніпропетровськ. 1960. 193 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області: путівник: у 2-х т. Дніпро. 2016. Т.1. 610 с.; 2017. Т.2. 494 С.
3. Журба О. І. Археографічні видання Державного архіву Дніпропетровської області кінця ХХ –початку ХХ століття // Спадщина. Дніпро, 2018. Вип. 4. С. 262–273;
4. Журба О. І. Архівні горизонти катеринославців ХІХ – початку ХХ століття // Архіви України. 2022. №1. С. 61–78.
5. Журнали зборів Катеринославської міської думи. Серпень – грудень 1917 р. / укл. Н. Юзбашева. Дніпро, 2020. 524 с.
6. Касьянов Г. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало ХХІ В. // Историческая экспертиза. 2016. № 2. С. 28–57.
7. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / гол. ред. Є. Бородин; передмова: В. Іваненко, Н. Романець. Дніпропетровськ, 2008.
8. Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади: зб. документів / упоряд.: О. Касьянов і Н. Киструська. Дніпропетровськ, 2010. 378 с.
9. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929– 1933 роки): зб. док. / упоряд.: О. Касьянов, Н. Киструська. Дніпропетровськ, 2008. 498 с.
10. Спадщина: до 100-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. ст. і док. Дніпро, 2022. Вип. 5. 300 С.
11. Спадщина: до 100-річчя створення системи архівних установ України та 95-річчя Державного архіву Дніпропетровської області. Дніпропетровськ, 2018. Вип. 4. 276 с.
12. Спадщина: до 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. ст. Дніпропетровськ., 1999. 200 с.

13. Спадщина: до 85-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. ст. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 2. 268 С.

14. Спадщина: зб. наук. ст. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 3. 344 с.

15. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: зб. док. / упоряд. Ю. Пахоменков, Н. Юзбашева. Дніпро, 2016. 372 с.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ ПРО ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У СЕРІЇ ЗБІРОК «ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ»

Оксана Колесник

*завідувачка відділу «Робоча група по підготовці тому
«Звід пам'яток історії та культури Дніпропетровської області»
Дніпропетровського обласного центру
з охорони історико-культурних цінностей.*

Постановка проблеми. Робота над 28-томним енциклопедичним науково-довідковим виданням «Звід пам'яток історії та культури України» (далі – «Звід») розпочалася ще на початку 1980-х рр. Однак у 1990-х рр. під впливом різних факторів робота над обласними томами «Зводу» загальмувалася.

У Дніпропетровській області активізація підготовки «Зводу» припала на початок 2000-х рр., коли створили робочу групу з підготовки видання в складі Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей (далі – ДОЦОІКЦ) та затвердили склад обласної редколегії. До середини 2010-х рр. накопичився великий масив матеріалів до «Зводу»: історичні довідки, авторські статті, анкети опитування свідків подій, плани будівель, схеми місцезонашування об'єктів культури, фотоматеріали тощо. Однак через певні причини швидко опрацювати зібрані матеріали та об'єднати їх у єдиний масив було неможливо. За таких обставин у 2015 р. за підтримки управління культури, туризму, національностей і релігій Дніпропетровської ОДА було започатковано видання серії збірок матеріалів «Зводу» у розрізі адміністративно-територіальних одиниць області (райони та міста), що дозволило ознайомити громадськість із результатами багаторічних напрацювань.

Даний підхід допомагає провести апробацію матеріалів, залучити до співпраці широке коло науковців і познайомити громадськість із пам'ятками історії та культури Дніпропетровщини.

Стан дослідження. На даний момент немає повного розуміння про ступінь підготовки томів «Зводу» по областях. Така ситуація виникла передусім через те, що рівень комунікації обласних робочих груп між собою, тобто «по горизонталі», наразі фактично відсутній, а спілкування з кураторами з Інституту історії України Національної академії наук України іде переважно «по вертикалі» (Київ – Дніпро).

Сучасні засоби масової інформації дозволяють певним чином відстежувати ситуацію з підготовки томів «Зводу» в різних регіонах України та їхнє наповнення (види пам'яток, кількість, час створення об'єктів тощо). Після аналізу усієї наявної інформації стає зрозумілим, що переважна більшість обласних робочих груп презентують свої напрацювання шляхом видання окремих збірок у розрізі адміністративно-територіальних одиниць (Полтавська, Івано-Франківська, Запорізька, Хмельницька, Харківська, Чернівецька та Чернігівська області) [3; 5], але є і такі, що поділяють пам'ятки за видами (Волинська область) [2], або готують загальний том (Закарпатська та Сумська області) [4].

Дніпропетровська область з 2015 р. презентує свої пам'ятки у серії збірок у розрізі адміністративно-територіальних одиниць. У 2015 – 2024 рр. побачили світ 12 видань, що презентують пам'ятки Правобережжя області (окрім північної частини). Частина тиражу кожної збірки була передана Дніпропетровській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія для розповсюдження через книжковий колектор, до бібліотек вищих навчальних закладів, представникам територіальних громад, різноманітним науковим установам.

Основними джерелами із заявленої теми є збірки серії «Пам'ятки історії та культури Дніпропетровської області» (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»)), наповнення яких побудоване за адміністративно-територіальним, алфавітним і видовим принципами. Відмітимо також, що коло першоджерел для підготовки матеріалів видань є досить широким: облікова документація на пам'ятки, Закони України, Укази Президентів України, Постанови Верховної Ради України, нормативно-правові акти в сфері охорони культурної спадщини, картографічні та фотоматеріали, що фіксують стан об'єктів культури у різні роки тощо.

Виклад основного матеріалу. На території Дніпропетровської області нині на державному обліку перебуває майже 13 000 об'єктів культурної спадщини за 4 видами (археологія, історія, архітектура та монументальне мистецтво), серед яких найбільше пам'яток археології. Упродовж 2008 – 2024 рр. шляхом процесів декомунізації та деколонізації нерухомих об'єктів культурної спадщини й усунення з публічного простору пам'ятників діячам комуністичного минулого з державного обліку були зняті 544 пам'ятки історії та монументального мистецтва (монументи, бюсти) [1; 6]. Паралельно триває робота з підготовки переліків пам'яток для набуття ними статусу щойно виявлених об'єктів.

Інформація про об'єкти культурної спадщини Дніпропетровщини накопичена упродовж 1980 – 2010-х рр. лягла в основу статей про ці пам'ятки, що були підготовлені до обласного тому «Зводу». У 2015 – 2024 рр. частину таких матеріалів було систематизовано та опубліковано в 12 збірках:

- 4 видання містять дані про 473 об'єкти археології, історії, архітектури та монументального мистецтва, що розташовані на території міст Нікополь, Марганець, Покров та Кривий Ріг;

- 8 видань – про 6 931 об'єкт, що знаходяться на землях районів Дніпропетровської області (із них 5 збірок згідно старого районування, 3 – по новим районам).

Замітки про пам'ятки історії, архітектури та монументального мистецтва завжди супроводжуються ілюстраціями (фотографії, плани, схеми розташування), що дозволяє не лише ознайомитися з описовою інформацією про об'єкт, а й скласти уявлення про його сучасний зовнішній вигляд. Проілюструвати ж усі статті на пам'ятки археології не має можливості, але публікації про найцікавіші і найбільші з об'єктів також доповнені світлинами. Так, наприклад, видання про пам'ятки міста Нікополь проілюстровано 116 фотографіями та 11 графічними матеріалами (плани, схеми) [8], а остання збірка «Пам'ятки історії та культури Криворізького району. Частина друга» містять 60 світлин та 3 плани [7].

Необхідність подальшої роботи з підготовки подібних видань стала ще очевиднішою після повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації, коли низка територіальних громад Дніпропетровської області опинилася поблизу лінії фронту (Зеленодольська міська та Широківська селищна територіальні громади Криворізького району) або на відстані ураження артилерією (Марганецька та Нікопольська міські територіальні громади Нікопольського району). Так, наприклад, місто Нікополь майже щоденно потерпає від обстрілів з артилерії та боєприпасів, які скидають з дронів, що призводить до людських втрат, пошкоджень будинків, інфраструктурних та культурних об'єктів. Зауважимо, що переважна більшість історичних та архітектурних об'єктів у Нікополі зосереджена в старій частині міста (вул. Довгалівська, вул. Запорізька, вул. Микитинська, вул. Херсонська), тобто поблизу берега Каховського водосховища [8]. Постійні обстріли цієї околиці міста призвели до того, що практично усі будинки та будівлі мають той чи інший ступінь пошкодження, а реальна оцінка стану об'єктів культурної спадщини наразі неможлива через вищезазначені обставини.

Висновки. Дніпропетровська область є одним із лідерів по кількості пам'яток археології, історії, архітектури та монументального мистецтва, але значна їхня кількість наразі знаходиться на прифронтових територіях, що ускладнює оцінку сучасного стану об'єктів, проведення пам'яткоохоронних заходів і ремонтно-реставраційних робіт. У той же час доступ до деяких об'єктів нерухомої культурної спадщини ускладнений, а інколи й небезпечний. За таких обставин інформація, що уміщена до серії збірок «Пам'ятки історії та культури Дніпропетровської області», дає змогу ознайомитися з історією та зовнішнім виглядом пам'яток без загрози для життя та здоров'я.

Бібліографічні посилання

1. Голубчик Л. Питання дерусифікації та деколонізації нерухомої культурної спадщини Дніпропетровської області // Історія Дніпровського Надпоріжжя: матеріали доповідей XIII Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції, 27 – 28 жовтня 2023 р. [Електронний ресурс]. Дніпро: Середняк К. Т., 2023. С. 7 – 11.

2. Звід пам'яток історії та культури України: Волинська область. Пам'ятки архітектури і містобудування [Електронний ресурс] / Ред. кол. тому: Г. Бондаренко, В. Гика, Г. Охріменко та ін. Київ, 2018. 495 с.
3. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район / Упоряд. В. О. Мокляк. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 352 с.
4. Звід пам'яток історії та культури України: Сумська область [Електронний ресурс]. Київ, 2017. 1855 с.
5. Звід пам'яток історії та культури України: Чернівецька область. Вижвицький район / Авт. кол.: Н. Додяк, М. Іванюк, М. Колеснікова та ін. Київ, 2019. 125 с.
6. Наказ Міністерства культури та інформаційної політики від 16.05.2024 №363 «Про визнання такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, об'єктів культурної спадщини». URL: https://mcsc.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/363_nakaz.pdf (Дата звернення: 29.10.2024).
7. Пам'ятки історії та культури Криворізького району. Частина друга (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Упорядники Л. М. Голубчик, О. С. Колесник. Дніпро: Журфонд, 2024. 252 с.
8. Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Упорядники Л. М. Голубчик, О. С. Колесник, Т. А. Царенко. Дніпро: Журфонд, 2018. 288 с.

КОЛЕКЦІЯ АРТЕФАКТІВ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КАМ'ЯНСЬКЕ

Ірина Шапочкіна

*завідувачка відділу науково-експозиційної роботи
Музею історії міста Кам'янське*

Постановка проблеми. Черняхівська культура на сьогоднішній день залишається однією з найбільших соціально-економічних і культурних утворень першої чверті I тис. н.е. на території Південно-Східної Європи, включаючи лісостепову та степову частину України, Молдови, значну частину Румунії. Враховуючи формування цієї культури внаслідок взаємопроникнення різнокультурних елементів та їх співвідношення, актуальним є питання щодо виділення локальних груп на основі наявного регіонального матеріалу, а в подальшому – розгляд сукупності пам'яток черняхівської культури різних регіонів України в європейському контексті, а також її роль у процесі етногенезу слов'ян. Потребує розкриття питання співвідношення прийшлих та місцевих етнічних складових, основними маркерами яких вважаються кераміка, домобудівництво та поховальний обряд. У зв'язку з цим вбачається важливим аналіз регіональних музейних колекцій.

Мета дослідження – введення до наукового обігу артефактів черняхівської культури з колекції Музею історії міста Кам'янське, виявлених в селах Романкове, Дніпровокам'янка, Боровківка Дніпропетровської та Нові

Санжари Полтавської області, поблизу М. Гайворон Кіровоградської обл., зруйнованому війною РФ проти України, а також у Київській області.

Виклад основного матеріалу. Дослідження пам'ятників черняхівської культури на теренах України в плані поліетнічності, слов'янської колонізації з 1950-х рр. проводилися О. Л. Монгайтом, В. І. Гошкевичем, О. В. Петраускасом, Б. В. Магомедовим, Е. О. Симоновичем, В. Д. Бараном, на Дніпропетровщині – Д. Я. Телегіним [6, с. 13], М. П. Кучерою, В. С. Драчуком [5, с. 100], І. Ф. Ковальновою і В. М. Шалобудовим [3, с. 110, 12], на Кіровоградщині – В. В. Кропоткіним і В. Е. Нахапетяном [4]. Черняхівські пам'ятки Дніпропетровщини були віднесені до дніпрово-дністровської локальної групи [1, с. 211].

Науковий опис колекції черняхівської культури Музею історії міста Кам'янське ускладнюється відірваністю знахідок від досліджуваного об'єкту, бо надійшли від колекціонерів і пересічних городян. Нині вона налічує 64 музейних предмети, взятих на облік і поєднаних у 5 основних типологічних груп: керамічний посуд, знаряддя праці, прикраси, зброя, монети, – дві перші з яких найбільш чисельні. Керамічний посуд ліпний і кружальний, кухонний та столовий представлений наступними типами: глеки, горщики, миски, кухлі. Археологічною експедицією в С. Романкове в 1959 р. були виявлені фрагменти ліпних товстостінних з шамотом та жорствою в тісті та кружальних сіро- і чорнолощених посудин з відмуленої глини, а також із хроповатою поверхнею з домішками кварцю та піску. При цьому ліпна кераміка переважала на поверхні, а кружальна в товщі культурного шару [5, с. 100], що може пояснюватися причинами як хронологічного порядку, так і етнічного. Описані дослідниками зразки не передавалися до фондів Музею. Ліпна кераміка черняхівських поселень, вважається, має північно-західне (скандинавсько-германське та слов'янське) походження. В її основі традиції вельбарської та пшеворської культур Польського Помор'я та Центральної Польщі. Найбільша концентрація цього посуду спостерігається на Дніпровському правобережжі, вздовж Дністра та Південного Бугу. Наявність кружального посуду з «античними» та «вельбарськими» рисами пояснюється пізньоримськими впливами в середовищі фракійців та пізніх скіфо-сарматів. До підгрупи кружального посуду з хроповатою поверхнею, що, на думку Ю. В. Кухаренка, характерне для надпорозьких пам'яток, слід віднести сірого кольору з округлим туловом ойнохою розміром 22x21x20см, виготовлену на ручному гончарному крузі, з Романкового та кухонне горнятко розміром 8x8,5x8,5см з Гайворона.

До підгрупи сіро- та чорнолощеного столового посуду, якого більшість в колекції, належать: романківські ребристі маленька мисочка розміром 5x14x5,5см із залишками розпису всередині та велика 13x30x9,6см, орнаментована по ребру глибокими косими насічками, по плечу під вінцями – трикутниками з пролощених ліній. А також фрагменти стінок з розвинутими вінцями чорнолощених горщиків, прикрашених під вінцями по колу пролощеними лініями, сіролощених ребристих мисочок з С. Дніпровокам'янка, М. Гайворон та С. Боровківка. Наявність на посуді яскраво вираженого ребра посередині висоти ілюструє сарматські впливи. Вирізняються в цій підгрупі знайдені в Дніпровокам'янці фрагменти темно-сірого кольору тарілки,

прикрашеної по бортику трикутниками із заглиблених ліній, та фрагменти округлих стінок сірого та чорного кольору горщиків якісного випалу, орнаментованих під вінцями стрічками квадратів і ромбів, виконаних гребенем, та прокресленими косими хрестами, котрі вважаються сакральними календарними символами. Звідти ж походять верхні частини грубих гончарних кухлів сірого та жовтуватого кольору з домішками жорстви в тісті, з ручками, прикріпленими до вінця, зокрема, виступаючими над вінцями. Цікавість представляє масивний сірого кольору фрагмент піддона з низьким бортиком, вірогідно, гончарної круглої сковороди, що були рідкістю в черняхівській культурі [1, с. 42].

Особливої уваги заслуговує фрагмент стінки ліпної посудини з Романкового темно-сірого кольору з шерехатою поверхнею, прикрашеної «шишечками» та овальними наліпками з нігтьовими насічками. На стінку нанесений знак, схожий на германську руну, у вигляді виконаної штампом літери, подібної до давньогрецької лямбди. Знахідка з аналогічними знаками, виявлена на поселенні Добринці Чернівецької обл., описана В. Войнаровським й датована 3 ст. н.е. [2, с. 99]. О. С. Милашевський зазначав, що рунічна писемність у черняхівській культурі має північно-західне походження та магічне значення, виконуючи роль охоронних символів.

Група знарядь праці включає кілька керамічних прясел, кам'яні точила та залізні вироби, виявлені на Кіровоградщині Романом Друзем, і фрагмент вапнякових жорен з Дніпровокам'янки. Серед прясел – ліпне округлої форми, три сірого кольору біконічні лощені, виготовлені на гончарному крузі, відомі в користуванні з 5 ст. н.е. Два з них вкриті білим та жовтим ангобом. А також дніпровокам'янські біконічні прясла «черняхівського типу» з комплексу матеріалів пенківської культури. Осла грушеподібної форми виготовлені з пісковика, на поверхні мають чисельні борозни від заточування лез. Залізні знаряддя включають: цільноковане тесло втулкового типу клиновидної форми з дугоподібним робочим краєм; навісні гачки, маленьке зубило, пробійник по металу, видовбувачі для робіт по деревині, чисельні невеликих розмірів, довжиною 6–13 см, однолезові ножі черенкового типу кухонного призначення. А також довгі та короткі будівельні чотиригранні цвяхи і костилі, плоскі корабельні. Гайворон за часів черняхівської культури, де виявлено 24 сиродутні стаціонарні горни, був значним спеціалізованим металургійним центром Південного Побужжя, котрий міг забезпечувати залізними виробами 60 видів ціле племінне об'єднання [1, С. 226–227]. В Надпоріжжі досліджений аналогічний центр – Волоське, на Дніпропетровщині – Богородичне I.

Прикраси в колекції представлені: двома спинками двочлених «воїнських» залізних фібул з Гайворона готського походження та підв'язною леб'яженського типу з білого металу 3 – 4 ст. н. е. з Київщини. В колекції наявні дві ремінні залізні пряжки з рамками овальної та прямокутної форми з Кіровоградщини та нашивна бляшка з олов'янистої бронзи з С. Нові Санджари на Полтавщині. Нумізматична частина колекції представлена мідним тетрастрієм Септимія Севера, 205–211 рр. н.е. (м. Тир), виявленим у Дніпровокам'янці. Б. В. Магомедов вважав, що римські монети потрапляли на територію, зайняту

в римський час носіями черняхівської культури, під час Готських воєн сер. 3 ст. н.е. в якості здобичі або грошових виплат. Черняхівська зброя представлена бойовою провушною залізною сокирою з Дніпровокам'янки.

Висновки. Колекція матеріалів черняхівської культури Музею історії М. Кам'янське налічує п'ять типологічних груп музейних предметів сер. 3 – поч. 5 ст. н. е., більшість яких походить з двох регіонів – Надпоріжжя (Дніпропетровська обл.) та Південного Побужжя (Кіровоградська обл.). Порівнюючи кераміку цих регіонів, слід зазначити такі спільні риси як рустований кружальний посуд «вельбарського» та сіролощений з відмуленої глини, в основному мисочки, «античного» типів. Залізні вироби немає можливості порівняти через їх відсутність серед матеріалів, досліджених в Аулах, Романковому та Дніпровокам'янці. В Аулах переважала лощена кружальна кераміка, в Романковому – в нижніх шарах переважала кружальна, а у верхніх – ліпна із значними домішками шамоту та жорстви. Кружальний посуд був орнаментований пролощеними лініями. Кераміка з Дніпровокам'янки включає також чисельні фрагменти ліпних товстостінних горщиків з жорствою та сіролощений посуд з пролощеними лініями. Але відрізняється відсутністю горщиків і глеків з шерехатою поверхнею та наявністю сіро- і чорнолощеного кружального посуду, орнаментованого стрічками з квадратів і ромбів, виконаних гребенем, та прокреслених косих хрестів. Деякі відмінності можуть пояснюватися складом населення з переважанням скіфо-сарматського або венедо-антського етносу. В районі С. Дніпровокам'янка виявлені поселення черняхівської та пеньківської культур, що збігається з даними про те, що основною групою населення на території черняхівської культури в другій чверті I тис. н.е., зокрема, в Надпоріжжі, були слов'яни. Вони частково асимілювали і витіснили більш ранній сарматський та германський етноси.

Отже, колекція артефактів черняхівської культури Музею історії М. Кам'янське доповнює картину просування в пізньоримський час носіїв цього поліетнічного соціально-економічного та культурного утворення з Повіслення, Подністров'я та Побужжя до Подніпров'я, що характеризується, з одного боку, розвитком матеріальної культури автохтонного слов'янського населення, з другого – зовнішніми впливами іраномовних, фракійських, германських, балтських і тюркських народів. Щодо території Степу, характеризується просуванням слов'янського населення на скіфо-сарматський південь.

Бібліографічні посилання

1. Баран В. Д. Давні слов'яни: проект «Україна крізь віки» в 15 т. Київ: Видав. Дім «Альтернатива», 1998. Т. 3. 336 С.
2. Войнаровський В. Маловідомі артефакти – хронологічні індикатори I тис. н.е. з Буковини та Галичини. Археологічні студії/ ІА НАН України. Буковинський ц-р археолог. досліджень при Чернігівському нац. ун-ті ім. Ю. Федьковича. Київ – Чернівці: Наші книги, 2008. Вип. 3. 300 С.
3. Ковальова І. Ф. Шалобудов В. М. Експозиція та наукові фонди кабінету археології Дніпропетровського національного ун-ту ім. О. Гончара: каталог. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 140 с.

4. Кропоткин В. В. Нахапетян В. Е. Новый центр железоделательного производства III – IV в. в. н. е. в бассейне Южного Буга. СА. Москва, 1976. №3. С. 317 – 324.
5. Кучера М. П., Драчук В. С. Памятники раннесловянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепродзержинской ГЭС. КСИА АН УССР. Киев, 1962. Вып. 12. С. 100 – 102.
6. Телегин Д. Я. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960г. КСИА АН УССР. Киев, 1962. Вып. 12. С. 13–17.

КІЛЬЧЕНСЬКА ГРУПА ПІЗНЬОКОЧІВНИЦЬКИХ ПОХОВАНЬ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НОВОБУДОВНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ДНУ

Анастасія Струкуленко

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри історії України

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. У зв'язку з будівництвом другої черги Фрунзенської зрошувальної системи у 1972–1975 рр. археологічною новобудовною експедицією ДНУ були досліджені кургани, розташовані на вододільному плато між зандровою долиною Дніпра і долинами рр. Кільчень та Чаплинка. В ході робіт поблизу М. Підгородне, с. Верхня Маївка Дніпропетровського р-ну, сс. Веселе, Іванівка, Нововасилівка, Олександрівка, Поливанівка, Приют Магдалинівського р-ну, с. Спаське Новомосковського р-ну було розкопано 108 курганних насипів, що містили 547 поховань. Пізніше було здійснено розкопки ще 2 курганів (4 поховання) у С. Виноградне, 3 курганів (17 поховань) поблизу М. Підгородне (1990–1991 рр.) [8]. У 2005 р. експедицією Науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського національного університету під керівництвом І. Ф. Ковальнової було досліджено 2 кургани біля С. Спаське, в яких містилося 30 поховань [4]. Результати зазначених досліджень дозволяють достатньо повно представити хід історичного процесу в даному регіоні, реконструювати соціальний устрій давніх суспільств, їхні світоглядні уявлення, простежити зв'язки з сусідніми племенами.

Мета дослідження. Розглянути поховання пізньосередньовічних кочівників X–XIII ст., що належать до Кільченського мікрорайону у межах Орільсько-Самарського межиріччя, виділення якого було науково обґрунтовано у ряді праць І. Ф. Ковальнової [1; 2].

Виклад основного матеріалу. За фізико-географічним районуванням, дана місцевість входить до південно-західної частини Орільсько-Самарської низовинної області Лівобережно-Дніпровсько-Приазовського краю [5]. Місцевість, в основному, рівнинна, у давнину рясніла різнотрав'ям, листяними і хвойними лісами, що сприяло ранньому освоєнню території та формуванню благодатної обстановки для життя стародавніх людей. До того ж район багатий

на корисні копалини, що мають цінність для розвитку стародавніх виробництв – каолін, кремій і крейду, мінеральні фарби, кам'яну сіль тощо. Невід'ємну частину ландшафту складають кургани, які у давнину, за спостереженнями вчених, відзначали межі племінних територій та шляхи міграції.

Межіріччя Орелі та Самари у давні часи являло собою прикордоння лісостепової та степової зон і було контактною зоною, де з найбільшою повнотою і яскравістю проявляла себе взаємодія племен, що мали не лише різну генетичну підоснову, а й полярну спрямованість господарської діяльності та життєвого устрою. Як зазначала у своєму дисертаційному дослідженні І. Ф. Ковальова, неминучі зіткнення місцевих традицій і інновацій з етнічно чужого середовища породжували симбіотичні форми, що в свою чергу давали життя новим етнічним і культурним явищам. Відкритість у східному напрямі, зумовлена відсутністю природних перешкод (значних гір, великих річок) та наявністю розвиненої гідросистеми, що з'єднувала в єдине ціле басейни лівобережних припливів Дніпра, і, насамперед, Орелі та Самари, з Сіверським Дінцем, а через припливи останнього – з Подонням, сприяла пересуванню різних культурно-племінних утворень у широтному напрямі. Разом з тим на розвиток культур регіону незмінний вплив мало населення південних районів Степу та Передкавказзя [3].

Перший союз степняків у Північному Причорномор'ї створили печеніги, культура котрих відома переважно за похованнями в насипах давніх курганів. Небіжчиків ховали у випростаному на спині положенні, в орієнтації переважав західний або північно-західний напрямок. Чоловіків супроводжувала зброя – лук та стріли, списи, шаблі. Неодмінним супутником вояка був кінь, про що свідчить присутність черепів та кінцівок у супроводі вудил та ін. упряжі. Поховання жінок супроводили горщики, ножиці, голки, срібні прикраси.

Два печенізькі поховання X ст. були відкриті в кургані 2 групи XIV біля С. Спаське. Поховання 8 здійснене в могилі прямокутної форми (1,9x0,8 м). Кістяк лежав витягнуто на спині, головою на північний захід. Супутній інвентар відсутній [7].

В похованні 11 контури могили не простежені. Кістяк лежав витягнуто на спині, головою на захід. Зліва від тіла знаходились череп та кінцівки коня. Інвентар представлений фрагментами шарнірних ножиць та свинцевою ворворкою. Разом із кістками коня виявлено залізну пряжку [10].

Ще одне печенізьке поховання 2 було відкрито біля М. Підгородне в кургані 7 групи IX. У ямі 2,6x2,5 м, обкладеній дерев'яними плахами, знаходилися кістки розчленованого коня (череп, передні кінцівки, крижі і задні кінцівки), у пащі коня – залізні прямі кільчасті вудила, поряд з передніми кінцівками – парні стремена петлеподібної форми, біля задніх кінцівок – сідло, від якого збереглися залізні деталі, луб та шкіра. По центру могили поховано людину у західній орієнтації, у витягнутому на спині положенні. Під черепом праворуч знаходилася сережка із золотого дроту, під тазом зліва лежав пучок черешкових стріл ромбічної форми з добре збереженими держаками. Стремена, форма вудил та наконечників датують поховання IX–X ст. [6].

Біля С. Олександрівка Магдалинівського району було досліджено поховання 3 кургану 1 групи XVII. Скелет чоловіка лежав витягнуто на спині черепом на ПнЗх. Ліворуч від нього було «чучело» коня. Інвентар представлений сагайдаком, від якого збереглися фрагменти кістяних обкладок, і залізними наконечниками стріл поганої збереженості. Поховання віднесено до печенізьких на підставі обряду [10].

У X–XIII ст. територія від Азовського і Чорного морів до річки Оріль входила до так званого Половецького степу – Дешт-і-Кипчак, – в якому зустрічалися лише поодинокі поселення при річкових переправах із змішаним слов'яно-кочівницьким населенням. Половці залишили по собі кургани, зосереджені переважно на лівому березі Дніпра та його припливів. Рядових половців ховали у вузьких могилах з дерев'яним перекриттям, вояків – у колодах або дерев'яних «решітчастих трунах», представників степової еліти – у колісних повозках, пофарбованих у червоний колір, або дерев'яних, схожих на ящик, гробовищах. Небіжчиків ховали у випростаному на спині положенні, в орієнтації переважав східний або північно-східний напрямок. Чоловіків, в залежності від статусу похованого, супроводили кінь або його частини (кінцівки, голова), кінська упряж, зброя. Ознаками належності до знаті слугували шийна прикраса – срібний обруч-гривна – та пояс, оздоблений сріблом, до якого кріпилися зброя, кисет з кресалом, гребінь. У похованнях жінок присутні бронзові дзеркала з петлею та рельєфним орнаментом із зображенням гону звірів, перстні, аграфі, нагрудні бляхи, срібні підвіски.

Половецьке поховання 1 кургану 12 групи X біля М. Підгородне здійснене у дубовій колоді, витягнуто на спині у східній орієнтації. В могилі були знайдені дрібні фрагменти сферичної дерев'яної чаші, уламки бронзової витої гривни, шкіряна сумка та чоботи, фрагменти берестяного футляра, фігурні кістяні обкладки, кістяний наконечник стріли з червоним дrevком. Могила була перекрита поперечними плахами, на яких лежали череп та кінцівки коня та деталі кінського спорядження – вудила, стремена, підкова. Над перекриттям було збудовано дерев'яну поховальну споруду човноподібної форми довжиною 2,4 м та шириною 0,8 м по центру, від якої залишились 15 вертикально вкопаних плах вздовж південної стінки могили та 8 обрубків колод вздовж північної стінки. Плахи та колоди зазнали дії вогню. Поховання датується кінцем XI – серединою XIII ст., а наявність в могилі розпрямленої гривни свідчить про високий ранг небіжчика [6; 9; 11].

Ще одне поховання 2 кургану 2 групи XXII було досліджене у С. Поливанівка Магдалинівського району. У насипу на глибині 1,18 м простежена прямокутна могила розмірами 3x2,25 м. Поховання здійснене в кузові воза, від котрого збереглися 6 добре оброблених поперечних плашок і частина борту з отворами під вертикальні стійки. При пограбуванні скелет було переміщено у південний кут могили при збереженні анатомічної цілісності, що свідчить про її пограбування невдовзі після похорону. На дні виявлено фрагмент кольчути розмірами 0,9x0,43 м. Під Пн-Зх стінкою могили знаходилося «чучело» загнuzданого та осідланого коня з кінцівками, відчленованими у верхніх суглобах, зверненого черепом на Пд-Зх. Крім вудил, знайдені парні стремена з

плоскою ромбоподібною підніжкою шириною 6,5 см та овальна залізна пряжка. Серед кісток коня знаходилися уламки кістяних накладок від сідла і круглий гудзик-застібка, орнаментований зигзагом. Датування поховання визначають двоскладові вудила з великими зовнішніми кільцями, котрі зустрічаються в могилах XIII – початку XIV ст. Знайдені аналогії вудилам, стременам та обладунку дали В. М. Шалобудову підстави припустити, що дане поховання могло належати знатному половцю, що знаходився на службі у монгольських ханів [10].

Висновки. Інтерес до історичного краєзнавства, посилення якого почалося з початку 80-х років XX століття, не згасає донині, свідченням чого є видання громадами краєзнавчих путівників, розробка туристичних маршрутів, віртуальних мандрівок та мап пам'яток. Невід'ємною складовою краєзнавства є вивчення археологічної спадщини краю. В даній праці наведено матеріали, що можуть бути використані при складанні путівника археологічних пам'яток межиріччя річок Чаплинки та Кільчені. Відзначимо, що археологічні знахідки мають не лише історичне значення, а й суспільно-політичне – вмiла їх презентація може сприяти розвитку туризму в регіонах, зацікавленню історією, а також вдалому представленню країни на міжнародній арені.

Пізньокочівницькі поховання розглядуваного району (6) нечисленні порівняно з пам'ятками інших археологічних культур (наприклад, ямній культурі належало 158 поховань, катакомбній – 78, зрубній – 213). Це пояснюється тим, що кочівницькі пам'ятки розповсюджені переважно в степовій зоні України, а район передстепу був в цей час заселений головним чином слов'янськими племенами, які не ховали своїх небіжчиків у курганах. Віднайдення їхніх пам'яток потребує подальших досліджень, зокрема неінвазійними методами археології.

Бібліографічні посилання

1. Ковалева И. Ф. Кильченская группа энеолитических вытянутых погребений и общие вопросы их датировки. Курганы Степного Поднепровья. Д., 1980. С. 42–49.
2. Ковалева И. Ф. Кильченский микрорайон в срубной культуре Предстепья. Тез. докл. науч. конф. «Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы». Воронеж, 1990. С. 8–10.
3. Ковалева И. Ф. История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите–бронзовом веке. Дисс. ... доктора ист. наук : 07.00.06. К., 1987. 609 с.
4. Ковальова І. Ф. Розкопки курганної групи біля С. Спаське. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія» Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. Вип. 15. С. 175–185.
5. Національний атлас України. К.: ДНВП «Картографія», 2007. 440 с.
6. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства Фрунзенской оросительной системы. Новомосковский, Днепропетровский, Магдалиновский р-н. 1973 г. // НА ІА НАНУ. Ф. е. Спр. 1973/35, 235 арк.
7. Отчет по НИР: «Исследование археологических памятников трассы строительства II-ой очереди Фрунзенской оросительной системы» // НА ІА НАНУ. Ф. е. Спр. 1974/40. 149 арк.

8. Струкуленко А. С. Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. ХХ ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпряниці // Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Д., 2011. 300 с.

9. Шалобудов В. Н. Еще раз о находках распрямленных гривен в половецких погребениях // Исследования по археологии Поднепровья. Д., 1990. С. 107-119.

10. Шалобудов В. Н. Неопубликованные кочевнические погребения, открытые новостроечными экспедициями ДГУ в 1972–1999 гг. Проблемы археологии Подніпров'я. Д.: ДНУ, 2012. С. 86–106.

11. Шалобудов В. Н., Яремака В. Н. Гривны в погребениях средневековых кочевников // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. Д., 1987. С. 128–135.

ОСОБИСТЕ ЛИСТУВАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ ДВОРЯНСТВА ПОДНІПРОВ'Я СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

Олег Малишко

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Серед багатьох напрямків сучасної історичної науки актуальною цариною досліджень залишається вивчення повсякденного буття різних етнічних та соціальних груп. Збільшення дослідницького інтересу до пересічної людини, антропологізація історико-наукових досліджень спричинила широке залучення, поряд з так званими «традиційними джерелами», документів особового походження: листів, щоденників, спогадів [1, с. 11]. Ці «безпосередні анали минулого» є незамінним джерелом для вивчення повсякденності. Невипадково Марк Блок називав їх «мимовільними очевидцями» [2, с. 36]. «Нестандартні» наративні документи, на думку Джона Тоша, «заворожують своєю безпосередністю та щирістю, подібно до знацька підслуханої розмови» [3, с. 62]. Его-наративи сприяють не скільки простому відтворенню фактів минулого, скільки відображають відчуття реалій, розуміння атмосфери подій. Тому такі «суб'єктивні» джерела, як щоденники, листи, мемуари, автобіографічні матеріали вийшли на передній план не всупереч, а завдяки своїй суб'єктивності.

Мета дослідження. У даному дослідженні звернемося до такого надзвичайно поширеного типу наративних джерел, як епістолярій. Спробуємо визначити інформаційний потенціал приватного листування у висвітленні повсякдення дворянської еліти Подніпров'я середини ХІХ ст. На прикладі кореспонденції родини Кулішів-Білозерських розглянемо відображені у листах традиційні форми дозвілля соціальної еліти, щоденні інтелектуальні, культурні, господарські практики регіональної дворянської спільноти.

Виклад основного матеріалу. Комплексно вивчаючи епістолярну спадщину Кулішів-Білозерських, неможливо оминати широкий пласт листування, який опосередковано стосується повсякденного життя родини. З приватного епістолярію Пантелеймона Куліша, Олександри Білозерської-Куліш, Надії Білозерської-Забіли, Віктора Білозерського та Миколи Забіли дізнаємося про загальну атмосферу родинного побуту. У листуванні містяться детальні описи інтер'єрів житла, вживаних страв і напоїв, розпорядку дня, грошових витрат та щоденних господарських справ тощо [4, с. 250, 273, 275, 281, 511].

Сімейна кореспонденція деталізує культурні практики родини Кулішів, серед яких виділяємо традиційні для середовища соціальної еліти живопис та домашнє музикування, а також оригінальні захоплення – гальванопластику та столярне ремесло. Так, перебування у таському засланні та тісне спілкування з родиною місцевого художника Акімова пожвавило інтерес Пантелеймона та Олександри Куліш до занять живописом і скульптурою. У листах до Надії Забіли чоловік розповідає про неабиякий прогрес у графіці [4, с. 196, 198, 210]. У листуванні знаходимо і відомості про скульптурні роботи П. Куліша, зокрема, про виготовлення ним кронштейну до настінного годинника та арфоподібних п'ялец з головою янголятка [4, с. 196, 199].

Значущість домашнього музикування у повсякденному житті соціальної еліти Подніпров'я підкреслюють неодноразові згадки про бажання Олександри Михайлівни практикуватися у грі на фортепіано, пошук та придбання інструменту, приватні уроки [4, с. 213, 567]. У сімейному листуванні знаходимо також детальні описи «музичних ранків» – недільних інструментальних концертів оркестру студентів Санкт-Петербурзького університету, кілька з яких, перебуваючи в столиці, у січні 1849 р. відвідала О. Куліш [4, с. 259, 261, 266, 550].

Значну частину вільного часу П. Куліша у таський період життя (1848-1850 рр.) займала художня гальванопластика. Листи родини того часу рясніють подробицями виготовлення купоросного розчину, воскових заготовок та іншими тонкощами процесу мідної дифузії [4, с. 190, 196, 197, 199]. У сімейній кореспонденції згадуються виготовлені ним у техніці мідної гальваніки: чорнильниця, картинні рами, тарілочки і навіть власний барельєф [4, с. 195, 196, 197]. Такі оміднені побутові дрібнички П. Куліш часто дарував родичам. Зокрема, відомо, що Н. Забіла отримала від нього авторську сільничку, П. Білозерський – пилку із незвичною ручкою та садовий ніж, а дружина – п'яльця, виконані у грецькому стилі [4, с. 196, 197, 199].

Ще однією творчою пристрастю П. Куліша, яка окрім естетичної насолоди, приносила ще й побутову користь, стало столярне ремесло. Вбачаючи у ньому запоруку гарного настрою та відмінного самопочуття, Пантелеймон Олександрович брався за виготовлення тютюнниць, колисочок, наборів господарських скриньок, столів, крісел та інших дерев'яних речей [4, с. 211, 213, 272, 277, 282]. Родинне листування, окрім розлогіх описів столярних задумів господаря, містило згадки про такі тесьлярні інструменти, як

терпуги для дерева, рашпілі, підпилки, подвійні рубанки тощо [4, с. 196, 197, 199, 250, 276].

Окремої уваги, безперечно, заслуговують повсякденні інтелектуальні практики соціальної еліти Подніпров'я середини ХІХ ст., що знайшли широке відображення в родинному епістолярії Кулішів-Білозерських. Вагоме місце серед них займало читання. Епістолярій родини подає нам розмаїту картину періодичних видань різного тематичного та аудиторного спрямування, що глибоко укорінилися у повсякденне життя провінційного дворянства. Куліші мали абонемент на столичні часописи «Современник», «Москвитянин» та «Отечественные записки» [4, с. 190, 258, 283, 290, 527]. Регулярно родина знайомилася з публікаціями на шпальтах дитячих видань: журналу для дітей старшого віку «Звездочка» та літературного часопису для кадетів «Журнал для чтения воспитанникам Военного учебного заведения» [4, с. 259, 266, 276, 550, 553, 554]. Багато корисних практичних порад щодо ведення господарства Олександра Михайлівна виписувала з петербурзького тижневика «Эконом: хозяйственная общепользная библиотека». Йдеться, зокрема, про рецепти виведення тарганів, приготування столярного лаку, гіпсу та інших необхідних в господарстві речей [4, с. 249, 251, 252].

До кола читання дворянства Подніпров'я середини ХІХ ст. входили твори Ч. Діккенса, П. Феваля, Г. Філдинга, В. Скотта, А. Міцкевича, Й.-В. фон Гете, Ф. Глінки, В. Жуковського, Ф. Туманського, І. Тургенєва, М. Корсіні, М. Гоголя та багатьох інших [4, с. 223, 228, 251, 252, 255, 259, 261, 265, 266, 267, 268, 273, 274, 531, 548, 573]. Як свідчить родинний епістолярій Кулішів-Білозерських, жваве зацікавлення у середовищі соціальної еліти викликали науково-популярні праці етнологічного, географічного, історичного та біологічного спрямування. Серед них «Замогильные записки Шатобриана», «Литературные опыты Я. Грота», книжкова серія авторства В. Верещагіна та М. Хотинського «Природа с ее таинствами и богатствами», «Історія природи» Ж. –Л. Леклера Буфона, нариси Г. Фері, історичні праці А. де Ламартіна, автобіографічні записки Б. Челліні тощо [4, с. 530, 535, 552, 553, 584]. Знаходимо тут детальні описи літературних новинок вітчизняних авторів та переклади європейських класиків. Корисним у той час вважалося і читання письменників, «що здійснили вирішальний вплив на розвиток Франції та Європи», до числа яких П. Куліш відносив Ж.-Ж. Руссо та Мольєра [4, с. 199].

Ще однією традиційною інтелектуальною практикою повсякдення соціальної еліти Подніпров'я у середині ХІХ ст. стало вивчення іноземних мов. Власними планами та успіхами на даному поприщі родина Кулішів часто ділиться з близькими. Варто згадати і про високий рівень мовленнєвої компетентності Пантелеймона Олександровича, особливо в оволодінні англійською мовою, якою він читав художні твори в оригіналі, та успіхи дружини в опануванні французької, заради чого вона відмовилася від чоловікових наполягань практикуватися разом з ним у вивченні італійської, німецької та англійської мови [4, с. 196, 198].

Цікавим аспектом родинного листування, на нашу думку, є тема здоров'я, представлена не лише занепокоєнням недугами близьких людей і описом

симптомів хвороби. Сімейний епістолярій Пантелеймона та Олександри Куліш відображає сучасні їм методики лікування та – найважливіше – зміну ставлення до медичних новацій з боку представників соціальної еліти. Зокрема довідуємося про широке застосування сірчаного етеру та хлороформу для знеболення під час складних хірургічних операцій та в акушерстві [4, с. 212]. У сімейному листуванні знаходимо позитивне ставлення до щеплень від віспи та інших профілактичних заходів, актуальність яких особливо зросла у період епідемії холери, що охопила Російську імперію у 1846-1848 рр. [4, с. 190, 225, 228, 257]. Містить епістолярій і обговорення переваг популярних на той час обливань холодною водою [4, с. 223, 531].

Висновки. Таким чином, родинний епістолярій Кулішів-Білозерських має значний інформаційний потенціал для дослідників повсякдення соціальної еліти Подніпров'я середини ХІХ ст. У сімейному листуванні знайшли відображення щоденні практики, притаманні дворянському середовищу. Аналіз змістовного наповнення кореспонденції 1847-1850 рр. дозволяє окреслити основні напрями повсякденних занять регіональної спільноти, до числа яких відносимо їх інтелектуальну, культурну, господарську діяльність. Так, інтелектуальна сфера дворянського повсякдення традиційно представлена такими різновидами індивідуального самовдосконалення, як вивчення іноземних мов та читання літератури художнього, наукового та науково-популярного спрямування. Серед культурних зацікавлень – поширені серед дворянства домашнє музикування, живопис, скульптура та більш оригінальні захоплення: столярне ремесло та гальванопластика. Господарську складову дворянського побуту ілюструють описи інтер'єрів, вживаних страв та напоїв, згадки про грошові витрати, розцінки на окремі види товарів і послуг та інші деталі облаштування родинного простору.

Бібліографічні посилання

1. Коляструк О.А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер.: Історія.* 2011. № 992. Вип. 44. С. 8-22.
2. Блок М. *Апология истории, или Ремесло историка.* Пер. Е.М. Лысенко, прим. А.Я. Гуревича. Москва: Издательство «Наука», 1973. 233 с.
3. Тош Д. *Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка.* Пер. с англ. Коробочкин М.Л., ред. Русев В.А. Москва: Издательство «Весь мир», 2000. 296 с.
4. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів.* Листи. Т. 1: 1841-1850. Упоряд., комент. О. Федорук; підгот. текстів О. Федорук, Н. Хохлова; відп. ред. С. Захаркін. Київ: Критика, 2005. 648 с.

**ПОВСЯКДЕННА КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
В УЯВЛЕННЯХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Ярослав Миронов

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Дослідження сприйняття повсякденної культури Західної Європи інтелектуалами Лівобережної України середини ХІХ ст. є важливою частиною вивчення інтелектуальної історії. Цей період характеризується зростанням інтересу до європейської культури, впливом західноєвропейських ідей на формування світогляду вітчизняної інтелігенції. Однією із важливих форм міжкультурної взаємодії стали закордонні подорожі [7; 9]. Не зважаючи на те, що далеко не всі представники дворянства, яке до середини ХІХ ст. було основною соціальною базою інтелектуальної еліти, мали змогу відвідувати Європу, дворянські мандрівні записки із зафіксованими в них враженнями та описами стають цінними джерелами для розуміння того, як саме західна культура сприймалася на українських теренах Російської імперії. Уявлення про повсякденне життя європейських міст, зокрема Франції, Італії та Німеччини, формувалися не тільки через особисті спостереження, але й через літературні, наукові та публіцистичні твори [8]. Це дозволяє побачити не лише контраст між Сходом і Заходом, але й те, як інтелігенція використовувала свої подорожі для самовизначення та формування власної індивідуальної та колективної ідентичності [2; 3, с. 55–57].

Метою даного дослідження є репрезентація уявлень інтелектуалів Лівобережної та Південної України про повсякденну культуру Західної Європи та вплив цих уявлень на формування їхніх світоглядних позицій. Зокрема, увага буде приділена сприйняттю європейської архітектури, побуту, моди та культурного життя європейських міст. Основними джерелами стали егодокументальні твори, подорожні записи та літературні праці інтелектуалів цього часу [12].

Виклад основного матеріалу. У подорожніх записках та листування представників родини багатих поміщиків з Лівобережної України Галаганів, що протягом 1830-х – 1860-х рр. здійснили чотири подорожі країнами Західної Європи можна знайти багато різноманітних спостережень щодо повсякденного життя європейців (архітектура, музика, розваги, одяг, харчування, транспорт, організація міського господарства тощо). Особливу увагу вони приділяли зовнішньому вигляду, звичкам і побуту мешканців західноєвропейських міст. Наприклад, Галагани відзначали різноманітність моди у Німеччині, описуючи жіночі костюми, які включали хутряні шапки, барвисті капелюхи та традиційні баварські вбрання [1, с. 55]. Ці спостереження демонструють їхнє захоплення

естетичними аспектами повсякденного життя європейських міст, які контрастували з українськими реаліями. Вони також звертали увагу на порядок та чистоту міських вулиць, особливо в Німеччині, порівнюючи їх із менш охайними італійськими містами. Такі порівняння відображали прагнення Галаганів зрозуміти, як західноєвропейці організують повсякденне життя та формують свій культурний простір. Мандрівники намагалися не лише спостерігати і дивуватися незвичним реаліям, але й вивчити те, що можна було б запозичити для власних практик. Проте, поряд із позитивними спостереженнями, зустрічалися і критичні зауваження, зокрема щодо соціальних проблем у деяких регіонах Європи, що вказувало на прагнення аналізувати побачене, а не лише захоплюватися ним [1;10].

Своє ставлення до Західної Європи демонстрував іще один представник соціальної еліти Лівобережної України Микола Рігельман. У його листах із Відня, де він перебував у середині 1840-х рр., спостерігалось критичне сприйняття європейського міського ландшафту. Автор акцентував увагу на негативних сторонах життя та організації міського простору. У листах можна знайти коментарі про нестачу стилю, смаку та гармонії в архітектурі Відня, що мандрівник, світогляд якого формувався тоді під суттєвим впливом слов'янофільства, сприймав як символ недосконалості західної культури. Він також критично ставився до організації міського життя, відзначаючи надмірну комерціалізацію та поверховість суспільних звичаїв. Наприклад, у своїх записах він згадував про розважальну культуру, яка, на його думку, була занадто театралізованою і позбавленою духовної глибини. М. Рігельман, порівнюючи повсякденне життя Західної Європи з традиційним укладом у Російській імперії та її рідній Малоросії, вбачав у останньому більше моральної чистоти та суспільної гармонії. Він намагався знайти у своїх спостереженнях європейського життя ті риси, та параметри, які могли б підтвердити його слов'янофільські переконання на перевагу вітчизняних традицій перед західними. Його оцінки часто мали на меті підкреслити культурні контрасти та виразити занепокоєння стосовно втрати справжніх цінностей у європейському суспільстві [11].

Для переживань та вражень Миколи Гоголя від повсякденного життя Риму 1840-х рр. були властивим акценти на пошуки письменником культурних символів та емоційних багатств Вічного міста, що надавало йому особливої атмосфери. У своєму творі «Рим» він звертав увагу на особливості соціальних взаємин римлян, на вуличних розвагах та святкуваннях, таких як карнавали, які сприймав як невід'ємну частину повсякденного життя. Для нього римські звичаї та свята відображали глибинну культурну ідентичність Європи, де традиція поєднувалася з сучасністю. М. Гоголь підкреслював емоційну насиченість і естетичну цінність повсякдення, відзначаючи, як пейзажі Риму, архітектура і навіть звуки міста формували своєрідний культурний простір. У нього можна знайти спостереження того, як прості римляни сприймали красу власного побуту. Це виявлялося навіть у дрібницях повсякденного життя, таких як облаштування кав'ярень або оформлення вуличних крамниць. Його сприйняття

звичайного у організації і традиціях життя римлян відображало захоплення європейською культурою, яке контрастувало з більш критичними поглядами інших інтелектуалів [5].

Свої враження про Рим у своїх записках залишив також один із найцікавіших інтелектуалів середини XIX ст., катеринославський дворянин, у майбутньому генерал, М. Герсеванов. Він, як військовий, дотримувався більш прагматичного підходу до опису повсякденного життя європейських міст. Він робив акцент на практичних аспектах, таких як облаштованість громадських просторів, транспорт і умови життя. Наприклад, він зауважував, що римські вулиці, хоча й наповнені історичними пам'ятками, часто мають неприємний вигляд, брудні, наповнені неприємними запахами, недостатньо доглянуті. М. Герсеванов підходив до огляду організації римського повсякдення як до чогось функціонального, що можна оцінити за критеріями зручності та комфорту. Він також звертав увагу і на звичаї та звички людей, міські традиції, проте не робив з цього глибоких висновків. Його спостереження переважно фокусувалися на тому, як організоване повсякдення європейського міста, наскільки воно пристосовано для організації життя його мешканців. Раціональна оптика зацікавленого мандрівника націлювала М. Герсеванова на критичну рецепцію західноєвропейських практик на вітчизняний ґрунт [4; 6].

Висновок. Уявлення інтелектуалів Лівобережної України про Західну Європу були різноманітними і часом суперечливими. Їх дослідження представляє собою значну наукову актуальність. При аналізі відповідних текстів необхідно враховувати персональні, вікові, ідейні, мотиваційні, регіональні та інші важливі параметри, що відрізняли мандрівників та спостерігачів західноєвропейських повсякденних практик. Не можна ігнорувати й того, як репрезентувалися погляди вітчизняних діячів. В нашому випадку, якщо листування представників родини Галаганів з приводу європейських турне мали цілком інтимний характер обміну інформацією лише в сімейному колі, то тексти М. Гоголя, М. Рігельмана, М. Герсеванова призначалися для публіки, друкувалися у журналах, що не могло не накладати відбиток на зміст і стиль текстів.

Представники родини Галаганів бачили у західноєвропейському способі життя джерело культурних інновацій і естетичних цінностей, що можна було інтегрувати в власне культурне середовище. М. Рігельман підходив до Європи критичніше, висловлюючи сумніви щодо культурної переваги Заходу та організації його міського життя. М. Гоголь, зі свого боку, прагнув знайти у Європі джерело духовного натхнення, сприймаючи Рим як втілення вічності та еталон краси. Нарешті, М. Герсеванов надавав перевагу опису практичних аспектів життя, залишаючи питання культурної цінності відкритими. Ці різноманітні підходи і погляди допомагають краще зрозуміти, як повсякденна культура Західної Європи впливала на інтелектуальний ландшафт Лівобережної та Південної України, як освоювалася у працях її інтелектуальної еліти. Відмінності в оцінках свідчать про існування різних культурних, соціальних, ідейних орієнтирів, що формувалися під впливом особистих подорожей та взаємодії з європейською культурою.

Бібліографічні посилання

1. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов. Київ, 2019. 516 с.
2. Алексєєва І. Вплив західноєвропейської культури на російську у ХІХ столітті. Славістичний огляд, 2005. Т. 64, № 2. С. 323–342.
3. Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття. Львів, 2018. Вид. 2-ге, доп. і перероб. 624 с.
4. Герсеванов Н. Рим. Отрывок из путевых впечатлений туриста. *Отечественные записки*. 1846. Т. XLV. С. 96–109; Т. XLVI. С. 9–26.
5. Гоголь Н. Рим. *Собрание сочинений в шести томах*. Москва, 1949. Т. 3. 250 С.
6. Грищенко К. Катеринославський дворянин М.Б. Герсеванов і суспільна думка 40–60-х рр. ХІХ століття: дис. ... канд. істор. наук. Дніпро, 2020. 249 с.
7. Грищенко К. Закордонні мандрівки як складова дворянської культури першої половини ХІХ ст. (на матеріалах родини Герсеванових). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2013. С. 37–43.
8. Каппелер А. Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у ХVІ–ХІХ ст. Львів: Літопис, 2022. 360 с.
9. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ, 2009.
10. Литвинова Т., Шелест А. Образ Заходу в уявленнях Г. П. Галагана. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Дніпро, 2021. Т. 30. № 1. С. 61–71.
11. Ригельман Н. Два письма из Вены. Москва, 1846. 32 с.
12. Миронов Я. Образ Відня у листах М.А. Ригельмана. *Студії з історії Придніпров'я: матеріали ХХХІV сесії Дніпровського осередку Наукового товариства імені Шевченка, присвяченої 150-річчю НТШ*. Дніпро, 2023. С. 34–37.

«МЕМУАРНИЙ ЦИКЛ» О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ»

Леон Брага

*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 032 Історія та археологія*

Постановка проблеми. Актуальність запропонованої теми визначається тими дисциплінарними і проблемно-тематичними контекстами, до яких її можна включити. По-перше, це історія важливого для вивчення минулого Подніпров'я часопису «Киевская старина». По-друге, особа Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902 рр.) є знаковою для українського історіографічного процесу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. По-третє, увага сучасної гуманітаристики до его-документів, зокрема й джерел мемуарного характеру, надає можливості для дослідження не тільки окремих сюжетів нашої ранньої історії, а й мемуарної культури ХVІІІ – ХІХ ст., яка не тільки не

вивчалась в українській історіографії, а й ще не була поставлена. Вивчення мемуарної культури як складової культури України вбачається доволі перспективним напрямом. Та на початковому етапі розробки цієї проблеми варто звернути увагу на один з потужних прикладів оприлюднення мемуарних джерел на сторінках зазначеного часопису, що до сьогодні не отримало спеціальної характеристики.

Метою даного дослідження стала спроба виявити та проаналізувати під кутом зору археографічної культури мемуарні джерела, опубліковані О.М. Лазаревським у журналі «Киевская старина».

Виклад основного матеріалу. О. М. Лазаревський – професійний історик, автор понад 500 публікацій (зокрема, монографічних досліджень), видавець та редактор багатьох важливих історичних джерел, дослідник зі справді енциклопедичними знаннями, справжнім професійним підходом до матеріалу та відповідальністю за будь-яку наукову роботу [4, с. 48]. Важливим напрямом його діяльності протягом усієї наукової кар'єри став пошук джерел і здійснення їх археографічних публікацій у різних збірниках та часописах. О.М. Лазаревський стояв і біля витоків одного з ключових історико-літературних часописів кінця ХІХ – початку ХХ ст. – «Киевская старина», входив до складу його першої редакції. На сторінках цього журналу він публікував свої розвідки та оприлюднив значну кількість як окремих пам'яток, так і цілих комплексів джерел [8, с. 146].

Значну увагу О. М. Лазаревський приділяв публікації на сторінках «Киевской старины» саме мемуарних джерел. Попередньо зазначу, що під «мемуарним циклом» у даному разі розумію не лише ті пам'ятки, які самі автори або публікатори визначали поняттям «мемуари», а й такі, що містили мемуарний компонент, хоча й побутували або були оприлюднені під різними назвами – «спогади», «щоденники», «записки», «журнал». У короткому повідомленні неможливо зупинитись на характеристиці всього обсягу таких пам'яток, опублікованих О.М. Лазаревським. Тому наведу декілька прикладів, щоб показати не тільки підходи археографа до публікації джерел, а й зразки мемуарної культури ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

О. М. Лазаревським у «Киевской старине» було опубліковано ряд щоденників. Важливе місце посідає «Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753», що був виданий у 1884 р. [9, №1656]¹. Олександр Матвійович написав до видання ґрунтовну передмову, де висвітлив історію джерела, а також подав родовід самого М. Ханенка [5, с. 84]. У 1893 р. О. М. Лазаревський розпочав наукове видання «Дневника генерального подскарбия Якова Марковича». Зокрема, протягом 1891–1892 рр. він написав дві передмови, у яких вказував на попереднє видання щоденника у 1859 р., здійснене за сприяння онука автора, О. Марковича. У передмовах зазначалось, що публікацію щоденника здійснено редакцією журналу «Киевская старина» за оригіналом, без скорочень і змін у мові [5, с. 84]. Щоденник охоплює 1716–

¹ Тут і далі посилання подається на номер позиції у покажчику журналу «Киевская старина». Див.: Палієнко М.Г. «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу. Київ: Темпора, 2005. 608 с.

1767 рр. Але О. М. Лазаревським текст щоденника був опублікований не повністю. Хронологічно перша частина охоплювала події 1717–1725 рр., друга – 1726–1729 рр., третя – 1730–1734 рр. Варто зазначити, що для оприлюднення мемуарних джерел істориком відбиралися ті матеріали, які стосувалися подій суспільного та культурного життя, тобто, мали історичне значення. Саме джерело містить багатий матеріал щодо політичних подій в Україні, зокрема, стосується різних соціальних груп: козацької старшини, селян, козаків. Наводяться дані щодо різносторонньої діяльності старшин зі збільшення прибутків від своїх господарств, про ціни на сільськогосподарські та ремісничі товари в Гетьманщині, грошовий обіг, метрологію.

Просторовий вимір опублікованих дослідником джерел відноситься до історії Лівобережної України XVIII ст. Необхідно вказати, що часто для публікаторів мемуарних джерел матеріалом слугували спогади очевидців подій. Матеріали надходили до редакції від нащадків або з приватних колекцій. Так, щоденник М. Ханенка було видано завдяки клопотанню його нащадків. Вони підготували рукописи свого прадіда до друку і передали спочатку О. М. Бодянському, а згодом й О. М. Лазаревському.

У 1895 р. О. М. Лазаревський здійснив публікацію щоденника Петра Даниловича Апостола, сина миргородського полковника, згодом гетьмана – Данила Апостола. Щоденник був написаний французькою мовою, але в «Киевской старине» був виданий російською. У передмові історик пояснив, що рукопис, який належав О. Судієнкові, у 1894 р. був подарований його нащадками бібліотеці Київського університету [1, с. 100]. О. М. Лазаревський також подав відомості про автора щоденника, найбільшу увагу приділивши його перебуванню в якості заручника в Санкт-Петербурзі. У передмові історик також спеціально зосередив увагу на арешті Д. Апостола та інших урядовців Гетьманщини у справі П. Полуботка [5, с. 87]. Хронологічно щоденник охоплює травень 1725 р. – серпень 1727 р. У ньому демонструється життя та побут козацької старшини, взаємини Апостолів із Меншиковими, іншими російськими сановниками, містяться відомості й щодо цін на товари, грошовий обіг. У 1894 р. О. М. Лазаревським також було опубліковано «Дневник гетманіча Апостола» [9, №1294], а у 1899 р. «Дневник Я. И. Костенецкого» [9, №48].

На окрему увагу заслуговують опубліковані О. М. Лазаревським «Материалы для биографии Г.П. Галагана», де представлено уривки з щоденника цього майбутнього відомого суспільного та державного діяча. Для публікації на сторінках «Киевской старины» дослідник обрав лише частину юнацького щоденника Григорія Галагана. При цьому О. М. Лазаревський зазначав, що вирішив оприлюднити тільки ті фрагменти щоденника, в яких найбільш чітко оприявнювалась особистість молодого автора та характер тогочасного суспільства, а особливо – дворянсько-поміщицької верстви Лівобережної України. Важливим аргументом на користь обрання саме такого фрагменту була й демонстрація до найдрібніших деталей особистісного зростання автора щоденника і визрівання у юнака ідеалів «народолюбства» та «українофільства». Проте значну частину матеріалів цієї пам'ятки О. М. Лазаревський не міг

публікувати через цензурні обмеження та етичні міркування. Зокрема, це стосується суто приватного життя (епізоди з родинних і сусідських взаємин Галаганів). Тобто, як вважають сучасні археографи, які представили повну версію даного щоденника, публікація О.М. Лазаревського вийшла занадто фрагментарною [6, с. 10].

З ім'ям Г. П. Галагана пов'язана ще одна публікація О. М. Лазаревським мемуарних джерел, а саме – уривків його щоденника [9, № 1688]. Зокрема, у передмові до видання 1902 р. дослідник розповів, що автор мав звичку записувати події повсякденного життя. Згодом, ставши членом Державної думи Російської імперії, він почав вести щоденник. А відібрані для публікації уривки з нього демонстрували створення та діяльність журналу «Киевская старина». У щоденнику наведено відомості про матеріальну підтримку Г. Галаганом часопису, про його клопотання щодо надання державної субсидії та нападки на нього через це антиукраїнських сил [5, с. 87].

1893 р. О. М. Лазаревський опублікував «Отрывок из дневника полтавского помещика» [9, № 1356], 1895 р. «Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского» [9, № 1325], 1901 р. «Отрывки из черниговских воспоминаний» [9, № 1324]. Подібно до публікації інших мемуарних джерел, О.М. Лазаревський подавав у передмовах відповідні описи джерела. Зокрема, передмова до «Отрывок из дневника полтавского помещика» – містить історію родоvodu лохвицького поміщика М. В. Райзера [3, с. 398].

Можна також казати, про мемуарний компонент у деяких джерелах, що публікував О.М. Лазаревський. Зокрема, у «Записка о последних годах жизни гр. Ал. К. Разумовского в Малороссии, его кончине и похоронах (1818–1822 гг.)» [9, № 1297]. Ця публікація містить коротеньку передмову, де пояснюються зміст джерела [2, с. 427]. Присутня й історична довідка про Олексія Розумовського з оцінкою його життя. У цьому джерелі, як і в ряді інших, помічаємо прийом О. М. Лазаревського заміняти пропущені місця крапками. На думку О. М. Лазаревського, це джерело містить біографічну інформацію не тільки про О. Розумовського, а й про його нащадків.

Висновки. Отже, мемуарні джерела, опубліковані О. М. Лазаревським у часописі «Киевская старина», представлені цілою низкою щоденників та уривків щоденників провідних діячів громадського-політичного та культурного руху XVIII – XIX ст. Географічно вони стосуються переважно Лівобережної України. Більшість опублікованих матеріалів мають передмову із внутрішньою та зовнішньою критикою, відомостями про їх авторів, час створення, місце-знаходження пам'ятки. Варто відзначити їхню високу наукову інформативність, важливе значення серед інших матеріалів, що публікувалися на сторінках журналу «Киевская старина».

Бібліографічні посилання

1. А. Л. [Лазаревський О.] Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.). *Киевская старина*. 1895. Июль-август. Отд.1. С. 100–155.
2. А. Л. [Лазаревський О.] Записка о последних годах жизни гр. Ал. К. Разумовского в Малороссии, его кончине и похоронах (1818–1822 гг.). *Киевская старина*. 1894. Март. С. 426–439.

3. Ал. Л. [Лазаревський О.] Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–35 гг.) [Зі щоденника Н. В. Райзера]. *Киевская старина*. 1893. Июнь. С. 398–427.
4. Воронов В. І. О. М. Лазаревський як історик та археограф. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 48–67.
5. Герасименко Неля. Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012. 180 с.
6. Ковальов Є.А. Юнацький щоденник («Журнал») Григорія Галагана: історія тексту. Григорій Галаган. *Журнал (1836–1841)* / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов. Київ: StreamArLine, 2020. С. 7–17.
7. [Лазаревський О.] Отрывки из дневника Г. П. Галагана. 1883–84 гг. *Киевская старина*. 1902. Март. Отд. 2. С. 156–158.
8. Матях В. М. Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номера журналу). *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 142–150.
9. Палієнко М.Г. «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу. Київ: Темпора, 2005. 608 с.

**ОБРАЗИ АМЕРИКАНСЬКИХ ПРЕЗИДЕНТІВ ОЧИМА
ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТ
«ГРОМАДСЬКА ДУМКА» ТА «РАДА»)**

Валерія Лавренко

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри всесвітньої історії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Восени 2024 р. українці живуть, затамувавши подих, в очікуванні результатів передвиборчої боротьби у США, що розгортається між кандидаткою від демократичної партії К. Гарріс та кандидатом від республіканської партії Д. Трампом. Від того, хто в наступні роки сидітиме у овальному кабінеті Білого дому багато в чому залежать поставки Україні озброєння, фінансові вливання у економіку нашої держави, функціональність її критичної інфраструктури та й взагалі збереження її державності та міжнародної суб'єктності як такої.

У процесі цього очікування дня виборів, значна частина українських публічних інтелектуалів рефлексує щодо того, чому колективний Захід мало розуміє українські реалії і чому самим українцям важко вибудувати комунікацію, яка дієво впливатиме на суспільну думку представників «золотого мільярда».

У цьому контексті актуальним видається звернення до історичного досвіду, у якому можуть критися витoki проблеми. А саме, до часу, коли США переживали період поступового відходу від ізоляціонізму та «доктрини Монро» з її зовнішньополітичною зацикленістю на американському континенті, та перетворювалися на потужного актора на міжнародній арені; до часу, коли

представники українського національного відродження перейшли у політичну фазу боротьби та знаходилися в очікуванні історичного шансу (ним пізніше виявиться Перша світова війна) та зовнішньої підтримки для реалізації своїх державницьких прагнень. Мова йдеться про початок ХХ ст.

Мета дослідження полягає у аналізі узагальнених образів очільників США у виданнях, пов'язаних з діячами українського національного відродження на початку ХХ ст., а саме, у газетах «Громадська Думка» та «Рада».

Виклад основного матеріалу. «Громадська Думка» – перша щоденна українська громадсько-політична і культурно-просвітницька газета, яка виходила з 31 грудня 1905 р. (13 січня 1906 р.) до 18 (31) серпня 1906 р. і була адміністративно закрита владою після жандармського обшуку.

«Рада» постала як правонаступниця газети «Громадська Думка». Виходила в Києві у період від 15 (28) вересня 1906 р. до 20 липня (2 серпня) 1914 р. Це була єдина щоденна громадсько-політична, економічна і літературна газета українською мовою на Наддніпрянщині.

До видання газет були дотичні Борис Грінченко, Євген Чикаленко, Василь Смирненко, Леонід Жебуньов, Володимир Леонтович.

Обидві газети мали рубрики, присвячені міжнародному життю, тож періодично видання висвітлювали події у США, зокрема, президентські вибори, міграційну політику (яка прямо стосувалася прийому іммігрантів з українських земель), зовнішньополітичні перипетії та конфлікти за участю Північноамериканських держав. На сторінках видань знайшли відображення часи президентства Теодора Рузвельта (1901-1909), Вільяма Говарда Тафта (1909-1913) та Вудро Вільсона (1913-1921).

Багато членів редакційної колегії «Ради» сповідувало ліві погляди, тож дивилося на Т. Рузвельта крізь призму його ставлення до робітничого класу. Зі сторінок газети до нас доходить в цілому позитивна характеристика Т. Рузвельта як вправного політика: «Устами його, зрозуміло, говорить заступник капіталізму, але заступник розумний, обережний. Він домагається, наприклад, щоб згодом було введено восьмигодинний робочий день і звертає увагу на потребу боротьби з тими страховищами, які робляться в майстернях, де працюють жінки та діти [3, с. 3].

Позаяк, Теодор Рузвельт постає популярним серед американців Президентом. Йшли чутки навіть про те, що він може скористатися своєю популярністю та виставити свою кандидатуру втретє на вибори, порушуючи законодавство: «Хоча до президентських виборів лишилося ще півтора роки, але питання про особу нового Президента вже хвилює політичні кола Сполучених Штатів. Чи виставить Т. Рузвельт свою кандидатуру втретє – ось питання, яке цікавить всіх» [6, с.2].

Разом із тим, українські видання зазначають наявність потужної політичної опозиції до Т. Рузвельта, представленої американськими монополістами та губернаторами окремих штатів.

Зокрема, антимонопольна боротьба Президента породила втягування його у ряд сфабрикованих політичних скандалів: «Загальну увагу цілого світу

звернув на себе інцидент, що стався між Президентом Рузвельтом та «королем залізниць» Гарріманом. Останній обвинувачує Рузвельта і партію республіканців у підкупі на виборах, на який він отримав гроші від залізничних трестів» [4, с.3]. Під судове розслідування потрапив і наклеп газет «Sun» та «World» (вочевидь, підтриманих монополістами), які розповсюджували чутки, що Т. Рузвельт віддав підряди по будівництву Панамського каналу близьким родичам [8, с. 4].

Газета «Рада» фіксує конфлікт між Президентом Т. Рузвельтом та ситуативним політичним союзом між губернатором штату Айдахо та Федерацією шахтарів [5, с. 3]. Однак, найбільш непримиренним, медійним та довготривалим виявилось протистояння Т. Рузвельта та губернатора штату Каліфорнія Джилета, яке стосувалося японської присутності у штаті та статусу японської громади [9, с. 3]. Конфлікт розпочався з того, що у одній з державних шкіл Каліфорнії відмовили у навчанні трьом японським хлопчикам. Японський уряд офіційно звернувся до Т. Рузвельта і той рішуче підтримав можливість надання безкоштовної освіти японським дітям. Однак, питання освіти не належали до компетенції федерального уряду. Проти можливості навчання у державних освітніх закладах представників японської громади виступив губернатор Каліфорнії, для якого японці являли собою прямих конкурентів американців на ринку праці, до того ж, ця громада скуповувала за безцінь землі у Сан-Франциско після чергового землетрусу, що м'яко кажучи, не сприяло інтеграції японської спільноти Каліфорнії у американський соціум. Як наслідок – за декілька років дискусій, втручання японського уряду і особистих поїздок Т. Рузвельта до Каліфорнії, питання освіти «трьох японських хлопчиків» залишалося невирішеним і було свідченням слабкості президентської влади у США як такої [1, с. 3-4; 2, с. 3].

Тож навіть популярний і рішучий президент Т. Рузвельт був суттєво обмежений у своїх діях американською системою «важелів та противаг» у владі. Така система не була звичною для наддніпрянської редакції «Громадської Думки» та «Ради». І те, що насправді було особливостями американського демократичного процесу, сприймалося як слабкість очільника держави.

Якщо говорити про В. Г. Тафта, то на фоні Т. Рузвельта він постає дещо неясною політичною фігурою. По-перше, газета «Рада» озвучила, що В. Г. Тафт не здобув рішучої перемоги на виборах над представником демократичної партії Брайаном. За Брайана проголосувало 169 виборщиків, за Тафта – 314. Але по країні загалом Тафта підтримало 1 млн. 100 тис. американців, в той час, як на своїх других виборах Т. Рузвельт здобув підтримку 2,5 млн. чол. [7, с. 3]. Таким чином, перемога В. Г. Тафта здебільшого була перемогою «виборчої географії» (за умови двохступінчастих виборів в США перевага по округах важливіша, ніж підтримка більшості людей, які голосують).

Серед передвиборчих обіцянок В. Г. Тафта звучали: розвиток робітничого законодавства, обмеження імміграції шляхом введення освітнього цензу для

тих, хто прибуває до США, створення експедиційного війська та податок на спадщину [10, с. 3].

Позаяк, за строк виконання своїх повноважень В. Г. Тафт на сторінках «Ради» відзначився лише тим, що у випадку расових конфліктів у Південних штатах, він завжди віддавав вирішення питання на відкуп влади штатів (що, звичайно, було не в інтересах афроамериканців) [11, с. 3; 12, с.3]. Звичайно, з огляду на особливості американської політичної системи, такі дії мають свою логіку, утримуючи Південь принаймні від прямого конфлікту з федеральною владою, однак, в конотаціях статей в «Раді» прочитується думка, що Президент дистанціюється від своєї роботи. Окрім того, за президентства В. Г. Тафта суттєво посилилась економічна експансія США до Канади, що породжувало чутки про можливе воєнне вторгнення та погіршення американсько-британських відносин (зважаючи на те, що Канада була домініоном Великої Британії) [12, с. 3; 89, с. 3].

У газеті «Рада» (з огляду на час її видання) знайшов своє відображення лише початковий етап президентства В. Вільсона. Однак, газета загалом демонструвала позитивний тон при згадках про політика. Причина цього полягала в тому, що В. Вільсон кінець-кінцем створив у США міністерство праці, призначивши першим його очільником людину з ідентичним прізвищем, колишнього шахтаря [17, с. 3]. Це відповідало ідеологічним позиціям редакційної колегії.

Складається враження, що видавці «Ради» «покладали великі надії» на В. Вільсона, позитивно оцінюючи навіть не його дії, а риси характеру та особливості ведення побуту та справ:

«Президент Вільсон проти спиртних напитків. Переконаний ворог алкоголю, що марить зробити весь народ тверезим, він заборонив мати спиртні напитки в Білому Домі. Після цього тепер ні вина, ніяких інших спиртних напитків не будуть подавати до столу навіть в дні великих свят. Прикладом Президента захопилось вашингтонське громадянство і у Вашингтоні за приклад доброго тону тепер є подавати до столу тільки воду і лимонад» [15, с. 3].

«Відколи Вільсон став Президентом, життя у Білому Домі набрало демократичного характеру. Слуги почали зодягатись простіше, діти бавляться у відомій «східній кімнаті», в якій нещодавно приймали чужоземних послів» [16, с. 3].

«Президент, порушуючи багаторічну традицію, особисто, а не через клерка прибув до Капітолію і звернувся з посланням до Конгресу» [18, с. 3].

Редакційна колегія «Ради» позитивно сприймала простоту та показну людяність Президента В. Вільсона, не розглядаючи у цьому загрозу політичного попупізму.

Висновки. Отже, щоденна українська газета «Громадська Думка» (пізніше – «Рада»), пов'язана з діячами українського національного відродження Наддніпрянщини на початку ХХ ст., публікувала значну кількість статей, присвячених американським Президентам Т. Рузвельту, В. Г. Тафту та В. Вільсону. Редколегія видання часто непрямомовно говорить про слабкість і нерішучість американських очільників держави, щоправда, ігноруючи

особливості політичної системи, яка вимагає від Президента балансувати між великою кількістю груп інтересів.

Як і сто років тому, здебільшого сучасні українці оцінюють американських Президентів та їх позицію щодо надання Україні допомоги у протистоянні російській агресії, крізь призму особистісних рис політиків (імпульсивний Д. Трамп, який вірить у теорії змов; немолодий та нерішучий Дж. Байден, тощо). Позаяк, традиції американської демократії та політична система США роблять волю Президента фактором з дуже обмеженим впливом. Що важливо враховувати сучасній українській медіасфері, яка формує суспільну думку українців про США.

Бібліографічні посилання

1. Громадська Думка. №78. 7 квітня. 1906 р.
2. Рада. №41. 5 листопада. 1906 р.
3. Рада. №65. 29 листопада. 1906 р.
4. Рада. №78. 3 квітня. 1907 р.
5. Рада. №106. 9 травня. 1907 р.
6. Рада. №213. 21 вересня. 1907 р.
7. Рада. №247. 29 октября (10 грудня). 1908 р.
8. Рада. №9. 13 января (26 січня). 1909 р.
9. Рада. №10. 14 января (27 січня). 1909 р.
10. Рада. №50. 3 марта (16 березія). 1909 р.
11. Рада. №159. 15 іюля (28 липня). 1909 р.
12. Рада. №32. 10 февраля (23 лютого). 1911 р.
13. Рада. №89. 21 апріля (4 травня). 1911 р.
14. Рада. №120. 27 мая (9 червня). 1911 р.
15. Рада. №53. 5 марта (18 березія). 1913 р.
16. Рада. №57. 9 марта (22 березія). 1913 р.
17. Рада. №76. 2 апріля (15 квітня). 1913 р.
18. Рада. №78. 4 апріля (17 квітня). 1913 р.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРИДНІПРОВСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ В КОНТЕКСТІ БУДІВНИЦТВА ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКОЇ ГЕС кін. 1950-х – поч. 1960-х рр.

Наталія Буланова

кандидат історичних наук

директор Музею історії міста Кам'янське

Постановка проблеми. Шість великих водосховищ, збудованих упродовж 1930–1970-х рр. на головній річковій артерії України, кардинально змінили ландшафт річкових долин, затопили багато населених пунктів та родючих земель, зумовили погіршення екологічної ситуації та значні втрати історико-культурної спадщини. Сьогодні ці процеси не тільки потребують

пошуку шляхів їх подолання, але й знаходяться у фокусі сучасних еколого-економічних та історичних студій.

Дослідження територій, затоплених Дніпродзержинським водосховищем, розпочалися у рамках проведення Всеукраїнського історико-культурологічного фестивалю «Мамай-fest», коли у 2012 р. до науково-практичної конференції «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини» долучилися фахові етнологи з Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології АН України й провели кілька експедицій на правому і лівому берегах Дніпра. Їх матеріали ввійшли до двох томів експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів, опублікованих у виданні «Етнографічний образ України»: «Усна історія: культура та пам'ять» та «Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання» [7; 8]. Але записані наративи не дають комплексного уявлення про соціокультурні зміни придніпровських ландшафтів, що й спричинило необхідність розкриття цієї проблеми.

Метою даного дослідження є висвітлення особливостей трансформації ландшафтів, затоплених Дніпродзержинським водосховищем під час будівництва Дніпродзержинської ГЕС наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. та рефлексій мешканців цих територій на переселення.

Виклад основного матеріалу. Дніпродзержинська (від 2016 р. має назву філія «Середньодніпровська ГЕС» ПАТ «Укргідроенерго») ГЕС будувалася як елемент каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі за проектом «Укргідроенергопроєкту». Проектним завданням передбачувався термін перекриття русла Дніпра після паводку 1959 р. і введення гідроелектростанції на повну потужність у 1960 р. [6]. Але тільки 15 грудня 1963 р. було введено в експлуатацію перший гідроагрегат електростанції, останній, восьмий, – 23 листопада 1964 р.

Процес затоплення територій Дніпродзержинським водосховищем розпочався у жовтні 1963 р. і тривав всього кілька тижнів. Штучно створене в результаті будівництва Дніпродзержинської гідроелектростанції Дніпродзержинське (нині – Кам'янське) водосховище простягалось від греблі, збудованої біля колишнього села Романкове, до села Табурище Ново-Георгіївського району Кіровоградської (нині Кропивницької) області, де знаходиться гребля Кременчуцької гідроелектростанції. Згідно з проектом, спорудження водосховища призвело до значного розширення русла Дніпра та його притоків Самоткані (на правому березі), Орелі, Ворксли та Псла (на лівому березі) [6].

У 1955 р. Міністерство електростанцій в листах від 20 квітня 1955 р. та 22 жовтня 1955 р. доручило «Укргідросільбуду» виконати проектно-пошукові роботи з планування сільських населених пунктів в зоні затоплення Дніпродзержинської ГЕС. До технічного завдання ввійшов вибір території під нові населені пункти з новими господарськими центрами колгоспів, складання планів доселення в існуючих населених пунктах. Під затоплення потрапляли населені пункти Петриківського, Царичанського, Криничанського, Верхньодніпровського, Лихівського районів Дніпропетровської області, Кишеньківського, Кременчуцького районів Полтавської області та Онуфрієвського району

Кіровоградської області [6], що знаходились на правому та лівому берегах Дніпра. Затоплювалися не тільки садиби мешканців, пахотні землі, громадські будівлі та інфраструктура, але й історичні пам'ятки, старожитні церкви, кладовища тощо.

Переселенням мешканців займалися спеціально створені районні комісії, які обстежували кожен садібну ділянку з метою опису наявного майна для подальшої компенсації. Кожній родині, яка змушена була переселятися, надавали від 0, 12 до 0, 30 гектарів землі на новому місці, гроші за майно, грошову допомогу, а також фінський будинок – комплект матеріалів для будівництва, куди входили шифер та дерев'яні вироби [7, с. 31]. В цей час великий вплив мала теорія про ліквідацію відмінностей між містом і селом, у зв'язку з чим відбувалося скорочення земельних ділянок і переселенці отримували менші наділи. З урахуванням покращення планування населених пунктів кожному двору обмежувалась присадибна ділянка у розмір не більше, ніж 0, 3 га.

У січні 1956 р. складено списки дворів, запланованих до переселення, уточнений план та обрано території для проживання мешканців з затоплених територій. Кількість дворів та місцевість визначалась «Укргідросільбудом».

На правому березі Дніпра на Кіровоградщині в Онуфрієвському районі під затоплення потрапили три населених пункти – села Успенка (99 дворів), Деріївка (323 двори), Куцеволівка (28 дворів) [2, арк. 6]. Затоплені чи підтоплені двори розселялись на території району, згідно з рішенням виконкому Кіровоградської облради № 331 від 23 квітня 1956 р. Водосховищем затоплювалися частково землі трьох зерно-тваринницьких колгоспів: «Шлях Леніна» Успенської сільради, імені Жданова Деріївської сільради, імені XVII партз'їзду Успенської сільради, що знаходились в тридцяти кілометрах від Кременчука. Колгоспні садиби, центральний господарський двір, бригадні двори переносились на польові землі поблизу Успенки, Деріївки, Куцеволівки [3, арк. 6].

Десять населених пунктів потрапили під затоплення у Лихівському районі. Це села Мишуричівка (2 колгоспи, 765 дворів), Калуженка (173 двори), Равівка (40 дворів), Червоно-Ульянівка (57 дворів), Аннівка (71 двір), Мости (49 дворів), Червоний Кут (38 дворів), Дніпровокам'янка (100 дворів), Суслівка (143 двори), Тарасівка (37 дворів) [10, арк. 2].

Тринадцять населених пунктів потрапляли під затоплення у Верхньодніпровському районі. Це Верхньодніпровськ (571 двір), Пушкарівка (719 дворів), Бородаївка (285 дворів), Литвинівка (201 двір), Сошинівка (179 дворів), Красне (143 двори), Ново-Олександрівка (114 дворів), Домоткань (103 двори), Заріччя (82 двори), Мартинівка (71 двір), Щурівка (62 двори), Самоткань (45 дворів), Першотравневе (37 дворів) [10, арк. 1].

У Криничанському районі затоплювалися колгосп ім. Свердлова (852 двори з існуючих 1121 домогосподарств) та совгосп імені ім. XIX партз'їзду (48 дворів з існуючих 151) [1, арк. 3], що знаходились у пригородній зоні Дніпродзержинська. Тобто, за планом будівництва Дніпродзержинської ГЕС в зону затоплення потрапляли майже три четвертих території Аулу, історична

частина селища Романкове. Загалом у районі затоплювалося 924 га пахотних земель [1, арк. 4].

Значно постраждала від затоплення й лівобережна територія. Так, у Петриківському районі під затоплення потрапили села Паньківка (400 дворів) та Яковлівка (23 двори) [10, арк. 2]. При варіанті захисної Орільської дамби колгоспників Паньківки переселяли до Радсела (від 2016 р. – село Радісне), колгоспу ім. Кірова, а робітників і службовців – до Курилівки та Миколаївки [4]. Спорудження дамби по району в цілому запобігло затопленню 25 тис. га земель, в тому числі – 6, 7 тис. га пашні, 2, 2 тис. га присадибних земель, зберегло від переселення 3000 дворів [4]. Без спорудження захисної Орільської дамби у Царичанському районі затопленими частково опинялися 24 населених пункти [10, арк. 2]. У березні 1956 р. «Укргіпросільбудом» план переселення був уточнений. Внаслідок спорудження Орільської захисної дамби змін у землекористуванні колгоспів Царичанського району майже не відбулося.

У Кременчуцькому районі Полтавської області під затоплення потрапляли 27 населених пунктів, серед них: Павлівка – 102 двори, Салівка – 103 двори, Кут – 83 двори, Дмитрівка – 63 двори [10, арк. 2]. Інших сіл затоплення торкнулося меншою мірою.

У Кишеньківському районі Полтавської області було затоплено повністю або частково 32 населених пункти [3; 10, арк. 2]. Це Новий Орлик (769 дворів), Старий Орлик (142 двори), Крамерове (104 двори), Ульяновка (487 дворів), Олександрівка (26 дворів), Пархоменки (115 дворів), Переволочна (450 дворів), Веселий (37 дворів), Гаї (23 двори), Компанійці (26 дворів), Островський (10 дворів), Лещенко (7 дворів), Вільховатка (299 дворів), Лучки (69 дворів), Григорівка (79 дворів) [10, арк. 2]. Так, центр Кишеньківської райради переносився до нового, заснованого 6 грудня 1963 р. р. селища Світлогірське [9]. До нього було переселено мешканців кількох сіл та хуторів, зокрема мешканців села Переволочна, яке існувало з часів Великого князівства Литовського і мало стратегічне значення, а також жителів правобережної та лівобережної Кишеньки, Потягайлівки тощо. До іншого заснованого переселенцями села – Новий Орлик, ввійшло п'ять сіл.

Внаслідок затоплення ліквідовувались старожитні поселення, приміром, Щурівка, мешканці якої «на початку 1960-х років... були переселені в різні місця у зв'язку з тим, що вона потрапила в зону затоплення та підтоплення Дніпродзержинської ГЕС. На час введення в дію гідротехнічного комплексу (1963–1964 рр.) Щурівка вже перестала існувати» [8].

На 1 липня 1966 року із зон затоплення, підтоплення, берегообвалення і будівельного майданчика переселено 10641 дворів, 1206 колгоспних, кооперативних і державних будівель. В стадії переселення знаходилося 1411 дворів. Після 1 червня 1966 р. через підтоплення виникла необхідність додатково переселити ще 1233 двори особистої власності, 66 колгоспних будівель [5; 10, арк. 4].

Будівництво Дніпродзержинської ГЕС кардинально змінило придніпровські ландшафти та долі людей, які вимушені були покидати обжиті віками землі та освоювати нові території.

Найбільше переживали затоплення рідних домівок представники старшого покоління, нащадки яких до цього часу згадують про природні багатства, що пішли під воду, з ностальгією. Для мешканців затоплених територій втрата рідної домівки, про яку вони дбали навіть безпосередньо перед затопленням, стала важкою неподоланою до цього часу травмою. Неля Бабенко, мешканка Старого Орлика, яка безпосередньо займалася переселенням як член спеціальної комісії з перепису людей, яких мали переселяти, мала великий досвід спілкування з переселенцями.: «Як люди ставилися до затоплення й до того, що їм доведеться переїжджати? По-різному ставилися. Старшим було важко залишати домівки. Пам'ятаю, як літня жінка плакала. А двоє чоловіків, років сорока, її втішали. Вони були інженерами, які мали побудувати будинки для переселенців. Казали, що все у людей буде: і міцні будинки, і асфальт на вулицях, і світло, і вода» [9]. Молодь, яка була більш схильною до переміни місць, вітала нові обставини життя.

Переселення велося в стислі терміни, бо 10 листопада 1963 р. Дніпро було перекрито і територію залило водою Дніпродзержинського водосховища. У справі господарського влаштування на нових місцях переселенці покладалися майже виключно на власні сили. За відсутності механізованих робіт знести старий будинок було дуже важко. Значним гальмом у процесі житлового будівництва було погане забезпечення будівельними матеріалами. Як згадував Григорій Бондаренко, мешканець села Орлик, «чим старіша хата, тим дорожче вона оцінювалася, бо з неї майже ніяких будівельних матеріалів не можна було повторно використати. Наша хата була відносно нова 1939 року побудови, так за неї видали лише 1400 карбованців допомоги» [10].

Про ностальгію колишніх мешканців затоплених територій за втраченими домівками свідчить краєзнавча експедиція Кам'янським водосховищем «Повернення до витоків», організована у червні 2018 в селищі Світлогірське Кобеляцького району. У 2023 р. до 60-річчя затоплення відбулася друга експедиція, до якої приєдналися і люди, які безпосередньо брали участь в тих подіях. Для них втрата рідних домівок, могил предків асоціюється з втратою історичної пам'яті, що зберігається на локальному рівні.

Висновки. Внаслідок введення в дію Дніпродзержинської ГЕС та формування Дніпродзержинського водосховища затоплення зазнали населені пункти Петриківського, Царичанського, Криничанського, Верхньодніпровського, Лихівського районів Дніпропетровської області, Кишеньківського, Кременчуцького районів Полтавської області та Онуфрієвського району Кіровоградської області. Найбільше постраждали території на лівому березі Дніпра Кишеньківського району Полтавської області, який взагалі зник з мапи України разом з великими і малими селами. По суті, для мешканців цих територій це були не просто великі матеріальні витрати, велике фізичне навантаження, але й руйнація традиційного плину життя. Поява водосховища спричинила міграцію населення, руйнацію традиційних поселенських структур українського села та господарських зв'язків територій, негативно позначилась на

збереженні історичної пам'яті та зв'язку поколінь. Затоплювалися території козацьких земель, багато археологічних і культурних пам'яток різних епох, оскільки не вистачало часу, фахівців та ресурсів для комплексного вивчення території.

Бібліографічні посилання:

1. Архів філії Середньодніпровської ГЕС ПАТ «Укргідроенерго». Арх. № 3-8-Т-11.
2. Архів філії Середньодніпровської ГЕС ПАТ «Укргідроенерго». Арх. № 3-8-Т-12.
3. Архів філії Середньодніпровської ГЕС ПАТ «Укргідроенерго». Арх. № 3-8-Т-15.
4. Архів філії Середньодніпровської ГЕС ПАТ «Укргідроенерго». Арх. № 3-8-Т-19.
5. Архів філії Середньодніпровської ГЕС ПАТ «Укргідроенерго». Генеральный акт приемки Днепродзержинской ГЭС в постоянную эксплуатацию. г. Днепродзержинск, 1966 г.
6. Архів філії Середньодніпровської ГЕС ПАТ «Укргідроенерго». Днепродзержинская электростанция на Днестре. Проектное задание. Харьков, 1956.
7. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 1. Усна історія: культура та пам'ять / гол. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 944 с.
8. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 9. Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання / гол. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 944 с.: іл.
9. Орлик і орляни: збірник історико-краєзнавчих нарисів /упор.: В. І. Глінський, М. Т. Лось, В. В. Шишацький, В. І. Беліченко. Дніпро: Герда, 2020. 376 С.
10. Справка о строительстве Днепродзержинской ГЭС / упор. Ю. М. Винцюк, 2021.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ КАМ'ЯНСЬКОГО/ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКОГО АЕРОКЛУБУ ім. МОЛОКОВА

Євгеній Гаврилов

*старший науковий співробітник відділу науково-експозиційної роботи
Музею історії міста Кам'янське,
здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Постановка проблеми. Питання матеріально-технічного забезпечення аероклубів системи Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСОАВІАХІМу) є одним з найменш вивчених у вітчизняній історіографії. Однак разом з тим, воно є найбільш цікавим з точки зору технічної історії, зокрема в царині локального та регіонального вимірів.

Мета дослідження. В даній науковій розвідці розглянуті основні аспекти матеріально-технічного забезпечення Кам'янського (Дніпродзержинського) аероклубу ім. Молокова у роки його існування (1934 – 1952), а саме: дані щодо

типів літальних апаратів, якості їхнього обслуговування та особливості експлуатаційних характеристик.

Виклад основного матеріалу. В основі джерельної бази даної розвідки лежить колекція музею історії міста Кам'янське, а саме спогади першого очільника кам'янського аероклубу Маркіна Михайла Миколайовича [6], комісара аероклубу Василенка Бориса Михайловича [4], а також візуальні та нарративні джерела.

На момент прибуття Маркіна у Кам'янське 26 серпня 1934 р. [6, арк. 3] в місті вже існувала льотно-планерна станція та парашутний гурток з наявним майном: 1 планер, 1 парашут та дерев'яна парашутна вишка у міському парку [6, арк. 5]. Нагально постало питання розбудови інфраструктури, а саме: виділення земельного наділу під летовище, термінове будівництво ангару та передача будівлі під навчальні класи. Земельний наділ під будівництво злітної смуги та ангару був виділений за сприяння місцевої влади, будівля під навчальні класи – за сприяння місцевої комсомольської організації, котра з цією метою ініціювала закриття будівлі старої синагоги (що викликало значний соціальний спротив [6, арк. 6]), і нарешті ангар для літаків було збудовано за сприяння Дніпровського державного заводу ім. Дзержинського та тресту Дзержинбуд (sic!): перше підприємство займалося проектуванням будівлі, друге – безпосередньо її зведенням. Слід зауважити, що будівля ангару була саме наріжним каменем у справі відкриття аероклубу, адже без її побудови Дніпропетровське обласне управління ТСОАВІАХІМу відмовилося б передавати літаки: чотири навчальні У-2 [6, арк. 3]. І на те були вагомі причини: слід розуміти, що літальні апарати того часу не могли зберігатися тривалий час під відкритим небом через дерев'яну конструкцію силового набору та перкалеву обшивку, адже це швидко приводило б до втрати літака, через вплив погодних умов. До слова, слід розуміти, що літаки дерев'яної та змішаної конструкції мають певний ресурс планерів та окремих агрегатів, що зокрема було прописано у керівних наказах та положеннях ЦР ТСОАВІАХІМ СРСР [7, с. 161] з питання експлуатації літальних апаратів. Зокрема, у разі зберігання літака під відкритим небом до строків зберігання застосовувався встановлений коефіцієнт, котрий скорочував термін експлуатації на 25%. І якщо зберігати деякі планери, тобто безмоторні літальні апарати, можна було у складеному вигляді у відносно невеликих приміщеннях, то з літаками (і більшістю планерів насправді також, про що нижче) такої можливості не було, через банальне збільшення експлуатаційних процедур на відновлення льотної готовності: літак мав бути не просто зібраним, а ще й «облітаним», тобто мала бути підтверджена можливість безпечно виконувати літаком польоти, зокрема навчальні. Саме тому ангарне приміщення і набувало такої значної важливості, і як тільки воно було збудовано, літаки У-2, що призначалися для Кам'янського аероклубу були складені та облітані у м. Дніпропетровську і 18 лютого 1935 р. перелетіли звідти на летовище у Кам'янському. До слова, станом на 1934 р., згідно зі спогадів Маркіна, 4 літаки У-2 коштували Кам'янському аероклубу по 52 тис. крб. [6, арк. 5]. Літаки були придбані за допомогою промислових підприємств міста: ДДЗ ім. Дзержинського, ДКХЗ ім. Орджонікідзе, азотно-

туковим та цементним заводами. Так матеріально-технічна база поповнилась чотирма навчальними літаками, доповнивши собою єдиний безмоторний літальний апарат аероклубу – планер Ус-4.

Розкриємо більш детально наявні (у різний час) літальні апарати у Кам'янському аероклубі. По-перше це планер Ус-4 [3, с. 16] – одномісний безмоторний літальний апарат для початкового навчання польотам, створений у 1934 р. Олегом Костянтиновичем Антоновим на основі власних експериментальних планерів «Стандарт-1» та «Стандарт-2», виготовлених у 1929 р. Серійний Ус-4 у складеному вигляді займав відносно мало місця і при приведенні у льотний стан був відносно невибагливим до регулювань тяг керуючих поверхонь. Тому не дивно, що саме цей планер, очевидно, і був тим найпершим планером Кам'янської льотно-планерної станції та Кам'янського аероклубу. До того ж саме планер такої конструкції з написом «Дзержинбуд» на фюзеляжі був сфотографований у 1934 р. (1). Планер запускався за допомогою спеціального гумового амортизатора [3, с. 23]. Наступним серед безмоторних апаратів аероклубу був планер Г-9 конструкції Владислава Костянтиновича Грибовського – типовий пілотажний літальний апарат для аероклубів того часу [1, с. 7-9]. Дані щодо його наявності тенденційні і спираються на спогади комісара аероклубу Василенка. Фото даного планера не збереглися. Даний тип планера міг використовуватися для польотів за допомогою літака-буксира, як правило У-2. Ще менше даних про «саморобний» планер, збудований у 1930-х рр. начальником планерної підготовки аероклубу Іваненком Василем Федоровичем [3, с. 23]: про цю машину лише відомо, що вона запускалася зі стандартної гумової катапульты, але через вади в аеродинаміці виявилася непридатною для польотів і зазнала катастрофи, спричинивши важкі травми у пілота-винахідника. Слід зауважити, що на той момент раціоналізаторський та винахідницький рух в царині конструювання літальних апаратів у аероклубах хоча не був заборонений, але принаймні формально був строго регульований ТСОАВІАХІМом [7, с. 179]. Легко зрозуміти, що будівництво та випробування планера у Дніпродзержинську відбувалися без виконання усіх належних процедур, що і привело до закономірних наслідків.

Літаки аероклубу були представлені вищезгаданими біпланами У-2 конструкції Миколи Миколайовича Полікарпова. Це широко знаний радянський навчальний літак того періоду і він, звісно ж, складав основу авіаційних парків льотних шкіл та аероклубів [5, с. 4]. У Кам'янському/Дніпродзержинському аероклубі були наявні як літаки ранніх серій у 1935 – 1940 рр., так і пізніх у 1949 – 1952 рр., коли літак У-2 вже було перейменовано на По-2 на честь його конструктора. На фотографіях літаки різних типів можна з легкістю розрізнити за характерною конструкцією козирків кабін інструктора та курсанта: для більш ранніх машин вони складаються з двох прозорих деталей та металевого каркасу (2), для більш пізніх – з однієї напівкруглої прозорої деталі (3). Слід також зауважити, що перші чотири літаки У-2, що надійшли у аероклуб 18 лютого 1935 р. мали вичерпати свій календарний ресурс у 1940 р., адже згідно з настанов ЦР ТСОАВІАХІМу для цього типу літаків він не мав

перевищувати 5 років [7, с. 161]. Після чого літаки потребували заміни. Утім гіпотетично строк їхньої експлуатації в дійсності міг бути подовжений «за станом» планера та агрегатів, а також у тому разі, якщо ремонт літака був визнаний доцільним, тобто таким, що за своєю ціною не перевершує або не наближається до ціни побудови нового літака.

Окрім вищезгаданих У-2 у Дніпродзержинському аероклубі були наявні двомісні навчально-тренувальні літаки УТ-2 та одномісні УТ-1, конструкції Олександра Сергійовича Яковлева. Причому УТ-1 з'явилися у аероклубі в 1938 р., а УТ-2 – дещо пізніше [2, с. 22; 3, с. 13]. УТ-2 використовувалися для поглибленої підготовки льотного складу для переходу на УТ-1. УТ-1, у свою чергу – для вищого пілотажу та авіаційних спортивних змагань. Але, звісно ж, основною метою цих літаків була базова підготовка майбутніх льотчиків-випищувачів, адже за пілотажними властивостями УТ-1 якнайкраще підходив для підготовки пілотів до переходу на військові навчально-тренувальні літаки УТІ-4, тобто двомісні версії наймасовіших на той час (тобто на другу половину 1930-х рр.) радянських випищувачів І-16 конструкції Полікарпова.

Про наявність інших типів літаків у Кам'янському/Дніпродзержинському аероклубі наразі невідомо.

Слід особливо наголосити, що матеріально-технічна база, а саме розвиток конструкції літаків у повоєнний час і стали, принаймні декларованою, причиною ліквідації Дніпродзержинського філії Дніпропетровського аероклубу у 1952 р., адже, за твердженнями Василенка, летовище та інфраструктура вже були непридатні для використання нових літаків Як-18 [3, с. 110], що поступово почали витісняти інші типи літаків у системі аероклубів ДТСААФ (організацій- правонаступниці ТСОАВІАХІМу). Така теза викликає відверті сумніви, і, на думку автора, дійсна причина ймовірно була іншою за декларовану. Адже Як-18 все ще був цілком придатний для використання з ґрунтових летовищ і не мав кардинальних відмінностей від свого попередника – УТ-2.

Окремо слід звернути увагу на той факт, що всі вище перелічені літаки були оснащені авіаційним двигуном повітряного охолодження М-11, що значно спрощувало як експлуатацію, так і логістику. Зокрема, М-11, згідно з настанов мав використовувати «грозненський» авіаційний бензин [7, с. 177]. Всього існувало три основні типи палива, які використовувалися в авіаційній техніці СРСР у 1930-х рр.: це «грозненський» (з октановим числом 61), «бакинський» (з октановим числом 75) авіаційні бензини, а також суміш бензолу і бензину. До речі остання стала каменем спотикання між міською владою Кам'янського і першим очільником Кам'янського аероклубу Маркіним: у квітні 1935 р. представники міської влади зажадали від Маркіна випустити у агітаційний виліт літаки У-2, заправлені бензолом, що було неможливо, адже двигуни М-11 не могли використовувати бензол у якості палива і швидко вийшли б з ладу [6, арк. 9-10]. Відмова Маркіна від небезпечного вильоту стала причиною його переслідувань і подальшого звільнення. Загалом питання нестачі паливо-мастильних матеріалів у аероклубах 1930-х рр. було хронічним і згубно впливало на якість підготовки льотного складу [5, с. 7].

Щодо іншого навчального та допоміжного майна аероклубу зі спогадів Василенка відомо про наявність розібраного екземпляра У-2 [3, с. 15], встановленого на цокольному поверсі будівлі аероклубу у якості навчального зразка. Уявлення про оснащення навчального класу, де проводились лекційні заняття дає фото його інтер'єру (4), на якому можна розібрати безліч навчальних плакатів, а також каркас крила невстановленого літального апарату. У якості допоміжного оснащення слід зауважити появу у II кварталі 1935 р. автомобіля аероклубу [6, арк. 15], щоправда невстановленої моделі і типу, з високою долею вірогідності – вантажної машини для перевезення особового складу аероклубу, адже територіально будівля аероклубу знаходилася у тодішньому центрі міста, тоді як летовище аероклубу – на його південно-західних кресах, а саме у полі неподалік сучасної залізничної станції «Кам'янське-Пасажирське» [4, арк. 3]. Локалізувати місцерозташування летовища наразі доволі легко, адже ангар для літаків зберігся і після ліквідації аероклубу у 1952 р. і використовується донині, як «відкормочна база тваринництва».

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що матеріально-технічне забезпечення Кам'янського/Дніпродзержинського аероклубу у 1935-1940 рр. було цілком сучасним і відповідало реаліям часу. Більше того, всі типи літаків були уніфіковані за мотором, а саме М-11, що значно полегшувало експлуатацію, обслуговування, ремонт та логістику. Також, слід звернути увагу на відсутність таких типів літаків як АІР-6 (з 1937 р. – «літак Яковлева 6-й»), П-5 та І-5, які зустрічалися в інших аероклубах міжвоєнного періоду. Сукупність вищенаведених факторів теоретично якісно впливала на підготовку льотного складу. Загалом, тема має значні перспективи дослідження у сенсі порівняльного аналізу з іншими аероклубами Дніпропетровщини досліджуваного періоду.

Бібліографічні посилання

1. Атлас конструкции планеров / ред. О. К. Антонов ; сост. В. Шушурин. Москва, Ленинград : Государственное издательство оборонной промышленности, 1938. 105 с.
2. Василенко Б. М. Высокий взлёт / лит. запись Б. Г. Высоцкого. Киев: Политиздат Украины, 1978. 112 с.
3. Василенко Б. М. Соколиный взлёт: Док. очерки / лит. запись Б. Г. Высоцкого 2-е доп. изд. Киев : Молодь, 1982. 208 с.
4. Василенко Б. М. Дніпродзержинський аероклуб ТСОАВІАХІМУ ім. Героя Радянського Союзу Молокова В. (1934-1941) / МІК. Документ. КП-(VI)5920 Машинопис, оригінал
5. Крижевич С. О. Діяльність аероклубів у системі Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву України (1927–1948 рр.). Гілея: науковий вісник. 2013. № 78. С. 53–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_78_18 (дата звернення: 01.08.2024)
6. Маркін М. М. Спогади про створення аероклубу в Кам'янському / МІК. Документ. КП-49870 Машинопис, оригінал
7. Руководство по технической эксплуатации самолетов и моторов для аэроклубов и школ ОСОАВИАХИМа / ред. И. К. Смурова; сост.: М. Войткевич, А. Смолин. Москва : Издание ЦС Союза ОСОАВИАХИМ СССР, 1936. 180 с.

1. Планер планерного гуртка «Держинбуду», М. Кам'янське, 15 вересня 1934 р. Джерело: МІК. Фотографія. КП-49824

2. Льотчики Сенченко (ліворуч) та Піщура (праворуч) в кабіні літака У-2, м. Дніпродзержинськ, 1938 р. Джерело: МІК. Фотографія. КП-5496.

3. Шеремет Микола Семенович (праворуч), інструктор Дніпродзержинського аероклубу, в кабіні літака По-2, м. Дніпродзержинськ, 1949 р. Джерело: МІК. Фотографія. КП-47873.

4. Перші заняття з планеризму в аероклубі імені Молокова, М. Кам'янське, 1934 р. Джерело: МІК. Фотографія. б/н.

**НОВІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО КЛУБУ
ТВОРЧОЇ МОЛОДІ (1968 Р.)
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЮ
«ЛІТЕРАТУРНЕ ПРИДНІПРОВ'Я»).**

Світлана Мартинова

старша наукова співробітниця

Дніпропетровського національного історичного музею

ім. Д. І. Яворницького,

Музей «Літературне Придніпров'я»

Постановка проблеми. Клуб творчої молоді – літературно - мистецьке, суспільно – політичне явище, яке у 1960-і об'єднало усю талановиту й свідому частину покоління шістдесятників. Широко висвітлена тема діяльності київського клубу «Сучасник», львівського «Пролісок». Довгий час думка про існування Клубу творчої молоді у м. Дніпропетровську спростовувалася самими учасниками літературного процесу 1960-х років.

Мета дослідження. Спираючись на музейні предмети і архівні матеріали висвітлити факт діяльності у Дніпропетровську Клубу творчої молоді у 1968 р.

Виклад основного матеріалу. Одне із завдань наукових досліджень у музеї – підвищення інформаційної віддачі уже наявних у фондах та експозиціях матеріалів інтенсивним шляхом, тобто шляхом їх глибокого вивчення. Музейні джерела при відповідній інтерпретації можуть дати надзвичайно цікаву пізнавальну інформацію про явище, подію, окрему персоналію. Так, у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького зберігається ряд унікальних експонатів, які свідчать про діяльність у м. Дніпропетровську Клубу творчої молоді, створеного за прототипом київського Клубу «Сучасник».

Центральним експонатом цієї колекції є документ «Запрошення Клубу творчої молоді м. Дніпропетровська на поетичний вечір М. Чхана, В. Коржа, Н. Нікуліної» [1], надруковане у типографії Придніпровської ГРЕС. Експонат було подаровано музею бібліотекаркою Придніпровського палацу культури Бородай Л.Д. на початку 1990-х років, після однієї з лекцій, яку авторка цієї роботи читала у палаці. Цей предмет вона зберігала багато років і, думається, він є єдиним у своєму роді, який зберігся. Експонат став справжньою сенсацією, оскільки засвідчив існування у Дніпропетровську «Клубу творчої молоді», якого за усталеною думкою у місті не існувало.

Поетичний вечір, про який мовиться у запрошенні мав відбутися 14 травня 1968 р. в Палаці культури м. Придніпровська. Як повідомляє газета «Енергетик» Придніпровської ДРЕС за 17 квітня 1968 р., Клуб творчої молоді був заснований у квітні 1968 р. саме при Палаці культури м. Придніпровська. У його приміщенні Клубом було проведено ряд вечорів членів університетської літературної студії ім. Володимира Булаєнка. Це була вже друга спроба створення такого клубу в м. Дніпропетровську. Перша, за твердженням Юрія

Завгороднього, була здійснена на початку 1960-х рр. Юрієм та Олесем Завгородніми, Костянтином Чернишовим та Лідією Кушковою.

Ініціатором створення Клубу при Палаці культури Придніпровської ДРЕС був молодий поет Іван Сокульський, який до цього брав діяльну участь у роботі львівського Клубу «Пролісок» і був добре знайомий з учасниками київського Клубу творчої молоді, такими як Алла Горська, Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Лесь Танюк. Як знаємо з біографії І. Сокульського їх контакти стали тісними, після проведення у Львові Шевченківського вечора за сценарієм київського Клубу «Сучасник». У період з 1 лютого по 26 травня 1968 р. Сокульський – літературний працівник газети «Енергетик». Поетичний вечір, про який говориться в запрошенні (і який, за твердженням Віктора Коржа, так і не відбувся), поклав край недовготривалій діяльності Клубу. Такого висновку доходимо, читаючи «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська», написаного в червні 1968 р. поетом Іваном Сокульським за участю журналістів Михайла Скорика та Володимира Заремби і адресованого Голові Ради Міністрів В. В. Щербицькому.

«...Звичайний собі вечір поезії в Придніпровському палаці культури, – читаємо в “Листі”, – яких, за висловом працівників Палацу, тут було багато, в божевільному маніяцтві кампанійщини підноситься ледь не до рівня “контрреволюційної вилазки», ... стає тим опудалом - мішенню, на яку повинна була б спрямовуватися «борьба с идеологическими диверсиями» [4, с.2].

Після вечора поезії група його учасників здійснила поїздку на могилу князя Святослава у С. Микільське - на - Дніпрі Солонянського району Дніпропетровської області. Учасники поїздки Олександр Водолажченко, Валерій Семененко, Панаїд Вакаренко, Олександр Завгородній, Тамара Пустовіт (Завгородня), Любов Коцюба, Станіслав Повод, Михайло Скорик, Тетяна Чуприна, Богдан Уніат читали вірші, співали українських пісень, обговорювали й засуджували «антисоборну» кампанію, спрямовану проти роману О.Гончара «Собор», яка розпочалася на Дніпропетровщині. Поїздка породила легенду про меч Святослава, знайдений біля могили князя учасниками поїздки.

За спогадами поетеси Раїси Лиші, було щось незбагненне в тому, що серед молоді стала ширитися легенда про віднайдений біля могили молодими поетами меч Святослава і що «священний меч лицаря - князя зробить хлопців - героїв непереможними» [5, с.11]. Переповідаючи цю історію кожен «наче ставав учасником дійства, в глибині душі мимовільно бажав опинитися там – з поетами, бо там відчувалося життя» [5, с.11].

Блискавично поширився вірш Сокульського «Святослав»:

Святославе, вою наш, устань!

Святославе, знову печеніги!

Де клекоче гнівом Дніпрельстан,

Вихоти меча свого із піхов!

<...>

Та лицем до ворога стаєм...

– *Меча до рук! –*

*не збляк і не зіржавів,
Тож іди, бери життя своє,
Святославе, муже наш державний!* [6, с.70].

Той меч для молоді став символом лицарства й боротьби за свободу.

Владу ж цей меч Святослава налякав. Учасниками й організаторами пильно зацікавляться органи держбезпеки, підтвердження чого знаходимо в документі від 5 липня під назвою «Інформація Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР першому секретареві Дніпропетровського обкому партії КПУ О.Ф.Ватченку про профілакування членів «Клубу творчої молоді» (1968). Секретно. Екз. №1».

«Управлением КГБ при СМ УССР по Днепропетровской области повторно профиликован в мае 1968 года Сокульский Иван Григорьевич, 1940 года рождения, уроженец хутора Червоноярский Синельниковского района Днепропетровской области, беспартийный, с незаконченным высшим образованием, бывший литсотрудник при многотиражке Приднепровской ГРЭС.

Ранее (№11845 от 18. 09. 1965 года, №14244 от 20.11 1965 года и №1047 от 2 февраля 1966 года) мы вас информировали о том, что группа лиц, группируясь на основе неправильного отношения к проводимой КПСС национальной политике в нашей стране, распространяла идеологически вредные документы националистического характера.

В состав этой группы входили студенты Днепропетровского госуниверситета Завгородний Александр Сергеевич, Сокульский Иван Григорьевич, бывший сотрудник Магдалиновского радиовещания Володажченко Александр Александрович, инженер завода п/я 1866 Семененко Валерий Фокиевич и методист художественной самодеятельности профсоюзов Вакаренко Панаид Николаевич.

После проведенных в отношении их профилактических мероприятий, указанные лица прекратили общаться между собой и заниматься враждебной деятельностью.

Однако весной этого года Сокульский И. Г., устроившись на должность литсотрудника многотиражки Приднепровской ГРЭС, установил связь с Униейтом Богданом Иософатовичем, слесарем – монтажником участка “Южэнергомонтаж”, исключенным в 1965 году из Киевского госуниверситета за националистическую деятельность. Вместе с Униейтом и Скориком М. Т., сотрудником обласной газеты “Зоря”, тоже исключавшимся из Киевского госуниверситета за националистическую деятельность, принял деятельное участие в организации так называемого “Клуба творческой молодежи”.

После проведенного 13 мая вечера поэзии во Дворце культуры гор. Приднепровска группа его участников выехала 14 мая на могилу князя Святослава в С. Никольское Солонянского района Днепропетровской области, где Уният читал нелегально распространяемый документ в адрес писателя Тихонова Н.С. о якобы шовинистических взглядах его и газеты «Комсомольская правда».

Кроме того, обсуждался вопрос о так называемой “русификации”, продолжавшейся якобы со времен воссоединения, а также положительно оценивался роман Ол. Гончара “Собор”.

В ходе профилактической беседы Сокульский рассказал о попытках создания “Клуба творческой молодежи” при Дворце культуры Приднепровской ГРЭС, однако свою организаторскую роль в его создании пытался умалить, ссылаясь на то, что он действовал по поручению директора Дворца культуры и заместителя секретаря комитета комсомола ПД ГРЭС. Признав, что ряд участников литературного вечера в ДК Приднепровской ГРЭС выезжал 14 апреля на могилу князя Святослава, где Уният читал письмо к Тихонову, Сокульский расценил его действия как провокационные.

Профилактируемый также сообщил, что от жителей г. Приднепровска ему было известно, что Уният читал в окружении стихи националистического содержания.

В мае с/г. за неправильное поведение и участие в идеологически вредных действиях связь Сокульского и Унията—Скорик М. Т., литсотрудник областной газеты “Зоря”, из членов КПСС был исключен. Узнав об этом, Уният немедленно уволился с работы и выехал на жительство в другую область.

Принимаем меры к установке его. Сокульский с работы также уволился и в настоящее время работает воспитателем в общежитии “Днепросантехмонтаж”.

О заслуживающих внимания данных будем информировать.

Начальник Управления КГБ при УССР по Днепропетровской области Н. Мажара» [2, с.165].

На документі резолюція першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченка: «Ознакомить т. Васильева И. В. [секретарь Днепропетровского обкома КПУ]. Значит Сокульский работает воспитателем? Доложите. А. Ватченко. 11/VII. 1968 г.» [4].

Довгий час у музеї зберігалось фото, яке було атрибутровано як фото поїздки на могилу князя. Музей «Літературне Придніпров'я» у рубриці «Історія одного експоната» на сторінці Фейсбуку 18 червня 2023 року оприлюднив фото, що викликало великий резонанс серед читачів. Розгорілася справжня дискусія, яка допомогла встановити зображених на фото персоналій, подію, яка зображена, а заодно розширити географію діяльності Клубу. Доводилося, що це ще одна, зніційована Сокульським, поїздка учасників Клубу на могилу Івана Сірка у Капулівці. Наводилися факти цієї поїздки, доки не з'ясувалося, що насправді це поїздка до пам'ятного знака на місці Кодацької фортеці у селище Старі Кодаки. Поїздка відбулася 24 квітня 1966 року і була зніційована Іваном Сокульським.

Однак, публікація збурила хвилю спогадів про поїздку на могилу князя Святослава її учасників.

«Знаю про цю поїздку, – згадує Таїсія Ковальчук, – але сама не змогла побувати (бо ждала єдиного вихідного, коли не треба було так далеко і

кількома транспортами добиратися на заняття в універ), а батьків Наталки Нікуліної попередив наглядач від кегебе за письменницькою організацією, щоби вони не пустили свою доньку в цю поїздку (про це почула свого часу від Олени Миколаївни – матері однокурсниці і поетеси Наталки Нікуліної).

Вона ж переповідає спогади своєї однокурсниці Любові Коцюби, якими та поділилася у приватній розмові, після нашої публікації: «...збиралися похашцем, у групі були в основному незнайомі їй люди, окрім Олеся Завгороднього, Тамари Пустовіт (потім його дружини), Станіслава Повода. ... їй довелося позичити гроші на квиток, бо їхали катером. Потім учасники поїздки передавали одне одному якісь папірці, читали вірші. Їй було некомфортно серед незнайомих і вона трималася однокурсника Слави Повода, а Тамара – свого Олеся Завгороднього. А потім, коли Люба з Тамарою йшли на роботу (жилося суцужно й дівчата ходили в дитсадок підробляти чорноробами) біля них зупинилася легкова автівка, якісь чоловіки затягли їх в машину і відвезли в КДБ (цей будинок досі там стоїть як СБУ), де по черзі викликали і допитували. Люба запитала, що то за плівка крутиться, чому вони записують розмову з нею. А потім вигукнула, щоби дали їй почитати нарешті той листок, бо навіть не знала, що то був за вірш, скільки всього вчили на філфаці, а цього вірша – ні!!! Це був вірш Василя Симоненка " Любїть Україну". Коли її питали , що вони там робили на місці загибелі Святослава, то вона відповідала: "А що молоді хлопці та дівчата роблять на природі?! Цілуються, рибу вудять. А про меч Святослава вона нічого не чула й не бачила". Допитували години три, звичайно, переляк був, але й було нерозуміння, за що їм влаштовують це промивання мізків. Врешті той допитувач, після відповіді про те, що на природі хлопці та дівчата цілуються, він підписав папірця і Любу випустили, як і Тамару, котру теж допитували окремо» [3] .

Як стверджують, фото не збереглося, а скоріше його не існувало.

Ця подія знайде своє відображення у літературі. Вона стане зав'язкою роману Василя Ковалюка «Розп'яття» і початком розгортання основного конфлікту твору між Іваном Долею, який взяв у супутники собі заповідь князя Святослава : «Готуйтеся, іду на вас» і «несхитною» системою. Саме поїздка на могилу князя стане приводом для арешта Івана Долі, прототипом якого стане Сокульський і засудження до вищої міри, яку з часом замінять на п'ятнадцять років ув'язнення в таборах суворого режиму. Це була найперша сходинка до великої і довгої дороги на Голгофу, якою Іван Доля, як і Сокульський, «під регіт доби» (вислів Сокульського) пішов свідомо.

Висновки. Отже, музейні джерела підтверджують факт, хай і недовготривалої, існування Клубу творчої молоді у м. Дніпропетровську.

Бібліографічні посилання

1. Запрошення Клубу творчої молоді м. Дніпропетровська на поетичний вечір М. Чхана, В. Коржа, Н. Нікуліної. *Фонди ДНІМ*. КП-169341; АФС-1676.
2. Інформація Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР першому секретареві Дніпропетровського обкому КПУ О. Ф. Ватченку про профілакування членів «Клубу творчої молоді». 1968, 5 лип. *Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-*

політичному житті України 60–80-х рр. XX ст.: Зб. док. та матеріалів / Упорядн.: П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. К., 1999. С.164-166.

3. Ковальчук Т. Спогади про поїздку на могилу князя Святослава членів Клубу творчої молоді М. Дніпропетровська. Рукопис. *Науковий архів музею «Літературне Придніпров'я».*

4. Лист творчої молоді м. Дніпропетровська Голові Ради Міністрів В. В. Щербицькому. Дніпропетровськ, травень, 1968. Машинопис. *Фонди ДНІМ. КП – 166264 / АФС – 923.*

5. Лиша р. «Пороги» – міт волі. Вступна стаття вибраного альманаху «Пороги». Київ : Смолоскип, 2009. С.9. *Фонди ДНІМ. КН – 195124 / КН – 8977.*

6. Сокульський І. Означення волі. Дніпропетровськ: Січ, 1997. *Фонди ДНІМ. КН – 178112 / КН – 7824.*

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ У ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКУ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ КІН. 1980-Х – ПОЧ. 1990-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ)

Яна Мельник

заступниця директора Музею історії міста Кам'янське

Постановка проблеми. Мовне питання для українського суспільства завжди стояло і стоїть досить гостро. Вочевидь це пов'язано також з намаганнями політичних сил спекулювати на цій темі, заробляючи дивіденди у тієї чи іншої частини електорату, відповідно дотримуючись лінії підтримки української мови або ж, навпаки, наголошуючи на другорядності даного питання. Ситуацію ускладнює той факт, що різні регіони України мають різне сприйняття цієї мовної проблеми, адже витоки її ідуть з історії, що характеризується ступенем ефективності русифікаторської політики колишнього СРСР, тому на території Дніпропетровщини ця проблема є досить болючою. І навіть проголошення Україною незалежності не вирішило цього питання одразу, а розтягнулося у часі на десятки років, аж до сьогодні. Питання втілення мовної політики в життя відноситься до малодосліджених сторінок історії, особливо у царині локальної історії, що абсолютно не є пропорційним значенню цієї соціальної проблематики, а тому й нині є актуальним.

Мета дослідження – розглянути ситуацію щодо реалізації мовної політики на прикладі Дніпродзержинська (нині – Кам'янське) наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Матеріалом для дослідження стала місцева преса зазначеного періоду, зокрема газети «Дзержинець» і «Думка», яка ілюструвала поточний стан справ щодо мовної ситуації у місті.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні українську мову вважають рідною 78% українців. Це результати опитування «Центру Разумкова», що було проведене у 2024 році [11]. До речі, ще у 2006 році цей показник складав лише 52%. Однією з головних причин позитивних зрушень у цьому питанні стала

невмотивована агресія росії проти України, коли все російське почалося сприйматися у більш негативному світлі і з'явився більший інтерес до української історії, мови, культури.

Причини такого стану справ зрозумілі і логічні. Десятиліттями комуністичною владою СРСР проводилася русифікаторська політика, спрямована за розмивання української ідентичності, зокрема і через штучне зближення української та російської мов. Якщо торкнутися власне Дніпропетровщини, то справедливим є твердження історика Олександра Нікілева, що «іншим, вагомим чинником виступало масштабне промислове будівництво у містах області, яке супроводжувалося широким залученням значних людських мас з різних територій країни та урбанізацією регіону, поширенням російської мови як мови міжнаціонального спілкування». Хоча далі дослідник наголошує і на тому, що «аналогічні тенденції почали проявлятися і в сільському середовищі. Процес русифікації супроводжувався проявами зневаги до національної історії, культури, сприйняттям усього українського як меншовартісного» [12, с. 62].

У концепції внутрішньої політики СРСР мовна складова завжди займала вагоме місце, адже напряду сприяла перетворенню окремих народів СРСР у єдину спільність – «совєцький народ» після схвалення урядом теорії про «злиття націй». У цьому процесі об'єднавчим чинником проголошувалася саме російська мова. Низка постанов і директив, наприклад «Про удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки» (1978 р.), наказ Міністерства освіти про написання і захист дисертацій російською мовою (1970 р.) тощо призвели до того, що українську мову було витіснено з усіх суспільних сфер. Прямим результатом здійснення такої політики стало зменшення кількості українських шкіл. Станом на 1987 р. в Україні існувало 15 тис. україномовних шкіл, тобто близько 75% загальної кількості, водночас у 4500 тис. російськомовних шкіл (22% загальної кількості) навчались більше половини учнів. В той же час у Києві з 300 тис. учнів українською мовою навчались тільки 70 тис. [14]. Якщо говорити про обласний центр, то станом на 1987 р. у Дніпропетровську існувало лише 9 українських шкіл і 125 російських. [15]. Наприкінці 1980-х рр. у містах Донецьку, Луганську, Чернігові, Сімферополі, Миколаєві не залишилося жодної україномовної школи [16, с. 375].

Проте в Україні завжди існували кола, які намагалися протидіяти русифікаторській політиці, і у більш сприятливий період перебудови постала активна діяльність небайдужих письменників, правозахисників, дисидентів. Так, у грудні 1988 р. на одному з письменницьких зібрань Юрій Мушкетик так описував наданий йому та його колегам шанс: «Ми за перебудову, бо вона кличе до правди» [1]. У тому ж 1988 році питання про державний статус української мови стало предметом гострої дискусії між літераторами з одного боку та заангажованим партійним керівництвом, яке понад рік опиралося «узаконенню» державної мови. Однак, 28 жовтня 1989 р. було ухвалено Закон «Про мови в Українській РСР» і, згідно з його положеннями, українській мові забезпечувався статус державної з метою «сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної самобутності» [10]. Незважаючи на те, що закон не був

радикальним, оскільки в ньому також постійно наголошувалося на забезпеченні прав російської мови, однак він спричинив гострі дискусії з русофілами щодо начебто утисків прав людини.

Стан справ з наявністю українських шкіл у промисловому Дніпродзержинську, яке вповні відчуло на собі русифікаторську політику тоталітарної влади, був невтішним. На момент проголошення Україною незалежності лише 3 з 42 шкіл міста були повністю українськими [5, с. 3]. Про це на засіданні місцевого осередку Товариства української мови доповідав завідувач відділу народної освіти міста А. Колесник.

Саме Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Кам'янський осередок якої було створено у червні 1989 року, намагалося піднімати на поверхню суспільного обговорення мовне питання. Крім своїх регулярних зібрань, члени Товариства писали в газети, зустрічалися з освітянами міста. Про одну з таких зустрічей було написано у номері газети «Дзержинець» у 1990 році під заголовком «Щоб збулися мрії». Автором публікації був голова Товариства української мови у місті В. Кравченко, якого напередодні було запрошено разом з іншими членами Товариства на семінар вихователів дитячих садків Дніпродзержинська, що був присвячений методичним проблемам впровадження у навчально-виховний процес української мови та культури. Учасники зібрання, за словами автора, усвідомлювали необхідність виконання положень нового Закону «Про мови в УРСР», що вступив в дію з 1 січня 1990 р., а також ділилися своїми думками щодо цього питання, адже їм доводилося напряду стикатися з аргументацією батьків, що виступали проти української мови: і щодо другорядності мовного питання у суспільстві (традиційне «не на часі», яке спостерігалось і до недавнього часу), і перестороги «а раптом все поверне на старе», «аби діти не перетрудилися», і зневага до «хохляцького наречія» [3, с.3]. Це були типові наративи того часу, що циркулювали у суспільстві, яке багато років відривало від свого коріння.

Повільне впровадження в життя мовного законодавства стає зрозумілим, якщо врахувати той факт, що владні функціонери, які в першу чергу мали б перейти на українську мову, не бажали цього робити. У газеті «Дзержинець» за 27 січня 1990 р. було надруковане звернення міського Товариства української мови, де зазначалося, що на українську мову переведено міське радіо, українською пишеться низка оголошень, назви деяких підприємств та установ, частково оформлюється реклама, певною мірою розширюється і сфера вживання української мови у навчальних закладах та закладах культури. Однак також зазначається, що «ця важлива робота ще не набула, на жаль, широкого розмаху. Адже навіть те, що вже зроблено, у більшості випадків є результатом власної ініціативи керівників закладів чи установ. Не зрозуміло й чому ігнорують закон партійні і радянські працівники» [2, с.3].

Як влучно зазначав дослідник О. Тараненко, «З одного боку, органи виконавчої влади та установи на місцях не могли не реагувати на зміни в загальнодержавній мовній політиці, на внутрішньовідомчі директиви, що надходили з Києва... З другого боку, місцеві ради народних депутатів, представляючи інтереси значної частини місцевого електорату з її традиційними

російськими культурно-мовними орієнтаціями... нерідко діяли всупереч загальнодержавній мовній політиці» [13, С. 167].

Логічним продовженням закону «Про мови в УРСР» стало затвердження у лютому 1991 року «Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року», на основі якої на місцях приймалися аналогічні програми. Дніпродзержинськ не став винятком. Можливо цьому посприяло рішення Дніпродзержинської міськради «Про першочергові заходи щодо виправлення незадовільного становища з впровадження Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» [6, с. 4]. Міськрада поклала відповідальність за невиконання закону на міськвиконком і вирішила створити у місті комісію із залученням громадських організацій для контролю за впровадженням Закону на території Дніпродзержинська, яка у разі виявлення порушень мала негайно надавати матеріали до адмінкомісії виконкому міськради. Також планувалося перевести діловодство апарату міськради до 1 січня 1993 року на українську мову, розробити систему економічних заходів щодо впровадження закону про мови тощо.

У грудні 1991 року Виконкомом Дніпродзержинської міської ради була прийнята «Міська програма розвитку української мови на період до 2000 року», повний текст якої було опубліковано у газеті «Думка» [7, с. 3]. Ця програма передбачала системну багатопланову роботу щодо впровадження державної мови в освіті, культурі, на підприємствах, у транспорті, а також співпрацю з засобами масової інформації, Товариством української мови тощо. Однак у зв'язку з відсутністю відповідальності за порушення цього закону і невиконання вказаної програми відбулося пасивне їх саботування і пряме гальмування, в результаті чого здебільшого задекларовані заходи так і лишилися на папері.

Єдина сфера, де впровадження мови хоч і повільно, але все таки відбувалося, була сфера освіти. Станом на початок літа 1991 року у місті у 14 школах було відкрито 17 класів з українською мовою навчання, у класах шкіл №№ 7, 22, 37 поглиблено вивчалися українська мова та література. Свій внесок зробили факультативи та курс «Народознавство», де учні почали знайомитися з традиціями рідного краю. На цей час 7 дошкільних закладів міста мали статус українських, в них відкрито 78 груп з українською мовою навчання. Проаналізувавши ситуацію, міськвно 1 червня 1991 р. видав наказ про перехід у 1991/1992 навчальному році на українську мову навчання 8 шкіл Баглійського району, 6 шкіл Дніпровського району і 9 шкіл Заводського району, а також 25 дошкільних закладів міста [4, С. 4]. У вересні мали вже такі результати: з 42 шкіл 21 школа почала справу переходу до навчання українською мовою, однак лише по 1-3, зрідка по 4 класи. Таким чином, лише четверта частина учнів навчалася державною мовою [5, с. 3]. Існували і об'єктивні причини повільного темпу цих змін, наприклад, відсутність україномовних підручників. Це також стримувало батьків не поспішати віддавати дітей в українські класи, хоча до цього їх неодноразово зі сторінок газет закликали члени Товариства української мови.

У вищій школі процес українізації відбувався ще важче. Однак, наприклад, у березні 1992 року у Дніпродзержинському індустріальному

інституті вперше були проведені свята рідної мови та культури, хоча організатором заходів виступив не ректорат, а викладачка кафедри історії Д. Половіченко. У ході цих заходів відбулися зустрічі з поетом В. Собчуком, майстром петриківського розпису Ф. Панком, велася книжкова торгівля, відбулися «Українські вечорниці» та концерт [8, с. 4]. Таким чином, студентство отримало змогу познайомитися ближче з традиційною українською культурою і мовою як її складовою.

Однак, справу українізації у Дніпродзержинську на початку 1990-х рр. успішною назвати не видається. Про це зокрема пише на сторінках «Думки» член Товариства української мови Г. Малишко. Він зазначає, що лише кінотеатри ім. Т. Шевченка, «Аврора» та ПК «Прометей» сумлінно дотримуються мовного закону. Також є спроби дублювати українською мовою маршрути поїздів та автобусів місцевого сполучення на центральному вокзалі. Автор наголошує, що «враховуючи міське радіомовлення, де частка української мови має сталий об'єм, оце і все, що вдалося зробити майже за 2 з половиною роки цієї статті закону» [9, с. 4].

Підсумовуючи, доводиться констатувати, що обговорення на сторінках преси мовного питання в наступні роки потонуло у вирі проблем соціально-економічного характеру, у системній кризі, під час якої країна і зокрема місто Дніпродзержинськ намагалася просто вижити, тому голоси тих, хто намагався донести, що основа буття нації – це, в першу чергу, повага до мови і культури, були ледь чутними.

Висновки. Незважаючи на підтримку, яку було надано на законодавчому рівні українській мові наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., положення закону і постанов здебільшого не були реалізовані. Основна причина цього вбачається у відсутності належного контролю з боку держави за виконанням закону, а також у відсутності у самому законі прописаної відповідальності за невиконання статей. Не існувало тотального охоплення у суспільстві ідеєю українізації, часто все йшло самопливом, тому процес переходу на рідну мову розтягнувся на довгі роки. Досить складно цей процес відбувався у російськомовному Дніпродзержинську, як і в інших промислових центрах країни. Особливо проблему поглибила загальна економічна криза, що охопила Україну вже до середини 1990-х років, і, таким чином, мовна проблематика знову відсунулася на традиційну периферію, їй залишалось чекати свого часу і політичної волі лідерів держави.

Бібліографічні посилання

1. Дещинський Л. Національно-визвольний рух в Україні у 80-90-х рр. XX ст. *Архів Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006 р. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/aa85289d-849b-4296-9baba99f220df964/content>
2. Дзержинець. 27 січня 1990 р.
3. Дзержинець. 6 березня 1990 р.
4. Думка. № 33, серпень 1991 р.
5. Думка. № 39, вересень 1991 р.
6. Думка. № 42, жовтень 1991 р.

7. Думка. 11 січня 1992 р.

8. Думка. 19 березня 1992 р.

9. Думка. 23 червня 1992 р.

10. Закон «Про мови в Українській РСР». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text>

11. Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>

12. Нікілев О. Україна в контексті мовної політики держави середини 1940-х – кінця 1980-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини). *Грані*. 2021. Том 24. № 1

13. Тараненко О. Мовна ситуація і мовна політика в Південно-Східному регіоні України. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 7(2).

14. Татаренко В. Національна школа в Україні. *Літературна Україна*. 3 січня 1991 р.

15. Шкільництво в Україні. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шкільництво_в_Україні

16. Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40-80-х роках ХХ ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2013. Вип. 3.

Секція 5. ІСТОРІЯ ОСВІТИ ТА ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ

КОЛЕКЦІЯ ПІДРУЧНИКІВ ХVІІІ – ХІХ ст. З БІБЛІОТЕК КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Людмила Лучка

*кандидат історичних наук,
директор Наукової бібліотеки*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Книжкова спадщина України має вікову історію, яка тісно пов'язана з бібліотеками і віддзеркалюється в різноманітних колекціях. Навчальні видання є першоджерелами в освітніх процесах середніх і вищих закладах. За допомогою колекцій підручників можна простежити історію видавничої справи, виявити біографічні відомості авторів, укладачів, перекладачів і дослідити історичні шляхи українських навчальних закладів у різні хронологічні періоди. У сучасних воєнних умовах дана тема є актуальною з погляду історичної пам'яті і збереженні книжкової спадщини.

Мета дослідження полягає у висвітленні різногалузевої колекції підручників наукової бібліотеки за змістом, авторством, видавничим форматом та зовнішнім оформленням, яка зберігається у фонді рідкісних видань університетської книгозбірні. Важливим є визначення ролі навчальних посібників у сучасному освітньому процесі.

Виклад основного матеріалу. Наукова бібліотека ДНУ імені Олеся Гончара у своїй структурі має відділ рідкісних і цінних видань, який нараховує понад 30 тис. видань, написаних 9 мовами. Початкові фонди університетської книгозбірні історично пов'язані з катеринославськими навчальними закладами, зокрема Класичною гімназією (КГ), I і II реальними училищами. Доказом є печатки і штампи. Наукова бібліотека зберігає найбільше за кількістю зібрання стародруків (понад 1300 томів). Окрему увагу дослідників привертають видання кінця ХVІІІ–ХІХ ст. Серед фондів колекцій цінними за авторством, укладачами, тематикою, хронологічними межами, внутрішнім та зовнішнім друкарським оформленням є підручники та навчальні посібники як окремий вид книжкової спадщини [1; 5, с. 650].

Складовою частиною бібліотеки Катеринославської гімназії були книги, які належали Кременчуцькому казенному училищу (ККУ), яке у 1795 р. було переведено до Катеринослава. Його вихованці відвідували лекції у Головному народному училищі, до якого після закриття ККУ у 1797 р. була передана і бібліотека. Свідченням є печатки з аббревіатурою ККу (40 примірників). Зазначу деякі: «Достопамятное в Европе» (1761) за авторством Рудольфа Рота, ректора Ульманського університету; «Древняя история об египтянах и карфогенях...» - багатотомне видання французького історика і педагога Роллена (1750–1760);

«Детской атлас» (1770) Ф. Г. Дільтея, австрійського юриста, професора права і історії [3, с. 7–8].

Найстарішим за часом підручником університетської книгозбірні є «Видимый мир» чеського педагога Яна Коменського (1768 р.). Назва і текст написані п'ятьма мовами (латинська, німецька, італійська, французька, російська). Це перевидання першого в історії ілюстрованого підручника чеського педагога. Видання має власницький напис А. Спаського, викладача природознавчої історії Катеринославської гімназії (1811–1815) [3, с. 41–42].

Раритетом є підручники сербського педагога Федора (Теодора) Івановича Янковича де Мірієво, який відповідав за реформування системи шкільної освіти імперії наприкінці XVIII ст. Його підручники видавались Комісією з заснування народних училищ. У 1792 році частина з них була надіслана у Катеринослав до майбутнього Головного народного училища (1793). Наукова бібліотека зберігає чотири видання різних за галузями знань: «Руководство к механике» (1790), «Сравнительный словарь всех языков и наречий» (1791), «Всемирная история» (1789), «Зрелище вселенныя» (1793). За дослідженням Є. Самінського, це перші книги Катеринослава [3, с. 76–77].

Особливу цінність мають підручники викладачів Харківського університету, які надійшли до Катеринославської гімназії під час її підпорядкування Харківському навчальному округу. Серед зазначених видань потрібно виділити підручники першої половини XIX ст. іноземних авторів-викладачів університету, що представлені усіма галузями знань: від гуманітарних до технічних. Важливою є перекладацька робота, яку сумлінно виконували професори Харківського університету. Відомими є книги І.С. Рижського, першого ректора Харківського університету, філософа за фахом. Підручники багаторазово перевидувались і були зразком класичного підручника. На них виділяли, переважно, кошти Міністерство народної освіти. Усі підручники об'єднувала Університетська друкарня. Колекція представлена іменами М.Є. Головіна, Ж.Ф. Калле, перекладацькою діяльністю Я. Толмачева, уродженця Харківської губернії, вихованця Харківського колегіуму. Варто зазначити підручник «Всеобщая химия» (1813) німецького хіміка-фармацевта Ф. І. Гізе, який викладав у Харківському університеті на початку XIX ст. [2, с. 18–19; 4, с. 23,28].

Наукова бібліотека зберігає цілісні колекції навчальної літератури кінця XVIII – початку XIX ст., серед яких переважають перекладацькі видання з мистецтвознавства, фізики, математики, фізіології, риторики тощо. Увагу привертає навчальний посібник – керівництво з біологічних наук німецького анатома і антрополога Й.Ф. Блюменбаха у перекладі двох вчителів. Один з них Ф. Барсук-Моїсєєв був уродженцем України і отримав освіту у Київській духовній академії. Книга має власноручний напис на форзаці «Из библиотеки покойного преосвященного Платона Любарского... в библиотеку Екатеринославской гимназии, подаренная М. Ф. Ставицким 1814 г.» [3, с. 19–20].

Збірка студента Київської духовної академії Єгора Булатницького «Новая италиянская грамматика» (1774 р.) є першим підручником італійської мови в Імперії. Актуальними за часом були підручники з фортифікації та математики за авторством Є. Д. Войтяхівського, що були розраховані на юнацьку ауди-

торію і спрямовані на отримання корисних знань. Цікаву долю книги «Фортифікація..» (1798) можна прослідкувати за дарчими написами: у 1817 р. вона належала учителю Катеринославської губернської гімназії Осипу Круглашеву (1814–1818 рр.), якого було звільнено за нетверезий спосіб життя і невідповідно званню його вчинки [3, с. 27-28].

Серед підручників, підготовлених за підтримки Комісії з заснування училищ, варто зазначити хімічне керівництво 1775 р. Й.-Ф. Генкеля, гірничого радника, німецького хіміка. Увагу привертає книга Готфріда Гроссе про наукове вчення з землеопису шведського хіміка і мінералога Т.У. Бергмана (2 томи). Видання цікаве наявністю власницьких написів на звороті вклейки, які належать катеринославським поміщикам роду Малама. Перекладач – академік, географ, мандрівник В.Ф. Зуєв. Доречно додати, колекція підручників наукової бібліотеки зберігає і навчальну літературу з природознавства за авторством самого Василя Зуєва. На думку відомого вченого XVIII ст. Петра Палласа, видання В.Ф. Зуєва «Начертание естественной истории. Ч.1» (1793) є кращим серед виданих навчальних керівництв з природознавства [3, с. 39].

До унікального примірника книжкової спадщини варто віднести видання «Краткое физическое и топографическое описание Таврической области» (1795) за авторством Петра Палласа, географа, мандрівника, вченого з дослідження рослинності, зокрема Криму. Переклад з французької мови підготував І. Рижський, професор Харківського університету [3, с. 54].

Колекція підручників другої половини XIX ст. є найбільш повною, різногалузевою, до якої частіше звертаються дослідники. Значну частину її складають навчальні посібники з загальної і всесвітньої історії та країнознавства. Також представлено і природничі науки: математична географія, математичні науки, біологічні науки. Важливим є факт наявності печаток, які вміщено на титулах і форзацах книг: «Ученическая библиотека Екатеринославского Реального училища», «Основная библиотека Екатеринославского Реального училища».

Висновки. Отже, наукова бібліотека університету зберігає і досліджує цілісні колекції підручників кінця XVIII-XIX ст., які є різногалузевими та багатомовними. Аналіз навчальних посібників за тематикою, хронологічними межами і друкарським оформленням дозволяє підвищити якість освітнього процесу, заохотити студентів до вивчення історії краю та виявити раритетні видання як окремі примірники національної книжкової спадщини.

Бібліографічні посилання

1. Кубишкіна С. В. Наукова бібліотека Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/>
2. Лучка Л. М. Посвята Харкову: книжкова колекція харківських видань XIX – початку XX ст. у фондах наукової бібліотеки. *Бібліотечний форум: історія, теорія і практика*. 2023, № 4 (34). С. 18–19.
3. Саминский Е. М. Каталог старопечатных изданий. Ч. 1. Книги гражданской печати XVIII века. Днепропетровск, 2003. 100 С.
4. Саминский Е. М. Каталог старопечатных изданий. Ч. 2. Книги первой четверти XIX века. Днепропетровск, 2006. 84 с.
5. Самінський Є. М. Бібліотека Дніпропетровського національного університету. *Енциклопедія сучасної України*. Т.2. Київ, 2003. С. 650–651

ВПЛИВ ЕРАСТА БРОДСЬКОГО НА АГРАРНУ МОДЕРНІЗАЦІЮ ТА ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Ольга Дяченко

*кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Постановка проблеми. Вивчення процесів модернізації аграрного сектору та розвитку освітніх ініціатив є ключовим для розуміння соціально-економічної трансформації в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує діяльність Ераста Бродського, який суттєво вплинув на розвиток аграрних технологій, тваринництва та освіти в Катеринославській губернії. Він не лише впроваджував інновації у сільському господарстві, а й був ініціатором створення сільськогосподарських навчальних закладів, які стали центрами поширення нових знань та практик серед селян і землевласників. Його діяльність охоплювала організацію аграрних виставок, розвиток навчальних програм, створення дослідних станцій і просвітницьких ініціатив, що сприяли формуванню нового рівня аграрної культури в регіоні.

Попри значний внесок, його діяльність у контексті аграрної модернізації та освітніх процесів залишається недостатньо вивченою. Це обмежує розуміння масштабів його впливу на соціально-економічний і культурний розвиток Катеринославської губернії. Актуальність теми зумовлена необхідністю комплексного аналізу внеску Ераста Бродського у модернізацію аграрної галузі та освітніх процесів, що дозволяє осмислити ключові аспекти регіональної модернізації та оцінити їхній вплив на суспільство.

Метою дослідження є всебічний аналіз діяльності Ераста Бродського в контексті аграрної модернізації та освітніх процесів Катеринославської губернії, а також оцінка його внеску в розвиток регіонального сільського господарства, популяризацію інноваційних технологій і формування системи професійної освіти, спрямованої на поширення, як на той час, сучасних знань серед місцевого населення.

Виклад основного матеріалу. Ераст Бродський – громадський діяч, голова дворянства Верхньодніпровського повіту, а також активний учасник Катеринославського губернського та Верхньодніпровського повітового земств (1880–1908) [6, с. 10-13].

Його значний внесок у розвиток освіти, сільського господарства та садівництва тривалий час залишався маловідомим. Це пов'язано з тим, що за радянських часів вивчення його діяльності було заборонене.

Першу спробу систематичного висвітлення діяльності Ераста Бродського здійснено ще за його життя у 1908 р. З нагоди 25-річчя перебування на посаді голови дворянства Верхньодніпровського повіту було опубліковано біографічний нарис [14]. Ця публікація стала важливим джерелом для дослідження його внеску у розвиток регіону, висвітлюючи аспекти його освітньої діяльності, подорожей та особистого життя.

Лише на початку 1990-х рр. дослідження життя Ераста Бродського відновили. У 1998–1999 рр., до 100-річчя Верхньодніпровського технікуму, з'явилися численні статті, серед яких роботи Г. Руденка, В. Стороженка [12], В. Короля та В. Джміля [1; 5]. За ініціативи директора технікуму В. Короля повернуто назву закладу на честь його засновника.

До ключових джерел, що проливають світло на діяльність Ераста Костянтиновича, можна віднести книгу Миколи Чабана «Птахи з гнізда Придніпров'я» [13] та статтю І. Кочергіна «Козацький рід Бродських» [6]. Значний внесок у вивчення його спадщини зробила Н. В. Доброгорська [2], використовуючи архівні матеріали, що висвітлюють громадську, господарську та благодійну діяльність Бродського на рівні повіту й губернії.

Ераст Бродський народився 20 серпня 1851 р. в маєтку Іванівка, де природа з ранніх років пробудила в ньому любов до довілля. Початкову освіту він здобув удома, а пізніше навчався в Катеринославській гімназії та на юридичному факультеті Новоросійського університету. Почавши кар'єру в судових установах, він згодом працював чиновником у Польщі [1, с. 8].

Відомий випадок із його біографії пов'язаний із розслідуванням крадіжки у Ченстохові, після якого Е. Бродський звільнився з державної служби через конфлікт із місцевим поліцейським. Повернувшись до рідного краю, він повністю присвятив себе сільському господарству [11].

Е. Бродський упроваджував передові методи ведення господарства, зокрема вивчав і застосовував європейський досвід тваринництва. Його зусилля у схрещуванні місцевих порід худоби з французькими дали видатні результати, що здобули визнання навіть за межами Російської імперії. Ераст Бродський значно вплинув на розвиток тваринництва в Російській імперії, вивівши нові породи худоби, пристосовані до місцевих умов. Його зусилля в селекції включали схрещування української сірої породи з високопродуктивними закордонними породами. Це дозволило створити «породу заводу Бродського», яка вирізнялася витривалістю, високою продуктивністю та адаптацією до місцевих кліматичних умов [13, с. 299]. Її успішність привернула увагу як російських, так і іноземних аграріїв.

Результати його селекційної роботи відзначалися на багатьох виставках, зокрема Всеросійських та міжнародних. За свою діяльність Ераст Бродський отримав численні нагороди, включаючи золоті й срібні медалі, дипломи та кубки. Його досягнення були визнані навіть за межами країни: він став членом Французької сільськогосподарської академії [2, С. 73].

Ераст Бродський активно поширював знання про важливість поліпшення тваринництва. Зокрема, його лекції, як на Московській виставці 1882 р., так і в Політехнічному музеї, стали важливим внеском у розуміння значення м'ясних порід для сільського господарства Російської імперії [13, С. 301].

Його дарування високоякісної худоби російському імператору і персидському шахові не лише сприяло дипломатичному впливу, але й популяризувало досягнення вітчизняного тваринництва. Таким чином, діяльність Е. Бродського слугувала прикладом того, як науковий підхід до селекції може сприяти аграрній модернізації.

Ераст Бродський також запровадив і передові методи землеробства у своєму господарстві, активно застосовуючи новітню техніку, добрива, травосіяння та інші інноваційні підходи. На його полях вирощували не лише традиційні культури, а й екзотичні рослини, такі як маньчжурські культури та австралійська пшениця. Унікальною була й нова порода пшениці, створена за його методикою, яка мала високі показники врожайності та якості. Завдяки його агрономічним знанням у маєтку не було жодного випадку неврожаю.

Садівництво у господарстві Е. Бродського також відзначалося інноваціями: зрошуваний фруктовий сад забезпечував високоякісні плоди, а створений ним виноградник став прикладом для інших землевласників регіону. Парки й оранжереї у маєтку були ретельно сплановані та включали рослини з різних кліматичних зон, а квітники, зокрема з трояндами, відзначалися своєю пишністю [4].

Е. Бродський був не лише талановитим аграрієм, а й активним громадським діячем: активно займався організацією дворянських справ як предводитель дворянства Верхньодніпровського повіту та обирався на посади в земствах. Ераст Бродський поєднував розвиток сільського господарства з активною громадською діяльністю. У 1880 р. його обрали депутатом Верхньодніпровського повітового та Катеринославського губернського земств. У 1910 р. за особистим розпорядженням імператора Бродський отримав звання Почесного громадянина міста Верхньодніпровська. Його діяльність сприяла економічному відновленню дворянства, ефективному впровадженню урядових реформ. Завдяки його зусиллям врятовано багато дворянських маєтків від розорення, а фінансовий стан дворянської каси значно покращився [13, с. 305].

Завдяки його ініціативі була збудована Саксаганська гілка Катерининської залізниці, а на землях Бродського засновано станцію Ерастівка, навколо якої згодом утворилося однойменне поселення.

Ключовим досягненням Бродського стало відкриття у 1899 р. на його землях «Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи». Метою закладу було забезпечити селян базовими знаннями з раціонального ведення господарства. Цей навчальний заклад став першою сільськогосподарською школою в губернії, яку засновник особисто підтримував до 1917 р., надавши їй 40 десятин землі [5, с. 15-16]. Навчальний заклад став підсумком його багаторічної діяльності та прагнення до впровадження сучасних знань у сільське господарство. Школа фінансувалася за рахунок коштів Міністерства земель і державного майна (2500 рублів на рік) та асигнувань Катеринославського губернського земства (5000 рублів на рік). Додаткові надходження забезпечувалися оплатою утримання стипендіатів від повітових земств і приватних осіб (150 рублів за стипендіата та 75 рублів за напівстипендіата), а також прибутком від власного господарства. Загалом у школі було 30 стипендій, з яких 10 надавало губернське земство, а решту – повітові земства та особисто сам Ераст Костянтинович [7]. Навчальна програма включала загальноосвітні та спеціальні дисципліни, практичні заняття із землеробства з елементами городництва, садівництва та тваринництва, а також ремесла:

столярство, ковальство та слюсарну справу. Окрім цього, при школі діяла зразкова дослідна станція.

Спочатку школа знаходилася далеко від залізниці, але з будівництвом станції Ерастівка ситуація значно покращилася. У 1911 р. її реорганізували в середнє сільськогосподарське училище, одне з небагатьох на той час у Російській імперії. Училище мало, як на той час, сучасну матеріально-технічну базу, включаючи триповерховий навчальний корпус, лабораторії з обладнанням, велику бібліотеку, а також дослідну станцію та господарства з рослинництва й тваринництва [5, с. 9].

У 1921 р. училище припинило існування, а у 1923-му його ресурси, включно з обладнанням і бібліотекою, передано до Одеси для створення Одеського сільськогосподарського інституту. Таким чином, діяльність Ераста Бродського сприяла розвитку аграрної освіти та науки, закладаючи основи для майбутніх досліджень і навчальних програм [2, с. 76].

Популяризація досягнень Ераста Бродського у сфері тваринництва здійснювалася через участь у численних міжнародних виставках, які були ключовими майданчиками для демонстрації передових технологій і здобутків сільського господарства того часу. На цих виставках були регулярно представлені інноваційні методи розведення худоби, зокрема відбір кращих порід, удосконалення умов утримання та ефективного використання кормів.

Його успіхи неодноразово відзначалися високими нагородами, зокрема золотими та срібними медалями, що засвідчувало міжнародне визнання його здобутків. Ці нагороди не лише підкреслювали якість та ефективність його підходів, а й привертали увагу широкої аудиторії до його господарства. Участь у виставках сприяла обміну досвідом з іншими провідними аграріями, дозволяючи поширювати передові практики та встановлювати професійні контакти. Цікавим елементом популяризації досягнень господарства Ераста Бродського стало організоване для відвідувачів катання на поні, верблюдах та віслиюках, які були представлені його господарством. Ця ініціатива відображала не лише прагнення продемонструвати успіхи у тваринництві, але й внесок у культурне та соціальне життя регіону. Такі заходи створювали інтерактивний досвід для відвідувачів, сприяючи їхньому залученню та формуванню позитивного іміджу господарства.

Таким чином, через такі заходи досягнення Е. Бродського у тваринництві стали відомими далеко за межами його регіону, сприяючи розвитку галузі як на місцевому, так і на міжнародному рівнях. Його здобутки стали прикладом для наслідування і стимулом для впровадження інновацій у сільському господарстві. У 1910 р. в Катеринославі на Південноросійській сільськогосподарській, промисловій і кустарній виставці були представлені досягнення його господарства: він отримав велику золоту медаль за досягнення в тваринництві, дві великі срібні медалі, а Верхньодніпровську сільськогосподарську школу нагородили малою золотою медаллю [9].

Висновки. Ераст Бродський був не лише успішним аграрієм, але й громадським діячем, який своїм прикладом демонстрував важливість інновацій у сільському господарстві та управлінні регіональними справами. Він також

став ініціатором створення унікального парку в Іванівці та підтримував розвиток місцевої інфраструктури, зокрема будівництво лікарні та залізничної станції. Ераст Костянтинович залишив значну спадщину, не лише розвиваючи місцеву економіку, а й покращуючи якість життя селян. Його вклад у громаду став прикладом безкорисливого служіння суспільству.

Як голова дворянства, Е. Бродський вирішував фінансові проблеми повіту, підтримував освітні заклади та впроваджував інноваційні проекти. Його ініціативи включали відкриття сільськогосподарської школи, для якої він виділив землю та фінансував будівництво. З початком революційних подій 1917 р. Ераст Костянтинович, якому на той час вже було 66 років, не міг захопитися новими ідеями. Втім, саме він став єдиним представником від Катеринославщини на хліборобському з'їзді в Києві 29 квітня 1918 р., на якому гетьманом обрали Павла Скоропадського [6, с. 5].

Ераст Бродський помер у 1919 р. в Катеринославі. Його заслуги були відзначені численними державними нагородами, серед яких орден Святого Станіслава I ступеня та чин дійсного статського радника. Найвищою відзнакою стало присвоєння його імені навчальному закладу, заснованому за клопотанням губерньського та повітового земств у 1916 р. Діяльність Ераста Бродського відіграла важливу роль у модернізаційних процесах Катеринославської губернії. Його ініціативи в аграрному секторі та освіті сприяли економічному та соціальному розвитку регіону, що зумовлює актуальність подальших досліджень його спадщини.

Бібліографічні посилання:

1. Джміль В. К. Гордість землі катеринославської. Ерастівка, 2007. 69 с.
2. Доброгорська Н. В. Благодійницька діяльність Е. К. Бродського (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія і культура Придніпров'я*: невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2007. Вип. 4. С. 71–78.
3. Заруба В. Н. Бродские. Родословник екатеринославских дворян. Дніпро: ЛІРА, 2017. С. 58-63.
4. Именной список землевладельцев Верхнеднепровского уезда в 1903 году. *Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XIV очередному уездному земскому собранию за 1903 год*. Верхнеднепровск: Типография Л.З. Любовского, 1904. Ч. I.
5. Король В. П., Джміль В. К. Ераст Бродський – засновник «Степової академії». Вишневе, 1999.
6. Кочергін І. Козацький рід Бродських. *Січеславщина: Краєзнавчий альманах*. Вип. 8. / Управління культури, націонал. і релігій Дніпропетр. облдержадміністрації, Дніпропетров. обл. універсал. наук. б-ка ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія, Дніпропетровська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; упоряд. І. О. Кочергін. Дніпро: ДОУНБ, 2018. С. 3–18.
7. Люди Придніпров'я: Ераст Бродський. URL: <https://gorod.dp.ua/news/192750> (дата звернення: 12.06.2024)
8. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XVIII очередному уездному земскому собранию за 1882 год. Верхнеднепровск: Печатано в типографии Н. Я. Павловского, 1883.
9. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы 46-му очередному Верхнеднепровскому уездному земскому собранию за 1910 год. Верхнеднепровск: Типография А. Л. Любовского и Гинцбурга, 1911.

10. Постановления XIX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1884 года с приложениями. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1885.

11. Солдатенко-Семенча Г. Ераст Бродський: дві сторони медалі. URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/Erast_gromadskiy_diyach (дата звернення: 10. 07. 2024)

12. Стороженко В., Руденко Г. Ераст Бродський – засновник технікуму. *П'ятихатські самоцвіти*. Кн. 3. Дніпропетровськ : Січ. 2000. С. 56–63.

13. Чабан М. П. Птахи з гнізда Придніпров'я. Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2005. С. 297–311.

14. Эраст Константинович Бродский. Краткий биографический очерк. Екатеринослав: Типография братства Св. Владимира, 1908. 14 с.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ЕПАРХІАЛЬНОГО ЖІНОЧОГО УЧИЛИЩА В 1915–1916 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ ЕПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»)

Євгеній Сніда

кандидат історичних наук,

доцент кафедри східноєвропейської історії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Функціонування закладів духовної освіти на українських землях у роки Першої світової війни зумовлене певними особливостями, викликаними як воєнним часом, так і власне мобілізаційними потребами для фронту. Першочергово фінансувалися потреби військових, а решту видатків здійснювали за залишковим принципом. Активним учасником допомоги армії була й Православна церква. Водночас православне духовенство знаходило фінансові ресурси для забезпечення бодай мінімальних потреб духовних закладів. У 1915–1916 рр. на теренах Катеринославської єпархії було два єпархіальних жіночих училища – Катеринославське та Маріупольське.

Порушена проблематика частково висвітлена в працях Світлани Новікової [4] та Світлани Нижнікової [3]. Зокрема, перша дослідниця у своїх студіях сфокусувала увагу на історії Маріупольського єпархіального жіночого училища в 1910–1914 рр. Натомість друга авторка фундаментально розглянула історію єпархіальних жіночих училищ в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Проте певні аспекти з функціонування Маріупольського єпархіального жіночого училища, особливо в 1915–1916 рр., залишилися поза увагою істориків, а тому потребують наукового дослідження.

Мета розвідки полягає у вивченні особливостей функціонування Маріупольського єпархіального жіночого училища в 1915–1916 рр.

Виклад основного матеріалу. Маріупольське єпархіальне жіноче училище було шестикласним навчальним духовним закладом. Його відкрили

восени 1910 р., а вже наступного року відбувся перший випуск вихованок із числа тих, кого перевели до новоствореного училища з Катеринославського єпархіального жіночого училища [4, с. 170]. Єпархіальними училищами в Російській імперії тоді називали жіночі навчальні заклади, що засновували відповідно до положень Статуту 1843 р., передусім для доньок священнослужителів. Але навчатися в таких закладах могли й представниці з інших станів [4, с. 169].

Навчально-виховний процес в училищі в 1915–1916 рр. забезпечувало 35 працівників, серед яких були кандидати богослов'я, священнослужителі, дяки та виховательки. Прикметно, що на посадах вихователів працювали зазвичай випускниці Катеринославського єпархіального жіночого училища [2, с. 14].

Головою училищної ради тоді був священник Михайло Арнаутов, а начальницею училища – Олександра Воробйова [1, с. 370].

У першому півріччі 1915–1916 н. р. в училищі навчалось 393 учениці, розподілені по шести основних класах (із четвертим, п'ятим і шостим паралельними) та сьомому додатковому. Із загальної чисельності учнів лише 38 дівчат були дітьми не служителів церкви. Тобто, можна констатувати, що все ж таки училище задовольняло передусім освітні потреби єпархіального духовенства.

Для немісцевих учениць можливе було поселення до гуртожитку, який розташовувався в тому самому приміщенні, що й навчальні класи (на Покровській площі). У першому півріччі 1915–1916 н. р. 361 учениця користувалася послугами училищного гуртожитку, а 32 учениці були місцевими або винаймали квартиру [2, с. 15].

Крім цього, частина учениць могла розраховувати на повне єпархіальне забезпечення (безкоштовне навчання, проживання і виплату стипендії). У 1915–1916 рр. на повному утриманні перебувало 82 учениці, ще 48 осіб – на частковому [2, с. 15].

У другому півріччі 1915–1916 н. р. в училищі навчалось 387 учениць, з них 351 особа – діти духовенства, 36 осіб – представники інших прошарків населення. Можемо припустити, що частину учнів відрахували після зимової сесії або вони самостійно припинили навчання. На повному утриманні тоді перебували 82 учениці, а на частковому – 50 вихованок [2, с. 16].

1915–1916 навчальний рік у Маріупольському єпархіальному жіночому училищі мав розпочатися за звичайним розкладом, проте воєнні дії внесли свої корективи. Міське управління мало намір передати будівлю училища для потреб військових. Проте за клопотанням Агапіта, єпископа Катеринославського і Маріупольського, для зазначених цілей передали приміщення міської жіночої гімназії. Водночас у самому училищі виділили для гімназистів відповідні приміщення для навчання (19 класів). Через це розклад на перше півріччя в училищі затвердили із запізненням, лише 02 жовтня 1915 р. [2, с. 16].

Перед початком занять у першому півріччі 1915–1916 н. р. відбулося перескладання та повторне приймання екзаменів, що розпочалося із 17 серпня 1915 року. Класні заняття розпочалися з 25 серпня 1915 р. та тривали для

перших п'яти класів – до 01 квітня 1916 р., а для випускних шостого й сьомого класів – до 01 травня 1916 р. [2, с. 18].

Загалом навчальний процес в училищі відбувався згідно з рекомендаціями та посібниками, затвердженими Св. Синодом. Письмові роботи для учениць були двох видів – класними та домашніми. У перших чотирьох класах письмові роботи розподіляли викладачі російської мови задля практичного засвоєння і застосування етимологічних та синтаксичних правил [2, с. 17].

У старших класах учениці готували (крім класних робіт) домашні твори на задану тематику. Вихованки ж сьомого (додаткового) класу готували кожного півріччя реферат на вільно обрану тему з наданого викладачем переліку.

Навчальний процес в училищі був розрахований на викладання низки предметів – Закону Божого, арифметики, алгебри, геометрії, фізики, теорії словесності та літератури, російської та церковно-слов'янської мови, цивільної історії, французької мови, географії, природознавства, церковного співу, чистописання та малювання, музики [2, с. 12–13].

Вихованок перших п'яти класів, які не мали заборгованостей з навчальних предметів, переводили до наступних класів без додаткових екзаменів. Учениці, які мали незадовільні підсумкові річні оцінки з одного предмету, повинні були скласти додатково один іспит до початку канікул у п'ятницю на шостому тижні Великого поста. Учениці, в яких було дві й більше заборгованості з навчальних предметів, складали екзамени вже після канікул [2, с. 19].

Вихованки випускних класів складали екзамени з 07 до 30 квітня 1916 р. згідно з розкладом, затвердженим єпископом Катеринославським і Маріупольським. Випускницям шостих класів після успішного складання екзаменів видавали свідоцтва про отримання звання домашніх учителів, а ученицям сьомого (додаткового класу) – свідоцтва про прослуховування курсу наук цього класу [2, с. 19].

Чималу увагу в училищі приділяли морально-етичним нормам поведінки та успішності навчання. Загалом за 1915–1916 н. р. лише дві вихованки третього класу мали незадовільні відмітки з поведінки, а одну вихованку з шостого класу відрахували з числа учнів за неналежну поведінку. Оскільки училище належало до духовних закладів, то кожен урок, сніданок, обід і вечеря розпочиналися і завершувалися молитвою за участі начальниці училища, інспектора класів, а нерідко й голови ради училища [2, с. 20].

Прикметно, що учениці самі прибирали в житлових кімнатах, по черзі готували їжу та сервірували столи, шили для себе одяг, виконували інші господарські роботи, пов'язані із садівництвом, городництвом тощо. Натомість у світських навчальних закладах ця сторона виховання залишалася зазвичай поза увагою. Утримання вихованок було найпростішим, їх заздалегідь привчали до скромного життя та праці. У недільні і святкові дні вони були присутніми на богослужінні [4, с. 169].

Дівчата не могли самостійно поїхати додому на святкові дні та канікули, за ними повинні були приїхати або самі батьки, або ж довірені особи (з

письмовою заявою начальниці училища про те, кому саме батьки доручили супровід вихованки). Дівчатам, які вирушали додому, надавали відпускний квиток, на зворотному боці якого повинен бути засвідчувальний підпис одного з батьків або довірених осіб про те, якого дня та з ким вихованка повернеться до училища. Якщо ж учениці або їх батьки порушували встановлені правила, то надалі вихованок позбавляли права на відпустку [3, с. 98].

Загалом наприкінці 1915–1916 навчального року в училищі випустили 98 учениць, з них 67 випускниць отримали атестат, а 31 випускниця – свідоцтво про завершення сьомого (додаткового) класу [2, с. 16].

Висновки. Таким чином, Маріупольське єпархіальне жіноче училище передусім було орієнтоване на навчання доньок єпархіального духовенства, а навчальний процес у ньому відбувався згідно з нормативними документами, затвердженими Св. Синодом. Особливістю навчально-виховного процесу (порівняно зі світськими навчальними закладами) в училищі було долучення вихованок до трудового виховання та приділення чималої уваги морально-етичним нормам поведінки. Навчально-виховний процес в училищі впродовж 1915–1916 н. р. організовували з огляду на воєнні умови.

Бібліографічні посилання

1. Катеринославський адрес-календар. 1915 рік. 541 с.
2. Катеринославські єпархіальні відомості. Офіційний відділ. 1 січня 1917 р. № 1. *Звіт про становище Маріупольського єпархіального жіночого училища в навчально-виховному відношенні за 1915–1916 навчальний рік.* С. 10–20.
3. Нижнікова С. В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія. Х.: Майдан. 2018. 244 с.
4. Новікова С. В. Маріупольське єпархіальне училище. *Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р.* Маріуполь: МДУ, 2017. С. 169–171.

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Д. ДОРОШЕНКА В КАТЕРИНОСЛАВІ

Наталія Ковальова

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філософії та українознавства
Українського державного університету науки і технологій*

Постановка проблеми. У біографії відомого українського історика, літературознавця, політика Дмитра Дорошенка (1882–1951) чотирирічне вчителювання у Катеринославі згадується побіжно, кількома сторінками чи навіть кількома рядками [див., напр.: 4, с. 455]. Цей період мав важливе значення для самого історика (набував педагогічний досвід) і для культурно-просвітницького життя краю (виступав його організатором). Активна

громадська діяльність спричиняла багато бюрократичних перешкод і обмежень для кар'єри молодого викладача, але це був його свідомий вибір.

Мета дослідження – відтворити крізь призму категорій педагогіки досвід вчителювання Дмитра Дорошенка у Катеринославі (1909–1913 рр.). Джерельну базу дослідження складають його спогади [1; 2].

Виклад основного матеріалу. Д. Дорошенко перш за все описав мотиви вибору професії історика та літературознавця – любов до історії та українства йому прищепили у родині. Дмитро походив з козацького роду гетьмана Михайла Дорошенка, зокрема, був далеким нащадком рідного брата Петра Дорошенка – Никона. У Глухівському повіті на Чернігівщині знаходилося їхнє «родове гніздо» – хутір Дорошенків. Дід Дмитра був багатодітним «поміщиком середніх достатків» (батьком семи синів і трьох доньок), тому свій маєток заповів одному зі старших синів – професорові Петербурзького гірничого інституту, який гостинно зустрічав усіх інших членів родини. Батько Дмитра служив у Вільно військовим ветеринарним лікарем (мав звання полковника). На літні канікули він постійно привозив сина на хутір на Чернігівщину і той повністю поринав в атмосферу «української стихії» [1, с. 3–6]. Невипадково в 1901 р. після завершення гімназії у Вільно юнак вступив на історико-філологічний факультет Варшавського університету (вибір іншого закладу не дозволявся законодавчими приписами того часу) [1, с. 7–9]. Процес здобуття вищої освіти тривав майже вісім років (до весни 1909 р.) і був пов'язаний з трьома університетами: в січні 1902 р. після піврічного навчання у Варшаві Д. Дорошенко перейшов до Петербурзького університету [1, с. 13], а восени 1906 р. – до Київського університету. Останній він завершив у квітні 1909 р. за наполяганням батька якомога швидше знайти «певну» посаду [1, с. 89, 103].

Д. Дорошенко, за своїм визнанням, не був старанним студентом, рідко відвідував лекції, як у Петербурзькому, так і в Київському університетах. Він активно долучився до життя української студентської Громади, або ж займався журналістською працею (у Києві) [1, с. 46–47, 87–89, 102]. Сідав зубрити перед іспитами, але успішно їх складав [1, с. 48, 103]. Д. Дорошенко високо оцінював викладацький склад Петербурзького університету: «Університетські студії я зовсім занедбав і досі за цим жалую. Ми мали тоді в університеті прекрасних професорів, і під їх проводом можна було багато навчитися» [1, с. 47]. Це були курси з російської історії і літератури, всесвітньої історії. У Київському університеті на час його навчання відчувався брак викладачів-україністів: «... проф. В. Антонович був уже в стані відпочинку, а його наступник проф. Голубовський, що на його курс я записався, скоро помер» [1, с. 102–103].

Д. Дорошенко визнавав свою байдужість до педагогічної праці: не любив її і став учителем лише через потребу утримувати родину та спонукання батька зайняти «певне» становище у суспільстві. Літературну працю батько не визнавав серйозним заняттям [1, с. 103, 154]. Участь в українському русі унеможливила професорське майбутнє Д. Дорошенка – попри здобутий диплом 1-го ступеня, який відповідав докторату західноєвропейських університетів, він був небажаним кандидатом для роботи в університеті. Єдиний шлях для

випускників історико-філологічного факультету на той час полягав у здобутті посади вчителя в середній школі. Однак і тут стала на перешкоді активна громадська діяльність – через публікації в українській пресі Київська шкільна округа не хотіла розглядати кандидатуру Д. Дорошенка [1, с. 103].

Перше робоче місце – вчителя історії, вихователя 5-го класу – Д. Дорошенко знайшов влітку 1909 р. у Катеринославі. Йому склав протекцію Євген Чикаленко – порадив кандидатуру Дмитра директорові Катеринославського комерційного училища імені імператора Миколи II Антіну Синявському [1, с. 118]. Це 7-класне училище діяло з 1901 р. [3, с. 39]. Синявський був учнем В. Антоновича, приятелем М. Грушевського, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету та правничий факультет Новоросійського університету, брав участь у діяльності української студентської громади в Києві та Одесі [5, с. 566]. Невипадково директор-українець шукав вчителів-однодумців серед земляків своїх знайомих. Він же допоміг вчителю-початківцю Д. Дорошенку подолати труднощі з затвердженням на посаді через відмову катеринославського губернатора Костянтина Шидловського. Останній отримав з Києва негативну характеристику політичної «благодійності» нового вчителя. Однак через приватний скандал сам губернатор був швидко звільнений зі своєї посади. Новий губернатор Владислав Якунін на підставі позитивної рекомендації від чернігівського губернатора, отриманої за сприяння глухівської рідні, затвердив Д. Дорошенка на вчительській посаді. Такі перипетії з працевлаштуванням переконали молодого вчителя, що в дореволюційній Росії багато залежало від протекції і особистих зв'язків [1, с. 141–142].

Д. Дорошенко докладно схарактеризував матеріальну базу комерційного училища в Катеринославі: описав будівлю закладу («справжній палац»), пояснив підстави гарного фінансування (кошти виділяла Спілка власників копалень вугілля і заліза на Катеринославщині) [1, с. 118–119]. Вчитися на «комерсантів» йшли вихідці з заможних родин (сини купців, поміщиків, підприємців) [3, с. 40]. Специфічним був національний склад учнів: майже половину складали представники єврейської національності, а другу половину – представники інших етнічних груп (росіяни, поляки, німці-меноніти). Учні залишалися байдужими до всіх заходів учителів-українців та українського національного духу, який панував в училищі. Коло національно свідомих учнів-українців було обмеженим – у Катеринославі Д. Дорошенко знав не більше десяти таких осіб [1, с. 119].

Ліберальний зміст освіти й українофільський дух в училищі пояснювалися його підпорядкуванням Міністерству торгівлі і промисловості, яке не було таким консервативним, як Міністерство народної освіти Російської імперії. А. Синявський на посаді директора зробив комерційне училище однією з кращих середніх шкіл і центром науково-педагогічної думки Катеринослава. Дослідники історії освіти звертають увагу на новаторські прийоми викладання, організацію самостійної роботи учнів, позакласне читання, проведення засідань гуртків та екскурсій [3, с. 41]. Д. Дорошенко розповів про такі новаторські ініціативи директора А. Синявського, як екскурсії та шкільні конференції.

За порадою директора молодий вчитель восени зорганізував екскурсію на острів Хортиця. У класі було 35–40 хлопців і для подорожі управа залізниці виділила окремий вагон. Приїхавши на місце, екскурсанти човнами переправилися на острів. Там Дорошенко прочитав учням імпровізовану лекцію про запорізьких козаків, про Січ, але вона мало зацікавила хлопців («нема серед них українців»). Втомлені подорожжю, вони відпочивали на піску, спостерігаючи заможний побут німців-менонітів [1, с. 122–123].

Про шкільні конференції, ініційовані директором, Д. Дорошенко згадав мимобіжно: вони проводилися мало не щодня і забирали багато часу («Синявський був великий любитель усяких засідань і мучив нас усіх тими конференціями!») [1, с. 157]. Шкільна рутинка спонукала Дорошенка до подорожей. З метою відпочинку «від праці й метушні шкільного року» Д. Дорошенко їздив на двотижневі Різдвяні канікули в 1912 та 1913 роках до Петербургу [1, с. 157]. Щоліта вони з дружиною відпочивали у сільській місцевості під Києвом на орендованій дачі (с. Будаївка) [1, с. 127–128, 136, 154]. Туди приїжджало багато киян, тому цей відпочинок сприяв залученості до громадського життя і слугував профілактикою професійного вигорання.

У спогадах Д. Дорошенка описано педагогічний конфлікт на рівні вчителя та директора училища. Вчитель-«москаль» Вертоградов посварився з директором і вчинив на нього донос, звинувативши в українофільстві. У відповідь Синявський позбавив вчителя лекцій, залишивши йому дві години занять [1, с. 142]. На цей час припадає заснування в Катеринославі приватної Чоловічої гімназії І.Ф. Вертоградова з правами для учнів на вулиці Упорній, 11 [вул. Глінки, нині – вулиця Королеви Єлизавети II] у будинку Кузьмицького. У цій гімназії викладалися такі дисципліни: психологія, логіка та законодавство [3, с. 42].

У спогадах Д. Дорошенка присутня інформація про побут і матеріальне забезпечення вчителя в Катеринославському комерційному училищі. Воно було достатнім для утримання родини (дружини і батька), подорожей, а також громадської діяльності. Молодий учитель із захопленням займався культурно-просвітньою працею серед селян навколишніх сіл – його приваблювала незалежна, козацька вдача селян Катеринославщини, їх висока національна свідомість [1, с. 120–121]. Його дружина організувала український народний театр, грала в ньому, виступала з декламацією по «Просвітах». Молода родина була щасливою від того, що сприяла розвитку національної свідомості народних мас і відчувала їх віддачу. Чотирирічний побут у Катеринославі залишив незабутні спогади в родині Дорошенків («героїчна доба життя») [1, с. 121].

Однак бажання бути в центрі українського національного життя і ближче до чернігівської рідні переважили – восени 1913 р. Д. Дорошенко переїхав до Києва. Там протекцію в отриманні посади вчителя історії однієї з комерційних шкіл склав вчитель цього закладу М. Демяновський. Директором школи був українець, член ТУПу, Г. Козленко, склад вчителів, за характеристикою Дорошенка, був «інтернаціональним», а школа – бідною. Через невелике навантаження Д. Дорошенко змушений був працювати на трьох роботах –

викладав у двох комерційних школах і обіймав посаду бібліотекара в Історичному музеї. Директором другої школи теж був український діяч П. Холодний. У київських школах Д. Дорошенко мав унормований графік роботи і не залишався після занять. Національний склад і настрої учнів були такі самі, як і в Катеринославі. У школі П. Холодного спільно вчилися дівчата й хлопці, школа вважалася прогресивною, але властивою рисою була погана дисципліна. Викладацька робота Д. Дорошенка в київських школах тривала два роки [1, с. 152–154, 156–157; 2, с. 21–22].

Висновки. Д. Дорошенко зберіг гарні спогади про Катеринославі: школу, культурно-просвітницьку роботу, спілкування з селянством. Вчителювання у Катеринославіському комерційному училищі А. Синявського стало першим робочим місцем для Дорошенка. Педагогічну працю він уважав вимушеним заходом у своєму житті (більше віддавався громадській і літературній праці). Водночас докладав багато зусиль для наповнення педагогічного процесу національним змістом і духом (директор училища А. Синявський був розчарований від'їздом молодого вчителя). При укомплектуванні викладацького штату середньої школи директори-українці прагнули підбирати відповідні вчительські кадри. Спогади Д. Дорошенка цінні для дослідження історії української національної педагогіки на регіональному рівні.

Бібліографічні посилання

1. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки). Вінніпег : Тризуб, 1949. 167 с.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен : Українське видавництво, 1969. 543 с.
3. Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. 1918–2018 / гол. редкол. М. В. Поляков. 5-ге вид. Дніпро : Ліра, 2018. 416 с.
4. Осташко Т. С. Дорошенко Дмитро Іванович. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 455–456.
5. Юркова О. В. Синявський Антін Степанович. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 566–567.

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У 1945–1946 рр.

Надія Товстоляк

*кандидатка історичних наук, доцентка,
членкиня Національної спілки краєзнавців України*

Постановка проблеми. Криворізький державний педагогічний університет (у 1945–1946 рр. – Криворізький державний педагогічний інститут – КДПІ) – один найстаріших педагогічних навчальних закладів Наддніпрянської України, який за 94 роки свого існування підготував тисячі кваліфікованих

педагогів, а також є осередком наукових досліджень у різних галузях наук. Вивчення його історії, введення до наукового обігу цінних архівних матеріалів про роботу КДПІ – актуальна проблема наукових досліджень, зокрема відбудова у повоєнні роки, яка ще недостатньо висвітлена у сучасній історіографії.

Історіографія даної проблеми представлена публікаціями С. Цупко про К. П. Чубинську, онуку П. П. Чубинського, поета, автора слів гімну України, яка відновлювала роботу кафедри мови та літератури у 1944–1948 рр. [7]; криворізьких дослідників у матеріалах історико–краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...» Л. В. Дояр [3], В. А. Фінічевої [6], Н. М. Товстоляк [5], присвячених довоєнній та повоєнній відбудові Криворізького державного педагогічного інституту, «Історичної енциклопедії Криворіжжя» О. О. Мельника і С. В. Балабана [4]. Основними джерелами публікації є звіти про роботу КДПІ за 1939–1940 і 1945–1946 навчальні роки [2; 1].

Мета дослідження – висвітлити процес повоєнної відбудови КДПІ у 1945–1946 навчальному році.

Виклад основного матеріалу. Кривий Ріг був звільнений від німецько–фашистських загарбників у лютому 1944 р. Разом із відбудовою промисловості і соціальної сфери міста гостро постало питання відновлення роботи закладів освіти та підготовки педагогів для них. Особлива увага приділялася відновленню роботи Криворізького державного педагогічного інституту, матеріальна база якого у роки окупації була повністю знищена, а навчальний корпус і гуртожитки зруйновані. 17 вересня 1944 р. у будівлі колишньої школи № 23 в умовах тотального дефіциту навчального приладдя і матеріальних ресурсів розпочався перший післявоєнний навчальний рік. У 1944–1945 навчальному році адміністрації КДПІ вдалося вирішити кадрові питання, проблему набору студентів, скласти навчальні плани, організувати діяльність господарських підрозділів. Тому сприяв досвід роботи довоєнних кадрів та випускників КДПІ, які повернулися на роботу після війни: Т. Ф. Горб, К. К. Фасулаті, В. В. Сакк, Ф. К. Косик, І. А. Добровольський та інші.

У 1945–1946 навчальному році надважка праця викладачів і студентів дала свої перші результати. Гортаючи аркуші «Звіту Криворізького державного педагогічного і учительського інститутів за 1945–1946 рр.» звертаємо увагу на мову документу [6]. Якщо звіт КДПІ за 1939–1940 навчальний рік написано українською мовою, звіт за 1945–1946 – російською мовою. Текст післявоєнного звіту, особливо у його останній частині, містить висловлювання студентів у контексті часу: «...про гостру боротьбу з опортунізмом у зв'язку з наближенням смуги імперіалістичних війн і революційних битв пролетаріату...» [1, арк. 25], тощо. Для звітів повоєнного часу цитування кращих відповідей студентів на державних іспитах було обов'язковим.

На три факультети КДПІ (фізико–математичний, факультет природознавства, факультет мови та літератури) та два факультети учительського інституту (фізико–математичний, природо–географічний) у 1945 р. всього було зараховано 284 чол. ((94,7 % від плану набору). За спеціальним

розпорядженням до учительського інституту зараховували лише абітурієнтів з середньою освітою, тому 120 осіб, що мали 9 класів, були відраховані та передані на підготовче відділення підготовчого учительського інституту [1, арк.1–2]. Навчальні приміщення не відповідали вимогам навчального процесу. На фізико–математичному факультеті працювали кафедри фізики, астрономії і математики, лабораторні роботи з оптики частково проводилися у лабораторіях Гірничого інституту.

Природничий факультет мав кабінети біології, зоології, хімії, які за допомогою студентів значно поповнилися за навчальний рік експонатами, посібниками, гербаріями, таблицями, посудом. За відсутності фахівців курс фізіології та систематики рослин читали викладачі Дніпропетровського державного університету. Випускники КДПІ 1945 р. Ліпіцька, Мірна і Коновал працювали на кафедрах зоології, ботаніки, хімії.

Було відремонтовано теплиці і оранжереї Ботанічного саду КДПІ, заснованого у 1936 р.; його роботою за наказом директора КДПІ керував декан природничого факультету і кафедра ботаніки. Ботанічний сад був базою для польової практики з сільського господарства. У повоєнні роки колекції саду нараховували до 150 видів і форм, створено плодовий сад, виноградник, колекцію оранжерейних рослин (біля 100 видів, у 60–ті роки – біля 300 видів). Ботанічний сад мав дендропарк і так званий Дарвінівський гай, в якому студенти під керівництвом викладачів проводили спостереження [4, с.166–167]. Сад мав господарські та допоміжні споруди, котельню. У повоєнні роки Ботанічний сад КДПІ був осередком селекційних досліджень, його діяльність сприяла озелененню житлових масивів та промислових зон Кривого Рогу. На жаль, коли у 1965 р. було закладено Ботанічний сад біля нового адміністративного корпусу КДПІ, а старий передали управлінню зеленого господарства міськкомунгоспу, старий сад почав занепадати. Зараз від нього майже нічого не залишилося. Досвід роботи саду було використано у роботі Криворізького Ботанічного саду Академії Наук України, який залишається провідним сучасним науковим осередком.

Факультет мови та літератури мав один кабінет, в якому не вистачало сучасної науково–методичної літератури. На факультет набиралися групи російської мови, української мови, груп з підготовки вчителів іноземної мови не було. Основною причиною стала відсутність викладачів англійської мови, серед причин відсутності популярності німецької мови називали як наслідок недавньої страшної війни та пріоритет англомовних країн–переможців. Аналізуючи таблиці звіту за 1945–1946 навчальний рік, можна стверджувати, що на факультеті був добре організований навчально–виховний процес. Роботою факультету керувала досвідчена людина з непростю долею – Катерина Павлівна Чубинська, онука вченого і поета, автора слів гімну України П.П. Чубинського. Вона була змушена постійно змінювати місце життя та роботу, у 1944 р. з двома синами вона опинилася у Кривому Розі. Її зусиллями було відновлено роботу факультету мови та літератури, саме тут

вона закінчила і надрукувала примірник своєї кандидатської дисертації «Сказки об Италии М. Горького» (назва подана мовою оригіналу). Про своє життя вона залишила «Мої спогади, надруковані С. Цупко» [7, с. 137–148]. У звіті за 1945–1946 навчальний рік записано, що не було викладача української мови, тому цей предмет (за планом 170 год.) не викладався, проте у 7 групах був прочитаний «Закон про відбудову народного господарства СРСР» (168 год.) [1, арк. 13].

У 1945–1946 навчальному році у КДПІ викладало 23 старших викладача, 17 викладачів, 2 доцента, 7 асистентів; з них 2 кандидата наук, 2 доценти – кандидати наук [1, арк.5]. У повоєнні роки викладацький склад КДПІ працював над докторськими та кандидатськими дисертаціями, певну частину яких починали ще до війни. Так, старший викладач В.В. Сакк склав кандидатський мінімум з усіх предметів, завідувач кафедру зоології старший викладач К.К. Фасулаті підготував кандидатську дисертацію і зібрав матеріал для докторської, ст. викладач Т. Ф. Горб підготував кандидатську дисертацію. Готували дисертації до захисту Лесик Ф. Л., Заблодський І. С., Шерстюков Н. М., Леміщенко К. С., Гольдберг М. М., Йоффе В. М., Налісний А. М., Творитина Т. А., Александровський Н. В., Усков В. А., Рябко М. Н. і завідувачка кафедру марксизму–ленінізму Могаричова К. К. Окремої історичної спеціальності не було, але обов'язковими були: основи марксизму–ленінізму, політекономія, історичний матеріалізм, діалектичний матеріалізм, історія СРСР, історія України, загальна історія, а також вивчення «четвертого сталінського п'ятирічного плану відбудови та розвитку народного господарства СРСР».

У 1945–1946 рр. значну роботу з відновлення наукової бібліотеки КДПУ провели її бібліотекарі, серед яких була О. С. Бас, яка разом із групою бібліотекарів у роки окупації Кривого Рогу зберегла від знищення значну частину бібліотечного фонду КДПІ та інших навчальних закладів (26555 екз.), засипавши книги макулатурою у колишньому спортзалі. У 1930 р. бібліотека Педінституту профосвіти мала 2000 книг [2, арк. 23], у 1946 р. її фонд складав 30325 книг, у штаті працювало 7 бібліотекарів.

Висновки. Повоєнна відбудова вищої освіти – складний історичний процес. Для Криворізького державного педагогічного університету – це становлення і розвиток педагогічної методики і традицій виховання педагогів, визначення наукових напрямів досліджень у тісному зв'язку з проблемами української науки та громадянського суспільства. Вивчення історії КДПУ викликає значний інтерес у студентів, краєзнавців, особливе значення має фіксація спогадів ветеранів педагогічної праці, старожилів, а також краєзнавчі експедиції під час краєзнавчої практики.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. Р–3966. Оп.1. Спр. 23–а.
2. ДАДО. Ф. Р–3966. Оп.1. Спр. 6.
3. Дояр Л. В. А завтра була війна: гортаючи «Наукові записки» КДПІ (1941 р.). *Матеріали п'ятих історико–краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...»*. Том 1. /

Ред. кол.: Н. А. Печеніна (голова); А. В. Тарасов; р. П. Шляхтич; В. А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2019. С. 33–38.

4. Мельник О. О., Балабанов С. В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. 604 с.

5. Товстоляк Н. М. Документи розповідають: Криворізький державний педагогічний інститут в роки повоєнної відбудови. *Криворіжжя: погляд у минуле...: матеріали VII історико–краєзнавчих читань*. Т. 2 / ред. кол.: Н. Печеніна (голова), В. Фінічева (упорядник), А. Дробот, р. Шляхтич. Кривий Ріг, 2021. С.30–36.

6. Фінічева В.А. Повоєнна відбудова КДПУ у постатях: Катерина Павлівна Чубинська (до 120–річчя від дня народження). *Матеріали п'ятих історико–краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...»*. Т. 2. / Ред. кол.: Н.А. Печеніна (голова); А.В. Тарасов; Р.П. Шляхтич; В.А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2019. С. 4–11.

7. Цупко С. Хранителька вогню. *На землі, на рідній... Кн. 6: Несказанно прекрасні краї...: літературні та документальні твори з історії гірничого краю*. Дніпропетровськ: «АРТ-ПРЕС», 2011. С.133–148.

ФОРМУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ЧЕРЕЗ ВИВЧЕННЯ ПРИДНІПРОВ'Я

Олександр Морозевич

*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 014.07 Середня освіта (Географія)*

Ірина Суматохіна

*кандидатка географічних наук, доцентка,
доцентка кафедри географії*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. В умовах сучасного постіндустріального суспільства, де основним ресурсом розвитку стала інформація, освітній процес набуває нових вимірів. Сучасна школа повинна готувати не лише обізнаних людей, але й тих, хто вміє застосовувати знання в практичних умовах. У цьому контексті шкільний курс географії відіграє особливо важливу роль у формуванні географічної культури учнів, зокрема через вивчення рідного краю – Придніпров'я.

Метою дослідження є визначення шляхів та засобів ефективного формування географічної культури учнів через вивчення Придніпров'я.

Виклад основного матеріалу. У сучасній освіті одним із ключових завдань є формування географічної культури учнів. Від перших днів життя людина починає пізнавати світ, що її оточує. Географічна культура – це

сукупність знань, умінь, цінностей і світоглядних орієнтирів, які формуються в процесі вивчення географічної науки. Проте географічна культура охоплює не лише знання про навколишнє середовище, але й здатність осмислювати і розуміти просторові процеси, взаємозв'язки між природою і людиною. Вивчення рідного краю, зокрема Придніпров'я, виступає ефективним засобом у процесі формування географічної культури в учнів, оскільки саме через пізнання особливостей і закономірностей розвитку природи і суспільства в конкретних локальних умовах своєї місцевості, учні глибше розуміють загальні географічні закономірності нашої планети.

На особливу роль географії у розвитку загальнолюдської культури та на потребу у розвитку географічної культури особистості вказували М. Баранський, О. Берлянт, А. Даринський, В. Преображенський, Ю. Саушкін, Я. Машбіц, В. Щеньов та інші, підтверджуючи тезу про те, що географічні знання необхідні будь-якій культурній людині. Саме завдяки розвитку географічної культури, яка є способом перетворення географічного середовища і себе як перетворювача суспільно-географічних цінностей, створюються можливості для розуміння того, як українська національна культурна ідентичність взаємодіє з європейською і в цілому зі світовою [8].

Тож географічна культура учнів є важливою частиною загальної культури людини, яка є сукупністю знань, навичок, цінностей та світоглядних орієнтирів, які формуються через вивчення географії [9].

Необхідність дослідження «малої батьківщини», «краю» як певної цілісності зумовлена потребами деталізувати географічний процес, виявити відмінності, особливості та чинники, що їх зумовлюють, оптимізувати аналіз від загального до часткового [5].

Придніпров'я – це регіон з багатою історією, природними ресурсами і соціально-економічними особливостями. Його вивчення дозволяє учням зануритися в процеси, що відбуваються навколо них, і одночасно формує у них комплексне бачення світу.

Вивчення Придніпров'я є одним із важливих елементів для розвитку географічної культури учнів, оскільки саме через дослідження рідного регіону діти отримують розуміння важливих географічних процесів, набувають просторового мислення, до того ж, вивчення рідного краю сприяє розвитку пізнавальної діяльності, формуванню екологічної свідомості та патріотизму, економічної та правової грамотності, естетичного сприйняття реальності. Придніпров'я як об'єкт дослідження дозволяє учням не лише дізнаватися нову інформацію про географічні процеси, але й глибше занурюватися в соціально-економічні та культурні особливості регіону. Вивчення місцевості надає можливість учням застосовувати теоретичні знання на практиці, розвиваючи при цьому самостійність у пошуку та аналізі інформації.

Компетентнісний потенціал географії в сучасних навчальних програмах для учнів 8 класу передбачає, зокрема, наведення прикладів географічних досліджень території України у минулому і тепер, пояснення особливостей

розвитку фізико- та суспільно-географічних процесів [3]. У 10–11 класах дослідницький метод використовується під час складання графіків, схем, діаграм, звітів, економіко-географічних характеристик територій; роботи з різними джерелами географічного змісту та над творчими завданнями [4].

Таким чином теми з вивчення географії Придніпров'я можна певною мірою інтегрувати саме у ці шкільні географічні курси, які надають широкі можливості для формування географічної культури учнів.

Під час дослідження формування географічної культури учнів було визначено базові принципи, які ґрунтуються на сучасних наукових концепціях географічної освіти:

1. Принцип місцевого компонента – наукового, освітньо-пізнавального проявів. Вивчення рідного краю є основою для засвоєння загальних географічних знань. Учні починають розуміти природні, соціальні та економічні особливості своєї місцевості, що є фундаментом для подальшого засвоєння глобальних географічних процесів [2]. Головне призначення такого принципу полягає в тому, щоб дати можливість учневі в знайомій місцевості, в повсякденній обстановці спостерігати географічну дійсність у взаємозв'язках її окремих компонентів і результати спостережень використовувати на уроках [5].

2. Принцип пошуково-дослідницької діяльності. Учні найкраще засвоюють знання, коли вони активно залучені в процес навчання. Тут відбувається синтез різноманітних методів краєзнавчих досліджень: географічного, статистичного, картографічного, візуального, описового, соціологічного, польових досліджень тощо [6]. Дослідницька діяльність школярів надає їм можливість самостійно та цілеспрямовано працювати, вдосконалює систему теоретичних знань, практичних умінь і навичок щодо ведення спостережень, проведення експериментів, узагальнення результатів дослідження [1]. Це може бути організація дослідницьких проєктів, практичні завдання та активні форми роботи на уроках, проведення екскурсій та експедиційна форма організації дослідницької діяльності.

3. Принцип інтеграції. Географічна освіта повинна інтегруватися з іншими навчальними дисциплінами, такими як історія, біологія та екологія. Водночас існують такі види краєзнавства, як: туристське, етнографічне, історичне, економічне [9]. Такий підхід дозволяє учням більш повно зрозуміти взаємозв'язок природних і соціальних процесів.

Нижче наведені приклади формування географічної культури, які розвивають пізнавальні процеси й практичні вміння учнів, формують низку різноманітних цінностей (табл. 1). Одним із найефективніших методів формування географічної культури учнів через вивчення Придніпров'я є використання екскурсій. Наприклад, учні можуть відвідувати природні об'єкти, такі як балки, річки, ландшафтні парки, а також культурно-історичні місця. Це не лише розширює знання дітей про місцеві природні ресурси, дозволяє на власні очі побачити географічні процеси, дає зрозуміти складність екосистем та відчути їх цінність, але й формує їхнє відповідальне ставлення до природи.

**Приклади формування географічної культури
в шкільній географічній освіті**

Види географічної культури	Форма проведення навчання	Методи й засоби формування	Приклад
Екологічна	Позакласна або позаурочна	Комбіновані й тематичні екскурсії, експедиції й походи, постановка проблемних питань тощо	Дослідження природних об'єктів: балок, річок, природних заповідників, ландшафтних заказників, ботанічних садів; аналіз реальних екологічних проблем Придніпров'я тощо
Економічна	Позакласна або позаурочна	Комбіновані й тематичні екскурсії, практичні роботи, виконання індивідуальних завдань та проєктів, наочні методи тощо	Ознайомлення із заводами і підприємствами; виявлення закономірностей розміщення виробництва, транспорту, торгівлі; виконання проєктів, пов'язаних з економічною географією Придніпров'я; створення карт, діаграм, графіків, відеоматеріалів для ілюстрації економічних процесів Придніпров'я тощо
Правова	Урочна або позаурочна	Постановка проблемних питань, організація диспутів і дискусій тощо	Вивчення екологічного законодавства й основ екологічного права; постановка проблемних ситуацій, пов'язаних з порушенням екологічного законодавства тощо
Культурно-мистецька	Позакласна	Комбіновані й тематичні екскурсії, творчі завдання тощо	Відвідування театрів, музеїв, галерей; дослідження впливу географічних умов на розвиток культури Придніпров'я; створення маршрутів, дослідження культурної спадщини регіону тощо
Історична	Позакласна або позаурочна	Комбіновані й тематичні екскурсії, дослідницькі методи, моделювання	Дослідження археологічних, архітектурних пам'яток; робота з джерелами краєзнавчої інформації, матеріалами архівів тощо

В умовах степової зони України балки відіграють суттєву ландшафтоутворюючу роль. Балкова мережа нашої області нараховує кілька тисяч балок. Серед 178 об'єктів природно-заповідного фонду Дніпропетровської області у 93 є балки. Найбільш відомі з них – Балка Північна Червона, балки Парна, Дурна, Климова, Кобильна тощо. Кожна з них заслуговує окремого дослідження, уваги

і охорони [1]. Все це є значною спадщиною та чудовим об'єктом дослідження для формування географічної культури учасників освітнього процесу.

Ще одним важливим методом є проєктна діяльність. Учні можуть самостійно досліджувати актуальні для регіону теми, такі як екологічні проблеми, розвиток міст Придніпров'я або туристичний потенціал регіону. Це дозволить не лише засвоювати теоретичні знання, але й формувати практичні вміння дослідження, аналізу та презентації матеріалів.

Практичні роботи також займають важливе місце у процесі навчання. Учні можуть виконувати лабораторні роботи, аналізувати карти й місцеві природні ресурси, складати географічні маршрути тощо. Завдання подібного типу допоможуть опанувати навички роботи з географічною інформацією. Важливим аспектом є використання інформаційних технологій, які дозволяють залучати сучасні джерела інформації та технології для пошуку і обробки географічних даних, наприклад, географічні інформаційні системи (ГІС).

Активні форми роботи на уроках, безперечно, є особливим проявом інтерактивного методу навчання, який поєднує сучасні методи викладання й активізує пізнавальну діяльність учнів. Зокрема це: кейс-метод, мозковий штурм, метод кластерів, дидактичні ігри тощо [5]. Таким способом учні будуть залучені до пізнавального процесу, в них розвиватиметься критичне мислення, творчі здібності, навички спілкування та співпраці.

Географічна культура – це не тільки знання про природні особливості, але й розуміння історичних, культурних та економічних аспектів регіону. У цьому контексті вивчення Придніпров'я відкриває для учнів широкий спектр інформації, пов'язаної з історією освоєння території, природними ресурсами та їх раціональним використанням, а також сучасними економічними проблемами і перспективами розвитку.

Однією з тем, яку варто досліджувати, є екологічні проблеми регіону. Наприклад, забруднення басейну річки Дніпро біогенними речовинами [7], проблеми збереження природних заповідників та ландшафтних заказників. Це дозволяє учням зрозуміти важливість екологічного мислення і необхідність збереження природних ресурсів.

В результаті систематичної роботи з формування географічної культури учнів можна очікувати таких результатів:

- поглиблення знань про рідний край (учні будуть добре обізнані щодо природних, історичних, культурних та економічних особливостей Придніпров'я);
- формування практичних умінь (учні навчатимуться працювати з різними джерелами інформації, аналізувати карти, складати маршрути, проводити дослідження й спостереження; учні будуть залучені до дослідницької діяльності, в них сформуються вміння самостійно здобувати знання, стимул до активного пошуку нових знань, здатність критично оцінювати інформацію);
- розвиток екологічної свідомості (учасники освітнього процесу розумітимуть взаємозв'язок між природою і людиною, будуть

усвідомлювати важливість збереження довкілля і природних ресурсів, що формує відповідальне ставлення до природи);

- розвиток патріотичних почуттів (знання про рідний край сприятимуть усвідомленню власної приналежності до території Придніпров'я, його історії та культури; це розвине в учнів почуття відповідальності за розвиток свого регіону і сприятиме патріотичному вихованню) тощо, які позитивно впливають на розвиток особистості учнів.

Висновки. Формування географічної культури учнів через вивчення Придніпров'я є важливим й необхідним елементом сучасної освіти. Завдяки вивченню рідного краю — Придніпров'я, учні не тільки отримують глибокі знання про географічні процеси, розвивають просторове мислення й пізнавальну активність, але й розвивають практичні навички, екологічну свідомість та патріотизм, формують ціннісні орієнтири. Участь у дослідницьких проєктах, екскурсіях, практичних роботах та інших видах діяльності дозволяє учням активно залучатися до процесу навчання та формувати свою географічну компетентність. Таким чином, вивчення Придніпров'я відіграє важливу роль у формуванні сучасної географічно освіченої особистості, здатної не лише сприймати знання, але й використовувати їх для аналізу сучасних соціальних і природних процесів. Щоб досягти найкращих результатів важливо впроваджувати інтеграційні підходи до викладання географії, поєднуючи знання з інших дисциплін, а також активно використовувати сучасні інформаційні технології.

Бібліографічні посилання

1. Еколого-натуралістичний Вісник Придніпров'я. 27-ме вид. Дніпро, 2017. 77 с.
2. Костиця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. Житомир : Косенко, 2006. 444 с.
3. Навчальна програма «Географія» 6-9 клас для загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту) від 3 серпня 2022 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua>
4. Навчальна програма «Географія» 10-11 клас для загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту) від 3 серпня 2022 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua>
5. Олішевська Ю. А. Шкільне географічне краєзнавство : навч. посіб. Київ : Кравченко Я. О., 2020. 175 с.
6. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство : навч. посіб. Київ - Кам'янець-Подільський : Кондор, 2010. 278 с.
7. Строкаль В. П., Ковпак А. В. Причинно-наслідкові зв'язки забруднення біогенними елементами басейну річки Дніпра: синтез теоретичних даних. *Науково-практичний журнал «Екологічні науки»*. 2021. № 35. С. 37–44. URL: <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2021.eco.2-35.6>
8. Тімець О. В. Формування географічної культури майбутнього вчителя географії як основи його фахової компетентності. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. 2011. № 13. С. 100–103.
9. Топузов О. М., Надтока О. Ф. Концепція навчання географії України в основній та старшій школі : наук. вид. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 56 с.
10. Топузов О. Теоретико-методологічні засади вивчення національного краєзнавства в школі. *Географія та основи економіки в школі*. 2011. № 10. С. 35–38.

Секція 6. ГЕОГРАФІЧНО-ТУРИСТИЧНА КОМПОНЕНТА КРАЄЗНАВСТВА ПРИДНІПРОВ'Я

ОСОБЛИВОСТІ ЛІКУВАЛЬНО-ОЗДОРОВЧОГО ТУРИЗМУ ПРИДНІПРОВ'Я

Віктор Грушка

*кандидат географічних наук, доцент кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Анастасія Полякова

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 106 Географія*

Постановка проблеми. Придніпровський регіон з його різноманітними природними ресурсами, такими як мінеральні води, лікувальні грязі та сприятливі кліматичні умови, має значний потенціал для розвитку медичного та оздоровчого туризму. Однак, незважаючи на багату ресурсну базу, регіон ще не повністю реалізував свій потенціал як визначна дестинація для оздоровчого туризму. Такі фактори, як обмежений розвиток інфраструктури, недостатньо ефективні маркетингові стратегії та перебої, спричинені зовнішніми факторами, такими як пандемія COVID-19 та геополітична нестабільність, перешкоджають зростанню туризму в регіоні. Як наслідок, комплексне дослідження особливостей медичного та оздоровчого туризму в регіоні має важливе значення для виявлення можливостей та вирішення існуючих проблем.

Відсутність добре організованої туристичної бази впливає на надання спеціалізованих послуг, таких як бальнеотерапія, кліматотерапія та оздоровчі програми, які мають вирішальне значення для покращення стану здоров'я відвідувачів. Існує потреба оцінити поточний стан санаторно-курортних закладів Придніпров'я, щоб визначити їх відповідність міжнародним стандартам та дослідити шляхи залучення як внутрішніх, так і міжнародних туристів.

Метою дослідження є аналіз особливостей розвитку лікувально-оздоровчого туризму в регіоні Придніпров'я, вивчення його природного, інфраструктурного та економічного потенціалу для перетворення на конкурентоспроможну туристичну дестинацію. Це дослідження спрямоване на оцінку ефективності існуючих санаторіїв, пансіонатів та оздоровчих центрів у наданні високоякісних послуг, виявлення проблем, що перешкоджають їхньому розвитку, та оцінку їхньої відповідності світовим стандартам у сфері туризму. Крім того, ця робота ставить за мету запропонувати стратегії для підвищення привабливості регіону як для внутрішніх, так і для міжнародних туристів, що

сприятиме сталому розвитку туристичного сектору та покращенню показників громадського здоров'я.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах санаторно-курортне лікування для певних груп населення все частіше стає формою лікувально-оздоровчого туризму. Цей вид туризму поєднує в собі не лише лікування, але й індустрію дозвілля, пропонуючи цікаві подорожі, різноманітні маршрути та заходи, що сприяють покращенню самопочуття. Ключовими елементами є бальнеотерапія (терапевтичне використання мінеральних вод) та кліматотерапія (кліматичне лікування). Медичний та оздоровчий туризм становить значний сегмент ширшого туристичного ринку, коріння якого сягає античності. У 20-му столітті галузь розширилася з появою нових типів курортів і послуг, таких як SPA-готелі, оздоровчі програми, спрямовані на здоров'я, зняття стресу і красу, а також морські курорти з центрами таласотерапії [3]. Ці зміни зробили оздоровчий туризм більш доступним і привабливим для сучасних мандрівників, що ще більше підвищило потенціал таких регіонів, як Дніпропетровська область, для залучення як внутрішніх, так і міжнародних туристів.

Медичний та оздоровчий туризм у Придніпров'ї глибоко вкорінений у традиціях санаторно-курортного лікування, яке еволюціонувало, охоплюючи різноманітні форми терапії та відпочинку. В основі оздоровчого туризму в Придніпров'ї лежить використання природних лікувальних ресурсів. Санаторії забезпечують як фізичну реабілітацію, так і психічне благополуччя за допомогою різних природних методів лікування, таких як бальнеотерапія, грязелікування та кліматотерапія [5]. Ці форми туризму виходять за рамки простого медичного лікування, просуваючи стійкі, профілактичні практики охорони здоров'я, які заохочують триваліше перебування для відновлення.

На території області знаходиться найбільший залізорудний басейн в СНД, а саме Криворізький залізорудний басейн, а також Нікопольський марганцевий басейн. Крім того, тут розташовані родовища титану, бокситів, нікелю, кобальту та кам'яного вугілля, а також буре вугілля з Дніпровського буровугільного басейну та запаси нафти і природного газу. Важливим для оздоровчого туризму є те, що в регіоні є джерела мінеральних вод. Географічно область охоплює північні степові провінції Дністровсько-Дніпровської на правому березі та Дніпровсько-Приазовської на лівому, які сприяють різноманітності ландшафту та природних ресурсів.

Річка Дніпро, найбільша водна артерія регіону, відіграє життєво важливу роль як у промисловості, так і в туризмі. 55 річок регіону мають довжину понад 25 км. Притоки, такі як Орель, Самара, Вовча та Інгулець, підтримують гідрологію регіону. Однак область відчуває дефіцит води і посідає 20-те місце серед регіонів України за забезпеченістю водними ресурсами. Основними водосховищами є Дніпродзержинське, Дніпровське та частково Каховське, а також понад 100 менших водосховищ та 1 400 ставків, що покривають водну поверхню площею 340 000 гектарів. Інфраструктурні проекти, такі як канали Дніпро-Кривий Ріг та Дніпро-Донбас, покращують управління водними ресурсами, забезпечуючи постачання питної води, підтримуючи аквакультуру та дозволяючи обмежене судноплавство по річках Дніпро та Самара.

48% території займають чорноземи звичайні та чорноземи південні, які мають високу родючість. Однак тут також присутні й інші типи ґрунтів, такі як піщані, солончаки та чорноземні луки. Слід зазначити, що район бореться з ерозією ґрунтів, яка вражає 41,2% земель, від 3-5% в басейні річки Базаврук до 70-80% вздовж Дніпра-Північ. Крім того, засолення відбувається в заплавах і зонах зрошення, таких як Фрунзенська система і канал Дніпро-Кривий Ріг, а водосховища стикаються з ерозією і абразією берегів, що створює проблеми для сталого розвитку туризму.

Лісистість області становить 5,9% від загальної площі, що ставить її на 21 місце серед регіонів України за площею лісистості. Типи лісів включають заплавні ліси вздовж річок Дніпро, Самара та Орель, а також долинні ліси на схилах, де ростуть береза, сосна та клен. У цих лісах також росте підлісок - бузина, шипшина та глід, які сприяють розвитку екологічного туризму та оздоровчих заходів. Лісові та польові заповідники, що охоплюють 178 700 гектарів, додають додаткової природної цінності. Однак обмеженість лісових ресурсів вимагає дбайливого природокористування.

Завдяки багатим мінеральним ресурсам, лікувальним грязям та сприятливому клімату, Придніпров'я має всі можливості для розвитку оздоровчого туризму. Наявність численних санаторіїв і пансіонатів відображає потенціал для подальшого розвитку регіону як оздоровчого напрямку. Поєднання мінеральних вод, густих лісів та мальовничих річок надає можливості як для лікування, так і для відпочинку, що робить Придніпров'я привабливим вибором для вітчизняних та іноземних туристів, які шукають оздоровчих подорожей [4].

Дніпропетровська область є домом для різноманітних медичних та оздоровчих закладів, кожен з яких пропонує спеціалізовані послуги, що робить регіон одним з головних напрямків для оздоровчого туризму [1]. Лікувально-оздоровчий комплекс «Хімік» відомий своїм комплексним підходом до лікування та профілактики захворювань усіх систем органів, надаючи високоякісну медичну допомогу з акцентом на цілісне благополуччя. Санаторій «Сонячний», розташований на мальовничих берегах річки Самара, може похвалитися вражаючим набором сучасних методів лікування, таких як магнітно-лазерна терапія та біорезонансна стимуляція, поряд з традиційними методами лікування, такими як бальнеотерапія та грязелікування з Солоного Лиману та Сакського озера. Відвідувачі також можуть насолодитися гідроколонотерапією, інфрачервоною та фінською саунами, а також жовчогінною терапією в соляних шахтах, що створює всебічне лікувальне середовище.

Санаторій «Дніпровський», збагачує оздоровчі пропозиції регіону, розташований на березі мальовничого Дніпродзержинського водосховища, всього в 15 км від центру Дніпра. Завдяки спеціалізованому персоналу та ретельно розробленим реабілітаційним програмам, він обіцяє як релаксацію, так і ефективне лікування. Для тих, хто шукає відпочинку на природі, парк відпочинку «Новоселиця» пропонує втечу від міського життя, з великими природними ландшафтами, що ідеально підходять для сімейного відпочинку та заходів. Санаторій «Солоний Лиман», відомий своїми лікувальними грязями та

унікальним мікрокліматом, поєднує традиційне грязелікування з сучасними фізіотерапевтичними та реабілітаційними методиками. Санаторій «Новомосковський», розташований у безтурботній Орлівщині, пропонує незайману природу з реліктовими лісами та мальовничою річкою Самарою, що забезпечує спокійне середовище для відновлення здоров'я. Нарешті, для тих, хто шукає розкоші, спа-центр «Tsunami Hotel&SPA» в історичному центрі Дніпра пропонує велнес-процедури найвищого рівня зі спа-процедурами, басейнами та близькістю до Спасо-Преображенського собору.

Близько 100 медичних та оздоровчих закладів, зосереджених у таких районах, як Дніпровський, Новомосковський та Криворізький, забезпечують потужну інфраструктуру як для лікування, так і для релаксації. Відвідувачі також можуть ознайомитися з багатою культурною спадщиною регіону, яка налічує 11,9 тис. зареєстрованих пам'яток, у тому числі 318 архітектурних пам'яток 18-19 століть, поєднуючи культурний туризм з можливостями для оздоровлення та відпочинку.

Однією з визначальних особливостей оздоровчого туризму в Придніпров'ї є його доступність і дешевизна порівняно з аналогічними послугами в Західній Європі. Українські курорти пропонують конкурентоспроможні ціни на лікування, яке за якістю не поступається лікуванню в таких країнах, як Німеччина та Чехія. Наприклад, мінеральні води Миргорода можна порівняти з цілющими водами Аахена, а лікувальні властивості Трускавця не поступаються всесвітньо відомим курортам. Ця доступність приваблює не лише місцевих пацієнтів, але й іноземних туристів, які шукають економічно ефективні рішення для оздоровлення, позиціонуючи Україну як конкурентоспроможного гравця на світовому ринку медичного туризму.

Відповідно до Закону України «Про туризм» [2], оздоровчий туризм визначається як форма подорожі, основною метою якої є поліпшення здоров'я та підвищення життєвого тону. Законодавство вимагає, щоб усі санаторно-курортні заклади були укомплектовані медичним персоналом та оснащені необхідним обладнанням для надання спеціалізованої допомоги. Ці законодавчі вимоги гарантують, що туристи отримують безпечно та ефективно лікування, зміцнюючи довіру до українського оздоровчого туризму на міжнародній арені.

Висновки. Отже, особливості медичного та оздоровчого туризму в Придніпровському регіоні свідчать про його значний потенціал як швидкозростаючого сектору в рамках ширшої туристичної індустрії. Поєднання природних ресурсів, включаючи мінеральні води та лікувальні грязі, разом зі сприятливим кліматом регіону та існуючою інфраструктурою охорони здоров'я, створює міцний фундамент для залучення як внутрішніх, так і міжнародних туристів. Оскільки світ дедалі більше визнає важливість здоров'я та оздоровлення, Придніпров'я має всі можливості запропонувати широкий спектр послуг, які задовольняють зростаючий попит на медичний та оздоровчий туризм.

Щоб повністю реалізувати цей потенціал, важливо, щоб зацікавлені сторони, включаючи державні установи, медичні заклади та туристичну індустрію, співпрацювали у розробці комплексних стратегій, які просувають

пропозиції регіону. Інвестиції в інфраструктуру, створення високоякісних медичних послуг та ефективні маркетингові кампанії відіграватимуть вирішальну роль у позиціонуванні Придніпров'я як провідного напрямку для мандрівників, які піклуються про своє здоров'я. Якщо регіон скористається цією можливістю, це сприятиме не лише індивідуальному добробуту, але й загальному відродженню економіки, створюючи стійку модель оздоровчого туризму, здатну вистояти в наступні роки.

Бібліографічні посилання

1. Закон України «Про Туризм». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр#Text>
2. Карпенко П.О. Перспективи розвитку курортного продукту в сегменті MEDICAL SPA / П.О. Карпенко, Д.В. Федорова. *Туризм: реалії та перспективи сталого розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 23–24 жовтня 2014 р.* Київ, 2024 . С. 152–154.
3. Кравець О. М., Рябєв А. А. Курортологія : підручник. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 167 с.
4. Парфіненко А. Ю. Міжнародний туризм в Україні: геополітичні аспекти глобального явища. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2015. Вип. 126. Ч. 1. С. 12–23.

ТУРИСТИЧНІ МАГНІТИ ПРИДНІПРОВ'Я: РЕАЛІЇ ТА АКТУАЛЬНИЙ СТАН

Віктор Грушка

*кандидат географічних наук, доцент кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Людмила Радченко

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара, спеціальність 106 Географія*

Постановка проблеми. Придніпров'я дійсно багате на історичні та природні пам'ятки, що є справжніми туристичними магнітами. Проте реалії сьогодення показують, що багато з цих об'єктів потребують уваги з боку держави та громади для збереження і розвитку інфраструктури.

Навіть у часи війни туристичні магніти Дніпровського регіону продовжують приваблювати людей, оскільки вони несуть у собі глибокі культурні, історичні та природні цінності, які зберігають своє значення незалежно від зовнішніх обставин. Це явище можна пояснити через кілька наукових аспектів, які демонструють силу і значущість цих місць.

Метою цього дослідження є аналіз туристичних магнітів Дніпровського регіону в умовах соціально-економічних викликів, зокрема війни, а також

вивчення їхнього значення для збереження культурної спадщини, розвитку внутрішнього туризму та підтримки місцевих громад. Дослідження також прагне оцінити вплив історико-культурних пам'яток і природних ресурсів на привабливість цих об'єктів для туристів та визначити роль внутрішнього туризму у зміцненні економічної стабільності регіону.

Виклад основного матеріалу. Історико-культурна пам'ять є одним із ключових елементів, що підтримує актуальність туристичних об'єктів навіть під час криз. Психологи підкреслюють, що в умовах соціальної нестабільності люди тягнуться до місць, які символізують стабільність, національну ідентичність і стійкість. Меморіали, церкви, музеї — це своєрідні якорі, що надають відчуття безперервності історії, в якій закарбовано дух боротьби і перемоги.

З точки зору екологічної психології, природні заповідники та мальовничі пейзажі слугують своєрідними оазами для відновлення психологічного стану. Контакт із природою має підтверджений позитивний вплив на емоційний стан людини, знижуючи рівень стресу та тривожності, що особливо важливо в умовах війни.

Економічний фактор також відіграє важливу роль. Війна обмежила можливості міжнародного туризму, що призвело до зростання внутрішнього туризму. Туристичні магніти Дніпровського регіону надають можливість мандрівникам відкривати унікальні куточки рідної країни без необхідності довгих подорожей. Це сприяє підтримці місцевих громад і малого бізнесу, забезпечуючи економічну стійкість регіону.

Таким чином, наукові теорії у поєднанні з глибоким культурним підґрунтям пояснюють, чому навіть у найтяжчі часи туристичні об'єкти Дніпровського регіону продовжують бути джерелом натхнення, сили і відновлення для людей.

Загалом Дніпропетровська ОДА визначила більше 10 «туристичних магнітів». Зокрема – меморіальний комплекс на могилі кошового отамана Івана Сірка у селі Капулівка під Нікополем – історичне місце, де похований легендарний кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Це святиня козацької слави, що є символом боротьби за свободу і незалежність. Унікальний дерев'яний Свято-Троїцький собор у Новомосковську – шедевр української дерев'яної архітектури XVIII століття, побудований без єдиного цвяха. Цей храм є однією з найбільших дерев'яних церков в Україні і відомий своєю вишуканою архітектурною композицією. Успенська, Миколаївська та Варваринська церкви у Китайгороді – три старовинні храми, побудовані у стилі українського бароко, що утворюють унікальний ансамбль церковної архітектури XVIII століття. Це місце має важливе духовне та історичне значення. Свято-Миколаївський Пустинний чоловічий монастир в Орлівщині - старовинний монастир, розташований у мальовничому місці на березі Самари. Монастир відомий своєю духовною спадщиною та місцем усамітнення і молитви для багатьох прочан. Орнітологічний заказник Булаховський лиман – природна територія, що є домом для багатьох видів птахів, зокрема рідкісних. Це місце є ідеальним для спостереження за птахами та природним

різноманіттям регіону. Петриківський музей етнографії, побуту та народно-ужиткового мистецтва – музей, присвячений знаменитому Петриківському розпису та народним ремеслам. Це культурний центр, де зібрані унікальні зразки народного мистецтва, що є важливою частиною української культури. А ще – Томаківський кромлех – стародавня мегалітична споруда, аналогічна до Стоунхенджа. Це рідкісне археологічне місце, яке вважається священним та має тисячолітню історію. Історичний музей та палац культури у Жовтих Водах – місця, що висвітлюють історію міста та регіону, зокрема події Жовтоводської битви, однієї з вирішальних битв у боротьбі за незалежність України в XVII столітті. Пам'ятник Жовтоводській битві – монумент, що увічнює важливу перемогу українських козацьких військ під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького у 1648 році. Затоплений гранітний кар'єр поблизу П'ятихаток – мальовниче місце для відпочинку з чистою водою, яке стало популярним серед туристів і любителів природи завдяки своїй незайманій красі та водним активностям. Та Вільногірський кар'єр – ще один красивий гранітний кар'єр з блакитними водами, популярне місце для екотуризму і фотосесій завдяки своїм неймовірним пейзажам. Свято-Покровський храм та Свято-Знаменський жіночий монастир у Рубанівському – старовинні православні храми, що відіграють важливу роль у духовному житті місцевої громади. Монастир є місцем молитви та тиші, де кожен може знайти душевний спокій.

Рис. 1. Туристичні магніти Дніпропетровщини [3]

Доступ до вказаних пам'яток Дніпровського регіону загалом зручний завдяки добре розвиненій транспортній інфраструктурі:

Капулівка (могила Івана Сірка): можна дістатися з Нікополя автобусом або автомобілем (30 км). Але через воєнні дії на території Нікопольського району відвідування пам'ятки є неможливим, бо існує загроза життю.

Свято-Троїцький собор (Новомосковськ): доступний з Дніпра автобусами або поїздом (30 км). Наразі за інформацією, наданою на сайті Дніпропетровської ОДА храм є відкритим та доступним для відвідувачів кожного дня до 17.00, в неділю до 14.00.

Китайгород (церкви): з Дніпра автомобілем або автобусом через Царичанку (65 км). Церкви відреставровані, місцеві туристичні компанії проводять екскурсії, та групові автобусні тури з Дніпра для дорослих та дітей.

Свято-Миколаївський монастир (Орлівщина): зручний доступ з Новомосковська або Дніпра автобусом (20 км). Теж доступний для візитів прихожан щоденно до 18:00.

Булаховський лиман: найкраще дістатися автомобілем з Павлограда (25 км). Заказник у доброму стані, відвідувати його можна цілодобово.

Петриківка (музей): з Дніпра автобусами або автомобілем (40 км). За інформацією з блогу І. Лісного про Петриківський розпис музей працює кожного буднього дня з 9 до 17, та за попереднього згодою в вихідні дні. [1]

Томаківський кромлех: з Нікополя автомобілем (20 км). Пам'ятка знаходиться у занедбаному стані і частково зруйнована. Відвідування кургану з кромлехом не є безпечним.

Жовті Води (музей, палац культури): доступні з Кривого Рогу або Дніпра поїздом або автобусом (130 км). Обидві пам'ятки у гарному стані, їх можна відвідати майже щодня, музей регулярно поповнюється новими експонатами, там також працює художня студія.

Затоплений кар'єр (П'ятихатки): дістатися можна автомобілем або електричкою з Кривого Рогу (40 км). Доступний цілодобово.

Вільногірський кар'єр: найкраще автомобілем або поїздом з Дніпра (120 км). Місце доглянуте та доступне для відвідування, туристичні агенції пропонують одноденні автобусні тури з екскурсією з Кременчуга, Запоріжжя та інших міст. [6]

Свято-Покровський храм та монастир (Рубанівське): доступні з Дніпра автомобілем (100 км). За інформацією з офіційного сайту Рубанівського Покровського чоловічого монастиря святиня знаходиться в гарному стані та доступна для відвідування прихожанами щоденно [5].

Біля основних пам'яток Дніпровського регіону доступні готелі середнього класу та невеликі садиби. Ціни на проживання невисокі і варіюються в межах 400-700 грн за ніч.

Навіть у найскладніші часи українці не припиняють подорожувати своєю країною, вивчаючи її, відкриваючи нові горизонти і підтримуючи одне одного. Війна посилила почуття єдності та любові до рідної землі. Подорожуючи Дніпропетровщиною, люди відчують цей невидимий зв'язок, що тримає нас разом, навіть тоді, коли світ навколо змінюється.

Висновки. Отже, туристичні магніти Дніпровського регіону, незважаючи на виклики, що виникають через військові дії та соціально-економічну

нестабільність, залишаються важливими елементами культурного та економічного життя. Історичні та природні пам'ятки не лише зберігають спадщину, але й сприяють розвитку внутрішнього туризму, надаючи можливість українцям відкрити унікальні куточки рідної країни.

Важливість цих об'єктів полягає в їх здатності зміцнювати національну ідентичність, підтримувати місцеві громади та бізнеси. Систематичний розвиток інфраструктури, а також увага з боку держави і громади до збереження та популяризації цих пам'яток можуть забезпечити їхню стійкість і подальшу привабливість для туристів. Таким чином, туристичні магніти Дніпровського регіону є не лише об'єктами для відвідування, а й важливими чинниками соціально-економічного розвитку в умовах сучасності.

Бібліографічні посилання

1. Блог І. Лісного про Петриківський розпис. URL: <https://petrykivka.dp.ua/travel/museum-ethnography-petrykivka/>
2. Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека. URL: <https://www.dnipro.lib.dp.ua/>
3. Онлайн путівник Україною. URL: <https://travels.in.ua/uk-UA/Index>
4. Офіційний сайт Дніпропетровської обласної військової адміністрації. URL: <https://adm.dp.gov.ua/>
5. Офіційний сайт Рубанівського Покровського чоловічого монастиря. URL: <https://www.naviky.dp.ua/>
6. Офіційний сайт туристичної агенції «Глобус України». URL: <https://goua.com.ua/uk>

ОБ'ЄКТИ ПОКАЗУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

Віктор Грушка

*кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Софія Шапка

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара, спеціальність 106 Географія*

Постановка проблеми. Розвиток релігійного туризму в Дніпропетровській області має як можливості, так і виклики, що вимагає ретельного аналізу його потенціалу. Незважаючи на багату історико-культурну спадщину регіону, включаючи багатотисячлітні православні традиції та значні релігійні об'єкти, релігійний туризм залишається недостатньо використаним порівняно з його

можливостями. Церкви, монастирі та паломницькі центри регіону могли б приваблювати не лише внутрішніх відвідувачів, а й міжнародних туристів, але обмежена поінформованість та неадекватна інфраструктура створюють перешкоди для його зростання. Соціально-політична динаміка навколо релігійних інституцій, особливо наявність кількох православних юрисдикцій, створює складнощі, які впливають на структуру туризму та залучення громадськості.

На додаток до релігійної спадщини, географічні та кліматичні умови Дніпропетровської області пропонують потенціал для диверсифікації туризму, поєднуючи духовний досвід з рекреаційною діяльністю. Однак відсутність добре скоординованої стратегії, яка б інтегрувала релігійний, культурний та екологічний туризм, перешкоджає регіону позиціонувати себе як ключову дестинацію.

Метою дослідження є вивчення потенціалу розвитку релігійного туризму в Дніпропетровській області шляхом визначення ключових викликів та можливостей у цьому секторі. Робота має на меті оцінити поточний стан інфраструктури релігійного туризму, проаналізувати роль релігійних інституцій у залученні відвідувачів та оцінити вплив культурних, соціальних та економічних факторів на розвиток туризму. Дослідження також має на меті запропонувати стратегічні рекомендації щодо покращення співпраці між зацікавленими сторонами, покращення досвіду відвідувачів та позиціонування регіону як сталого і привабливого місця для релігійного туризму.

Виклад основного матеріалу. Розвиток релігійного туризму в Дніпропетровській області має значний потенціал як для туристичної галузі, так і для духовного збагачення. Релігійний туризм, за своєю суттю, передбачає подорожі до священних місць, часто з наміром поглибити особисту віру або доторкнутися до культурної та історичної спадщини. Науковці визначають релігійний туризм у широкому сенсі, включаючи як традиційні паломництва, так і відвідування релігійних об'єктів тими, хто шукає культурних знань або займається академічними дослідженнями [2]. Паломництво, одна з найдавніших форм подорожей, має не лише релігійне значення, але й трансформуючий вплив на людський характер, часто надихаючи на особисті роздуми та соціальну взаємодію.

Дніпропетровська область в Україні, що характеризується багатою історичною та культурною спадщиною, має значний потенціал для розвитку релігійного туризму. Станом на 1 січня 2009 року в області налічувалося 546 парафій, вісім монастирів, в яких проживало 150 монахів і монахинь, а також одне братство. З 499 священниками, які активно служать громаді, та 195 недільними школами, регіон демонструє потужну релігійну інфраструктуру. Дванадцять періодичних видань сприяють поширенню релігійних і культурних знань, зокрема через діяльність православної церкви, яка відіграє важливу роль у духовному житті регіону [5]. Враховуючи переважання православних пам'яток у регіоні, потенціал для релігійного туризму є надзвичайно високим.

Географічне розташування Дніпропетровської області значно підвищує її привабливість для релігійного туризму. Геологічно область поділяється на два

субрегіони: Український кристалічний щит, який займає 65% території, та Дніпровсько-Донецьку западину, яка охоплює решту 35%. Стабільна геологічна структура сприяє загальній привабливості для туристів, оскільки вона розташована в зоні низької сейсмічної активності, де землетруси рідко перевищують 2,0-2,5 бали [4]. Сприятливе природне середовище в поєднанні з помірно-континентальним кліматом покращує загальне враження для відвідувачів. Середньорічні температури коливаються від зимового мінімуму -4,0°C до літнього максимуму 41°C, а річна кількість опадів становить близько 450-550 мм, що дозволяє здійснювати туристичну діяльність цілий рік. На рис. 1. ми можемо ознайомитися з забезпеченістю регіону сакральними об'єктами.

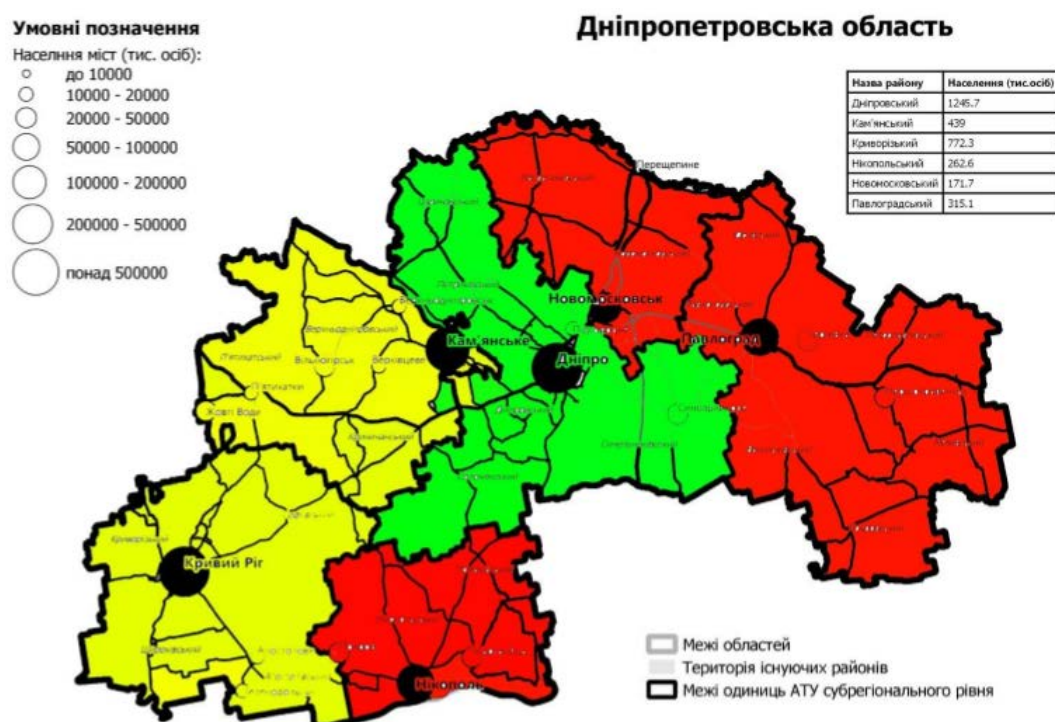

Рис 1. Забезпеченість сакральними об'єктами
(Дніпропетровська область)

Дніпропетровська область є осередком важливих релігійних об'єктів, що відображають різноманітну духовну спадщину регіону. Спасо-Преображенський собор у Дніпрі, заснований у 1786 році імператрицею Катериною II, спочатку мав на меті перевершити собор Святого Петра в Римі, але був завершений у менших масштабах після її смерті. Ще одним визначним об'єктом є Свято-Миколаївська церква на Монастирському острові, побудована в 1996 році під керівництвом протоієрея Ігоря Собка, з дзвіницею з сімома дзвонами і легендарним зв'язком з візантійськими ченцями і княгинею Ольгою. Також помітною є синагога «Золота Троянда», коріння якої сягає 1800 року. Відновлена у 2000 році після різних використань за радянських часів, зараз вона служить єврейській громаді, названій на честь відомої синагоги у Львові.

Серед інших ключових релігійних пам'яток - церква Святого Івана Хрестителя, збудована у 2007 році на березі Дніпра, та Свято-Покровська церква на Орлівщині, збудована у 1782 році та відновлена у 1990-х роках після руйнувань у радянські часи.

Храм Іверської ікони Божої Матері, розташований у тихому сосновому лісі на півночі Дніпра, слугує важливим духовним центром для місцевої православної громади. Побудований у 1998 році, цей храм розпочав своє існування з літургії, яку служили в наметі на честь прибуття чудотворної Іверської ікони Божої Матері. Парафія входить до складу Дніпропетровської єпархії УПЦ, під керівництвом протоієрея Миколи Несправи. Церковний комплекс складається з двох головних храмів: верхнього літнього та нижнього зимового, що символізує відданість громади своїй вірі протягом усього року.

Собор Святої Трійці, архітектурна перлина XIX століття, відображає релігійну спадщину регіону. За проектом відомих архітекторів Людвіга Шарлеманя-Бодє та П'єтро Вісконті, собор був збудований між 1845 та 1855 роками. Троїцький храм замінив попередню дерев'яну споруду – церкву Святого Духа. Цей величний собор є свідченням історичної та культурної еволюції релігійного ландшафту Дніпра, слугуючи центральним місцем для богослужінь і зборів громади.

Хрестовоздвиженський храм є найстарішою церквою Дніпра, оскільки її будівництво було дозволено у 1803 році. Побудована на території козацького поселення Діївка, церква була освячена на початку 1810-х років. Храм має двоярусну дзвіницю, добудовану між 1900 і 1903 роками, що демонструє розвиток архітектурних стилів того часу. Незважаючи на значні виклики, включаючи закриття за радянських часів і потенційне знесення в 1970-х роках, церква вижила і пройшла реставрацію в останні роки, підтвердивши свою важливість як архітектурної та культурної пам'ятки регіону. Завдяки цим об'єктам регіон приваблює паломників і відвідувачів, сприяючи культурному обміну та розвитку місцевої туристичної інфраструктури [3].

Релігійний туризм у Дніпропетровській області тісно пов'язаний з більш широкою туристичною індустрією, сприяючи економічному розвитку регіону. Приплив туристів приносить дохід місцевому бізнесу, підтримує зайнятість та сприяє культурному обміну. Туристичний потенціал регіону виходить за межі релігійних об'єктів і включає пам'ятки індустриальної спадщини, які підкреслюють історичну роль регіону в економічному розвитку України.

Незважаючи на високий потенціал регіону, розвиток релігійного туризму стикається з низкою проблем. Відсутність професійної підготовки гідів, перекладачів та екскурсіводів, які спеціалізуються на проведенні релігійних екскурсій, є значною перешкодою. Недостатні знання та досвід перешкоджають ефективному просуванню багатой релігійної культури та історії регіону. Туристичні агенції та місцеві органи влади повинні приділяти першочергову увагу відбору та підготовці кваліфікованих кадрів, здатних проводити інформативні та цікаві екскурсії. Крім того, існує нагальна потреба в модернізації та реставрації монастирів і церков, а також у створенні відповідної

інфраструктури, наприклад, дорожніх знаків, які б спрямовували відвідувачів до цих святих місць.

З точки зору паломницького туризму Дніпропетровська область має невикористаний потенціал. Для полегшення пересування паломників можна було б розробити паломницькі маршрути зі створенням спеціальних паломницьких центрів, які б пропонували необхідні послуги та зручності. Ця ініціатива могла б стимулювати сектор релігійного туризму, сприяючи економічному розвитку регіону і водночас заохочуючи духовні пошуки. Створення спеціалізованих карт і каталогів з детальним описом розташування важливих релігійних об'єктів і головних святинь стало б неоціненним ресурсом для туристів.

Вплив індустріалізації та погіршення стану довкілля створює загрозу для деяких природних і культурних ресурсів. Зусилля з модернізації промисловості та зменшення впливу на навколишнє середовище матимуть важливе значення для сталого розвитку релігійного туризму в регіоні. Збереження історичних та релігійних пам'яток потребує постійних інвестицій та уваги [1]. Співпраця між місцевою владою, релігійними громадами та туристичними операторами матиме вирішальне значення для подолання цих викликів і забезпечення довгострокового успіху релігійно-туристичній галузі.

Дніпропетровська область пропонує значні можливості для розвитку релігійного туризму, підкріплені багатою духовною спадщиною, різноманітними природними ландшафтами та добре розвиненою інфраструктурою. Релігійний туризм приносить не лише економічну вигоду, але й сприяє культурному обміну та духовному зростанню. Православна історія регіону в поєднанні з його мальовничою красою та архітектурними пам'ятками створює унікальне середовище як для паломників, так і для туристів.

Висновки. Насамкінець, це дослідження підкреслює невикористаний потенціал релігійного туризму в Дніпропетровській області та необхідність стратегічних ініціатив для сприяння його зростанню. Хоча регіон володіє багатою релігійною та культурною спадщиною, деякі проблеми, такі як обмежена інфраструктура, низька поінформованість та недостатня співпраця між зацікавленими сторонами, перешкоджають розвитку цього сектору. Вирішення цих проблем вимагає скоординованих зусиль релігійних інституцій, місцевої влади та туристичних операторів для створення привабливого середовища для відвідувачів.

Покращуючи інфраструктуру, просуваючи релігійні об'єкти регіону та інтегруючи культурний досвід, Дніпропетровська область може позиціонувати себе як важливу дестинацію для релігійного туризму. Таким чином, економічні, культурні та соціальні переваги, які супроводжують туризм, можуть бути повністю реалізовані, що сприятиме сталому регіональному зростанню. За умови ефективного планування та залучення зацікавлених сторін, регіон має потенціал стати значущим місцем паломництва та духовного туризму, приваблюючи відвідувачів як з України, так і з-за кордону.

Бібліографічні посилання

1. Божук Т. Релігійний туризм: становлення і функціонування // Географія і туризм: європейський досвід: *Матеріали III міжнар. конф. (Львів-Брюховичі, 9–11 жовтня 2009 р.)*. Львів, 2009. С.27-30.
2. Братюк В. П. Аналіз досвіду Західних країн щодо формування державної політики сприяння розвитку туризму. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 9 (135). С. 63–71.
3. Кочергін І. О. Краєзнавство: Навчальний посібник для студентів усіх напрямів підготовки. Дніпропетровськ: ДВНЗ «Національний гірничий університет», 2015. 48 с.
4. Мальська М. П. Основи туристичного бізнесу: навч. посібн. / М. П. Мальська, В. В. Худо, В. І. Цибух. Київ : Центр навч. літ-ри, 2004. 272 с
5. Мережа церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року. URL: <https://web.archive.org/web/20100325205230/http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article> (дата звернення 20. 04. 2024).

ЩІЛІТНІ ПРОЄКТИ КУРСУ ГЕОГРАФІЇ 8 КЛАСУ НУШ (НА 2024–2025 НАВЧАЛЬНИЙ РІК)

Ганна Іванова

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 014.07 Середня освіта (Географія)*

Галина Лисичарова

кандидатка педагогічних наук,

доцентка, доцентка кафедри географії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Освітня реформа «Нова українська школа» (НУШ), ініційована Міністерством освіти і науки України, має на меті створити сучасну школу, де навчання є цікавим та інтерактивним, спрямованим не лише на отримання знань, але й на формування практичних умінь, необхідних для успішної адаптації у реальному житті [8]. У рамках НУШ в 2024/25 навчальному році відбувається реформування програм для 8 класу, що вимагає відповідного оновлення змісту підручників, зокрема з географії, відповідно до сучасних вимог та методичних підходів.

Важливим аспектом процесу є апробація навчальних матеріалів для забезпечення їх відповідності змістовим, методичним та компетентнісним стандартам НУШ. Видавництва України відіграють центральну роль у цьому процесі, пропонуючи для апробації нові навчальні посібники та підручники. Однак, існує проблема визначення кількості, різноманітності та якості цих

пропозицій, а також їх відповідності оновленим стандартам, що ускладнює процес вибору найефективніших матеріалів для впровадження в закладах загальної середньої освіти.

Таким чином, постає потреба у ретельному аналізі пропозицій від українських видавництв щодо апробації підручників з географії для 8 класу у 2024/25 навчальному році. Це дозволить оцінити відповідність наявних пропозицій вимогам НУШ, визначити сильні сторони та недоліки пропонованих ресурсів, а також виробити рекомендації для їхнього подальшого вдосконалення.

Мета дослідження - аналіз пропозицій від українських видавництв щодо апробації підручників з географії для 8 класу за програмою НУШ у 2024/2025 навчальному році. Дослідження спрямоване на виявлення кількості та різноманітності виданих матеріалів, що пропонуються для апробації, оцінку їхньої відповідності сучасним освітнім стандартам та визначення потенційних напрямків для подальшого вдосконалення змісту підручників.

Виклад основного матеріалу. У рамках дослідження здійснено аналіз наявних підручників, представлених в орієнтовному переліку підручників і посібників для апробації у 2024/2025 навчальному році в Україні [9]. Цей перелік відображає поточний стан видавничих пропозицій, спрямованих на забезпечення потреб шкіл у відповідності до реформи. На тлі реформування програми для 8 класу НУШ, автори нових підручників спираються на модельні навчальні програми з різних предметів, які забезпечують формування ключових компетентностей учнів.

За аналізом даних, поданих в орієнтовному переліку підручників та посібників для апробації в 2024/2025 навчальному році, виявлено широкий вибір навчальних матеріалів, представлених для різних предметів: української мови та літератури, історії, іноземних мов, математики, біології, географії, тощо.

У переліку МОН представлено 19 видавництв, кожне з яких ініціювало свої пропозиції щодо апробації нових навчальних матеріалів, створених відповідно до потреб НУШ. Це видавництва, які посідають вагоме місце на ринку навчальної літератури України, зокрема: «Генеза», «Ранок», «Український освітянський видавничий центр «Оріон», «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ», «Літера ЛТД», «Астон», «Видавництво «Навчальна книга – Богдан», «Абетка», «Букрек», «Освіта» та інші. Їхні матеріали націлені на всебічне оновлення змісту шкільної освіти з урахуванням реформованих підходів, що включають інтерактивне навчання, компетентнісно орієнтовані вправи та інноваційні засоби подання інформації.

Встановлено, що 6 українських видавництв представили пілотні проекти своїх підручників з географії для 8 класу. Результати даного аналізу унаочнені за допомогою рис. 1, за яким простежуємо, на базі якої з модельних навчальних програм з географії авторські колективи спільно з видавництвами працюють над підготовкою нових підручників для 8 класів.

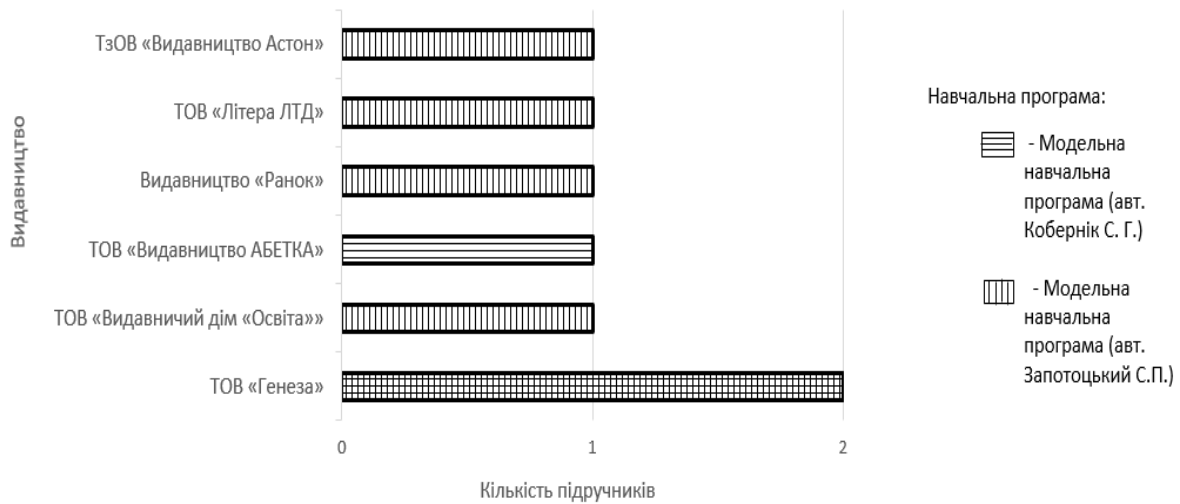

Рис. 1 Підготовка до апробація підручників
(складено на основі [9])

Одне з ключових місць на ринку навчальної літератури посідає ТОВ «Гене́за», яке запропонувало два пілотні проєкти підручника з географії для 8 класу, що розроблені за двома модельними програмами. Пропозиція від Гене́за надає вчителям можливість вибору освітньої траєкторії відповідно до методичних пріоритетів та потреб учнів. Перший пілотний проєкт видавництва створений на основі модельної навчальної програми, розробленої авторським колективом на чолі з С. П. Запотоцьким, це підручник географії, авторами якого виступають Т. Г. Гільберг, А. І. Довгань і І. Г. Савчук. Другий (за модельною програмою авторського колективу на чолі з С. Г. Коберніком) – підручник авторів В. В. Безуглий, Г. О. Лисичарова, І. І. Костащук та К.В. Дарчук.

Для порівняння двох підручників з географії 8 класу від Гене́за розглянемо особливості їхніх змістовних компонентів, а також додаткові навчальні матеріали, доступні для учителів та учнів пілотних шкіл на сайті видавництва.

Підручник авторського колективу на чолі з Т. Г. Гільберг [3] містить вступ та Розділ 1 «Картографічний образ України», загалом 11 параграфів (лише на вересень 2024 р.). Оприлюднений обсяг пілотного проєкту охоплює ключові теми, що пов'язані з картографічними уявленнями та основами картографії. Представлено спектр матеріалів, що спрямовані на формування базових картографічних знань, які дозволяють учням зрозуміти географічні об'єкти та їхнє розташування на мапі України.

Підручник авторського колективу на чолі з В. В. Безуглим [7] висвітлює вступ, Розділ 1 «Картографічні джерела інформації» та Розділ 2 «Географічний простір України». Проєкт охоплює широкий спектр інформації про географічні особливості та природні умови України, включно з картографічними та просторовими характеристиками.

Обидва підручники мають якісну методичну підтримку у вигляді навчальної програми, календарного планування та діагностичних робіт, що

спрощує організацію навчального процесу в пілотних школах та дозволяє вчителям контролювати успішність учнів. Такий підхід видавництва до роботи з вчителями дозволяє забезпечити навчальний процес матеріалами, адаптованими до різних методичних підходів, і дає можливість обирати між варіантами, які відповідають специфіці їхнього викладання.

ТОВ «Видавничий дім «Освіта» пропонує підручник, розроблений на основі модельної навчальної програми, автором якої є С.П. Запотоцький. Основним автором цього підручника став В. Д. Грома. Наразі на сайті ТОВ «Видавничий дім «Освіта»» відсутній електронний доступ до пілотного підручника з географії для 8 класу НУШ. Така ситуація значно ускладнює аналіз змісту цього підручника, зокрема його структури, підходів до подання матеріалу та відповідності сучасним освітнім вимогам НУШ. Враховуючи, що навчальний семестр уже триває, відсутність онлайн-версії підручника на сайті видавництва створює певні труднощі для вчителів та учнів.

ТОВ «Видавництво АБЕТКА» ініціювало створення пілотного проєкту підручника географії, який розробляється за модельною навчальною програмою авторства С. Г. Коберніка, який також виступає й автором підручника. На жаль, на сайті видавництва на час підготовки матеріалів публікації (жовтень, 2024 р.) відсутній доступ до онлайн-версії підручника. Однак у переліку навчальної літератури, поданої на апробацію в 2024/2025 навчальному році [9], міститься посилання на цей підручник. Вчителі пілотних шкіл мають доступ до вступної частини та двох перших розділів курсу: «Картографічні джерела інформації» і «Географічний простір України» [7]. До пілотованого підручника створюються методичні матеріали у вигляді інтерактивного додатку.

Наступний пілотований проєкт підручника з географії для 8 класу запропонувало видавництво «Ранок». Він створюється на підґрунті модельної програми С. П. Запотоцького, під авторством Г. Д. Довгань [4, 5]. Крім самого підручника, видавництво пропонує широкий спектр додаткових матеріалів, що значно полегшують роботу вчителя та учнів. До них належать: посібники, календарно-тематичне планування, інтерактивні електронні додатки. Всі матеріали доступні лише з переліку навчальної літератури, поданої на апробацію [9], на сайті видавництва інформація відсутня. Підручник розділений на два файли: перша частина містить вступ та Розділ I «Картографічний образ України» [4]. Друга частина включає продовження цього розділу з темою «Топографічні карти», а також Розділ II «Природа України» з першою темою «Рельєф, тектонічна та геологічна будова, мінеральні ресурси» [5].

У ТОВ «Літера ЛТД» розробили підручник, заснований на програмі С.П. Запотоцького. Співавторами цього підручника стали В.М. Бойко та С.В. Міхелі [1]. Доступ до підручника можливий лише через посилання, надане в офіційному переліку літератури, призначеної для апробації у 2024/2025 році [9]. Структура підручника складається зі вступу, що ознайомлює учнів з основними поняттями курсу, після чого йде: Розділ I. «Картографічний образ України», що охоплює три теми; Розділ II. «Природа України» з шістьма темами, які детально розглядають природні особливості країни; Розділ III. «Природокористування» включає дві теми, присвячені використанню

природних ресурсів та екології; Розділ IV. «Простір – Територія – Держава» містить дві теми, що висвітлюють територіальні аспекти та адміністративно-політичні особливості країни. Додатково видавництво надає інтерактивний електронний додаток, що дозволяє учням поглиблювати знання через візуальні та інтерактивні засоби, що полегшує вивчення тем та сприяє кращому засвоєнню матеріалу.

ТзОВ «Видавництво Астон» пропонує ще один підручник з географії, також розроблений за програмою С. П. Запотоцького. Авторський колектив цього підручника включає С. П. Запотоцького, М. В. Зінкевича, В. В. Совенка, Ю. Р. Гілецького та О. В. Мозіля [6]. Підручник доступний для апробації на офіційному сайті видавництва, де також розміщено модельну програму і коротку інформацію про сам посібник. Підручник структурований за чотирма основними розділами: вступ; Розділ I. «Картографічний образ України» містить три теми, що ознайомлюють з базовими картографічними поняттями та методами зображення території України; Розділ II. «Природа України» складається з шести тем і охоплює природні особливості та ресурси країни; Розділ III. «Природокористування» представлений двома темами, що розглядають принципи раціонального використання природних ресурсів; Розділ IV. «Простір – Територія – Держава» включає дві теми, присвячені адміністративно-територіальному поділу України та особливостям її геополітичного положення. Окрім основного матеріалу, підручник також містить словник географічних термінів і понять, який допомагає учням краще зрозуміти спеціалізовані терміни, та топонімічний словник, який містить назви географічних об'єктів України.

Отже, усього в переліку на 2024/2025 навчальний рік наявно сім підручників з географії для 8 класу, створених для апробації. З них більшість, а саме п'ять підручників (що складає приблизно 71%), розроблено за модельною програмою, автором якої є С. П. Запотоцький. Інші два підручники, що становлять 29% від загальної кількості, створені за програмою С. Г. Коберніка.

Висновки. У ході проведеного аналізу пропозицій українських видавництв щодо апробації підручників з географії для 8 класу НУШ у 2024/2025 навчальному році вдалося виявити, що значна частина видавництв активно підтримує впровадження реформи, запропонувавши різноманітні варіанти навчальних матеріалів. Це підтверджує високий рівень зацікавленості та участі видавництв у модернізації освітнього процесу відповідно до стандартів НУШ. Шість видавництв, таких як «Генеза», «Освіта», «АБЕТКА», «Ранок», «Літера ЛТД» і «Астон», створили підручники з географії, розроблені на основі модельних програм від авторів С. П. Запотоцького та С. Г. Коберніка. Завдяки цьому навчальні заклади отримують змогу обирати матеріали, які відповідають різним методичним підходам. Всі підручники, що були проаналізовані, мають структуровану організацію, що включає вступ, кілька розділів, а також додаткові матеріали, такі як електронні додатки, календарно-тематичні плани та діагностичні роботи. Це сприяє інтерактивному підходу до навчання, що є одним з основних завдань НУШ. Наявність підручників не завжди супроводжується їх доступністю онлайн.

Огляд пілотних версій підручників з географії для 8 класу наочно демонструє значні зрушення в напрямку оновлення змісту освіти та розвиток конкуренції на ринку навчальних посібників, орієнтованих на компетентнісно-орієнтовані методики. У підсумку, результати аналізу можуть стати підґрунтям для подальших досліджень якості та ефективності використання підручників на практиці та створення рекомендацій щодо їхнього вдосконалення.

Бібліографічні посилання

1. Безуглий В., Лисичарова Г., Костащук І., Дарчук К. Географія. Частина 1: навчальний посібник для 8 класу закладів загальної середньої освіти, які беруть участь в інноваційному освітньому проекті всеукраїнського рівня за темою «Розроблення та впровадження навчально-методичного забезпечення закладів загальної середньої освіти в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти» у 2024/2025 н. навчальному році. Київ: Генеза, 2024. 81 С. URL: <https://cutt.ly/ienQAFoA>
2. Бойко В., Міхелі С. Географія: навчальний посібник. 8 клас. Ч. 1. Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2024. 111 С. URL: <https://drive.google.com/file/d/1uqZWPgpfдЕНІynbp9Z3OfvRn-EIVBcSl/view>
3. Гільберг Т., Довгань А., Савчук І. Географія. Частина 1: навчальний посібник для 8 класу закладів загальної середньої освіти, які беруть участь в інноваційному освітньому проекті всеукраїнського рівня за темою «Розроблення та впровадження навчально-методичного забезпечення закладів загальної середньої освіти в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти» у 2024/2025 навчальному році. Київ: Генеза, 2024. 49 С. URL: <https://cutt.ly/9enQSjbl>
4. Довгань Г. Д. Географія 8 клас: навч. посіб. Ч. 1. Харків: Вид-во «Ранок», 2024. 48 С. URL: https://drive.google.com/file/d/1sGXoZUSMWTZ-xDlzO8LAODriR_aLLI-A/view?usp=sharing
5. Довгань Г. Д. Географія. 8 клас : навч. посіб. Ч. 2. Харків: Вид-во «Ранок», 2024. 48 С. URL: <https://drive.google.com/file/d/1EWAQcO8ZQyjsohd9aeJSrnCtZqBr8V2m/view?usp=sharing>
6. Запотоцький С. П., Зінкевич М. В., Совенко В. В., Гілецький Й. Р., Мозіль О. В. Географія: навчальний посібник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Частина 1. Тернопіль: Астон, 2024. 128 С. URL: <https://cutt.ly/qeQxwNXL>
7. Кобернік С. Г., Коваленко р. Р. Географія: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Частина 1. Кам'янець-Подільський: Видавництво Абетка, 2024. 71 С. [електронний ресурс]. URL: https://drive.google.com/file/d/1dqсNgnNOuFluUL_011r3kdxjxN02S85H/view?usp=sharing
8. Нова українська школа. *Сайт МОН України*. URL: <https://mon.gov.ua/tag/nova-ukrainska-shkola?&type=all&tag=nova-ukrainska-shkola>
9. Перелік навчальної літератури, поданої на апробацію у 2024/2025 н. р. Київ, 2024. 2 С. URL: https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/oriyentovnyj-perelik-pidruchnyiv-_-posibnykiv1.pdf

ЕЛЕКТРОННІ КОНСПЕКТИ ЯК МЕТОД ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Галина Лисичарова

*кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Софія Передерій

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 014.07 Середня освіта (Географія)*

Постановка проблеми. Сучасна освітня система України перебуває на етапі реформування, що вимагає впровадження нових підходів до навчального процесу. Зокрема, Міністерство освіти і науки України (МОН) у своїх стратегічних документах акцентує увагу на необхідності інтеграції цифрових технологій у навчання. Одним із ключових викликів є перехід до дистанційного навчання, що став особливо актуальним через глобальні зміни у суспільстві, спричинені пандемією COVID-19 та швидким розвитком технологій [10]. У цих умовах важливим стає використання ефективних цифрових інструментів, таких як електронні конспекти, які сприяють підвищенню якості освітніх послуг.

Електронні конспекти (ЕК) – це цифрові документи, що містять структуровану та систематизовану навчальну інформацію, представлену у текстовій, графічній, мультимедійній або інтерактивній формі [9]. Вони можуть включати текст, зображення, відео, інтерактивні елементи та посилання на додаткові ресурси, що дозволяє учням краще засвоювати матеріал. Існує багато видів електронних конспектів, зокрема текстові конспекти, конспекти-презентації, інтерактивні конспекти та відео-конспекти [8].

Важливу роль у дослідженні ефективності використання ЕК у навчальному процесі відіграють дослідники, такі як В. Ю. Биков, В. В. Лапінський [2] та С. О. Сисоєва [11]. В. Ю. Биков досліджує питання впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освітній процес і створення національних електронних освітніх ресурсів. В. В. Лапінський зосереджується на розробці та впровадженні сучасних методик викладання з використанням цифрових інструментів, зокрема ЕК у природничих науках. С. О. Сисоєва акцентує увагу на інноваційних підходах до навчання та інтеграції новітніх технологій в освітній процес. Проте питання впровадження електронних конспектів в уроки географії потребує подальшого вивчення та узагальнення.

Отже, маємо на меті узагальнити та проаналізувати педагогічний досвід вчителів географії із залучення електронних конспектів на уроках географії 7 класу на основі публікацій на освітянській платформі «Всеосвіта» [1].

Виклад основного матеріалу. Платформа «Всеосвіта» містить великий масив методичних напрацювань, серед яких і розробки уроків географії 7 класу (понад 250 пропозицій). Станом на попередній 2023/2024 навчальний рік їх кількість становить 54 пропозицій. Розробки уроків, що передбачають використання електронних конспектів, які можуть допомогти учням опрацювати навчальний матеріал дистанційно, зустрічаються не так часто.

Для аналізу публікацій визначено наступні параметри порівняння педагогічного досвіду: 1) за якими розділами і темами курсу географії 7 класу вчителі висвітлюють власний досвід на платформі «Всеосвіта»; 2) які формати створення електронних конспектів залучаються вчителями на уроках географії в закладах загальної середньої освіти; 3) для досягнення яких цілей і завдань уроку використовуються прийоми створення електронних конспектів на уроках географії; 4) які цифрові технології та освітні платформи впроваджуються при створенні електронних конспектів для навчання уроків географії у 7 класі.

Усі пропозиції уроків та методичних розробок об'єднані за розділами і темами курсу згідно діючої навчальної програми, результати даного аналізу представлені на рис. 1. З побудованої діаграм можна зробити висновки, що найчастіше публікуються уроки за «РОЗДІЛ IV. Материки Північної півкулі», при цьому до «Розділу III. Полярний материк планети» майже відсутні пропозиції до розкриття навчального матеріалу. Найчастіше вчителі діляться досвідом вивчення уроків з теми «Природні зони Південної Америки», до тем «Тектонічна будова, рельєф, клімат, рослинність і тваринний світ Антарктиди» та «Природні багатства Антарктиди та їх використання» - публікації взагалі відсутні.

Рис. 1 Розподіл публікацій уроків за розділами курсів 7 класу на платформі «Всеосвіта» за 2023/2024 н. р. (на основі [1])

Проведений аналіз публікацій уроків географії для 7 класу на платформі «Всеосвіта» за досліджуваний період виявив наступну динаміку: за 2023 р.

опубліковано 36 методичних розробок, пов'язаних із залученням електронних конспектів, за 2024 – 18 публікацій.

Логічним продовженням дослідження стала систематизація та подальший аналіз педагогічного досвіду використання прийомів створення електронних конспектів для уроків географії. Формат узагальнення педагогічного досвіду представлений у вигляді таблиці 1, яка містить відомості про характерні складові уроків: кількість конспектів, етапи уроку, види залучення прийомів візуалізації на етапах уроку, підручники (рекомендовані МОН України), на базі яких проводяться уроки.

При аналізі розробок уроків вчителів-практиків, помічено, що на уроках з географії за 2023/2024 н. р., пропонується залучення електронних конспектів з різними інтерактивними завданнями. Було проаналізовано 54 електронних конспектів з яких:

- відео-презентації – присутні на 14 уроках, найчастіше використовують на таких етапах уроку: вивчення нового матеріалу.
- інтерактивні завдання присутні майже на всіх уроках для організації творчої роботи учнів на уроці.
- тестування – присутні на 26 уроках, їх переважно використовують на етапі уроку закріплення нового матеріалу та перевірки домашнього завдання;
- презентації присутні на 43 уроках, їх використали під час подачі нового матеріалу.

Таблиця 1

Матриця узагальнення систематизації педагогічного досвіду використання електронних конспектів на уроках географії в 7 класі (за публікаціями платформи «Всеосвіта» [1])

№ з/п	Кількість ЕК	Етап уроку на якому використовуються електронні конспекти						Залучені цифрові технології	Підручники
		Перевірка ДЗ/ контроль ЗВН	Вивчення нового матеріалу	Практичні роботи	Закріплення матеріалу, рефлексія	Організація творчої роботи учнів на уроці	Індивідуальні дослідження учнів		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	54	Інтерактивна гра - 34	Відео-презентації - 4	Інтерактивні аркуші - 34	Інтерактивні вправи - 44	Робота в парах - 21	Створення ментальних мап - 19	Kahoot - 2 Learningapps - 34 Wordwall - 12	[8] – 3
		Тестування - 26	Презентації - 50	Таблиці - 6	Тести - 32	Робота в групах - 17	Створення моделей глобуса - 5		[10] – 9
		Колективне спілкування - 17	Онлайн підручник - 42	Тести - 46	Інтерактивні ігри - 44	Робота з картою - 37	Рубрика «це цікаво знати».- 1		[12] – 12
		Групова робота - 12	Онлайн атлас - 51	Тести - 33	Дискусія - 48	-	Проектна діяльність - 13	На Урок - 23	[7] – 4

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Обговорення - 29	Картографи - 24	-	Ситуаційні задачі - 10	-	-	Всеосвіта - 20	[11] – 14
		Аналіз ситуацій - 8	Інтерактивні плакати - 16	-	-	-	-	Mozaik - 1	[9] – 12
		Бесіда - 31	-	-	-	-	-	Quziz - 20	-
		Інтелектуальна гра - 16	-	-	-	-	-	Padlet - 12	-
		Бліц опитування - 37	-	-	-	-	-	Coggle - 3	-
		-	-	-	-	-	-	Lino - 16	-
		-	-	-	-	-	-	Genially - 13	-
		-	-	-	-	-	-	Childdevelop - 2	-

Висновки. Питання даного аналізу є актуальним в сучасних реаліях та має важливе значення для сучасної освіти. Платформа «Всеосвіта» є потужним інструментом для педагогів, що дозволяє використовувати інноваційні методи навчання та забезпечити доступ до актуальних навчальних матеріалів. Використання електронних конспектів дозволяє не лише структурувати та систематизувати навчальний матеріал, але й робить його більш доступним, інтерактивним і привабливим для учнів. Дана тема в подальшому буде досліджуватися на пропедевтичній педагогічній практиці.

Бібліографічні посилання:

1. Всеосвіта. URL: <https://vseosvita.ua/>.
2. Биков В. Ю., Лапінський В. В. Методологічні та методичні основи створення і використання електронних засобів навчального призначення. *Науково-методичний журнал «Комп'ютер у школі та сім'ї»*. 2012. №2 (98). С. 3-6. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/864/1/New_PDF_Document.pdf
3. Бойко В. М., Міхелі С. В. Географія: підручник для 7 класу. Київ: Видавництво «Перун», 2024. 291 с.
4. Гільберг Т. Г., Довгань А. І., Совенко В. В. Географія: підручник для 7 класу. Київ: ТОВ «Видавництво «Генеза», 2024. 276 с.
5. Довгань Г. Д. Географія: підручник для 7 класу. Харків: Ранок, 2024. 326 с.
6. Запотоцький С. П., Зінкевич М. В., Петринка Л. В., Титар Н. М., Горевий О. В., Миколів І. М. Географія: підручник для 7 класу. Тернопіль: Астон, 2024. 330 с.
7. Кобернік С. Г. Коваленко р. Р. Географія: підручник для 7 класу. Кам'янець-Подільський: ТЗОВ «Абетка», 2024. 273 с.
8. Нестерович Ю. В. Електронні конспекти під час підготовки до ЗНО з української мови. *Всеосвіта*. URL: <https://vseosvita.ua/blogs/elektronni-konspekty-pid-chas-pidhotovky-do-zno-z-ukrainskoi-movy-18797.html>
9. Нянко В. О., Погрібна О. О. Розробка електронного конспекту лекцій як виду навчального видання. *Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2021»: XXIII Всеукраїнська наукова конференція молодих учених / редкол. : О. В. Черевко. С. 679-682. URL: https://eprints.cdu.edu.ua/5074/1/2021_rodzinka%20%D0%B0-679-682.pdf*
10. Оновлені умови дистанційного навчання у школах. *Сайт МОН України*. URL: <https://mon.gov.ua/news/vidsogodni-nabuvayut-chinnosti-onovleni-umovi-distantsiynogo-navchannya-u-shkolakh>
11. Сисоєва С. Цифровізація освіти: педагогічні пріоритети. *Освіта і суспільство*. 2021. № 10-11. С. 8-9. URL: https://naps.gov.ua/ua/press/about_us/2545/
12. Топузов О. М., Грома В. Д., Косик В. М. Географія: підручник для 7 класу. К.: Видавничий дім «Освіта», 2024. 257 с.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ВЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ З ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧИХ АРКУШІВ ТА МЕНТАЛЬНИХ МАП НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ 8 КЛАСУ

Галина Лисичарова

*кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Анастасія Скиба

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
спеціальність 014.07 Середня освіта (Географія)*

Постановка проблеми. У процесі сучасної освіти відбувається активне реформування географічних курсів за вимогами НУШ [1]. Їх введення у 2025/2026 навчальному році передбачає пілотуванню нових навчальних посібників та впровадженню відповідних прийомів та методів навчання 8-класників за новими модельними програмами, затвердженими наказом МОН №883 від 24. 07. 2023 р. [4]. Це в свою чергу сприяє розвитку діяльнісної компетенції, яка відбувається шляхом формування навчальних умінь і навичок, опануванням стратегіями, які спрямовані на виконання навчальних завдань і розв'язання життєвих проблем. Для навчання 8-класників за компетентнісним підходом важливо розвивати різні види, які допоможуть учням не лише засвоїти знання, але й застосовувати їх на практиці. Використання різних методів і прийомів візуалізації на уроках географії покращує сприйняття інформації та активізує навчальний процес. Одними з таких є введення в практику ментальних мап та робочих аркушів. При характеристиці термінології ми спираємось на визначення, яке надають «Енциклопедії історії України» та освітня платформа «Вчимо». *Ментальні мапи* – це інструмент та особлива техніка візуалізації мислення, зручний і ефективний спосіб зображення процесу за допомогою схем [2]. *Робочі аркуші* – це інструменти навчання, які використовуються для активної участі учнів у навчальному процесі [5]. Ці методи навчання можна знайти в працях таких педагогів та науковців як: Т. Б'юзен, Е. Толмен, авторський колектив географа р. Доунза та психолога Д. Стеа. Вони зробили великий внесок у розвиток освітніх методик, які враховують різноманітність навчальних стилів та індивідуальні особливості учнів.

Мета цієї доповіді. Узагальнити та проаналізувати педагогічний досвід вчителів географії із залучення робочих аркушів та ментальних мап на уроках географії 8 класу на основі публікацій на освітянській платформі «Всеосвіта» [1]. Особливий акцент робиться на тому, щоб впроваджувати ці методи в пілотні класи. Таке експериментальне запровадження дозволить оцінити ефективність використання робочих аркушів та ментальних мап у реальних умовах. Учні, завдяки цим методам, зможуть краще засвоювати матеріал, аналізувати інформацію і відображати її у вигляді структурованих схем.

Виклад основного матеріалу. Платформа «Всеосвіта» містить великий масив методичних напрацювань, серед яких і розробки уроків географії 8 класу

(понад 100 пропозицій). Більша частина уроків передбачає використання ментальних мап, які можуть допомогти учням структурувати та систематизувати інформацію, покращити розуміння теми запам'ятовування ключових фактів в курсі «Україна в світі: природа, населення».

Для аналізу публікацій визначено наступні параметри порівняння педагогічного досвіду: 1) за якими розділами і темами курсу географії 8 класу вчителі висвітлюють власний досвід на платформі «Всеосвіта»; 2) які технології створення ментальних мап та робочих аркушів залучаються вчителями на уроках географії в 8 класі; 3) для досягнення яких цілей і завдань уроку використовуються прийоми візуалізації у вигляді ментальних мап та робочих аркушів на уроках географії в 8 класі; 4) які результати навчання досягаються за допомогою методів візуалізації (формування діяльнісних, ціннісних та особистісних компетентностей).

Усі пропозиції уроків (в тому числі методичних розробок) розподілені за розділами і темами курсу згідно діючої навчальної програми, результати даного аналізу представлені на рис. 1. З побудованої діаграм можна зробити висновки, що найчастіше публікуються уроки за «Розділом III. Природні умови і ресурси України» при цьому до «Розділу V. Природа та населення свого адміністративного регіону..» публікуються найменше. Найчастіше вчителі діляться досвідом вивчення уроків з теми «Клімат і кліматичні ресурси», до теми «Населення регіону. Кількість та структура населення. Етнічний склад. Особливості зайнятості населення» - публікації взагалі відсутні.

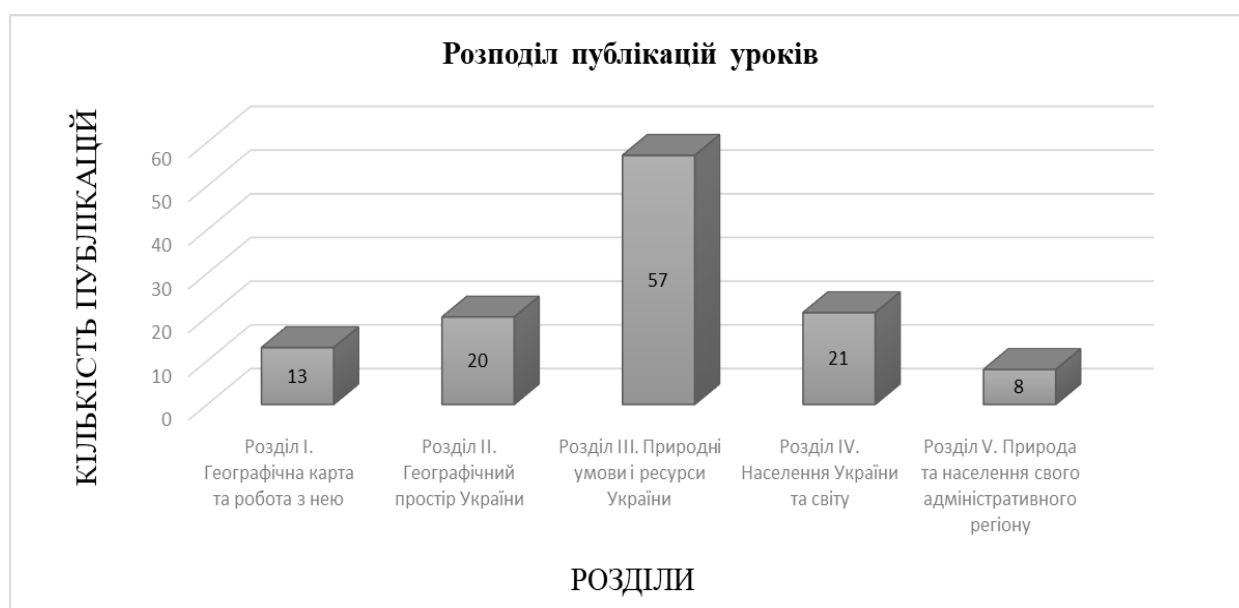

Рис. 1. Розподіл публікацій уроків за розділами курсу 8 класу «Україна в світі: природа, населення» на платформі «Всеосвіта» за 2023/2024 н. р.

Проведений аналіз публікацій уроків географії для 8 класу на платформі «Всеосвіта» за досліджуваний період виявив наступну динаміку: за 2023 р. опубліковано 98 методичних розробок, пов'язаних з вивченням природи та населення України, за 2024 р. – 21 публікацій.

Логічним продовженням дослідження стала систематизація та подальший аналіз педагогічного досвіду використання прийомів візуалізації на уроках географії в 8 класі (з 15 розробок за 2023/2024 н. р.).

При аналізі розробок уроків вчителів-практиків, помічено, що на 18 уроках з 119 за 2023/2024 н. р., пропонується залучення ментальних мап та робочих аркушів:

- ментальних мап – присутні на 5 уроках, найчастіше використовують на таких етапах уроку: вивчення нового матеріалу та організації творчої роботи учнів на уроці;
- робочі аркуші – присутні на 10 уроках, їх переважно використовують на етапі уроку перевірити та оцінити опанування нового матеріалу;
- ментальні мапи та робочі аркуші одночасно присутні на 3 уроці, їх використали під час подачі нового матеріалу.

Формат узагальнення педагогічного досвіду представлений у вигляді таблиці 1, яка містить відомості про характерні складові уроків: розділ і тема, етапи уроку, види залучення прийомів візуалізації на етапах уроку, рефлексія. У вигляді прикладу наведено: 1 урок з використанням ментальних мап та 1 урок - робочих аркушів.

Таблиця 1

Матриця педагогічного досвіду використання прийомів візуалізації у форматі ментальних мап та робочих аркушів на уроках географії в 8 класі (за публікаціями платформи «Всеосвіта»)

№ з/п	Розділ	Тема уроку	Етап уроку, на якому використовуються прийоми візуалізації						Форма залучення учнів
			Перевірка ДЗ	Вивчення нового матеріалу	Формування вмінь та навичок	Закріплення нового матеріалу	Рефлексія	Види ДЗ	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	РОЗДІЛ II. Географічний простір України. Тема 2. Формування території України. Адміністративно-територіальний устрій України.	«Адміністративно-територіальний устрій» [6]	-	Створення ментальної мапи України (нанесення областей на карту);	-	Наведення прикладу ментальної мапи України (можливі варіанти)	-	Продовження створювати ментальної мапи вдома.	Робота в парах або невеликих групах
2	РОЗДІЛ III. Природні умови і ресурси України. Тема 2. Клімат і кліматичні ресурси	Практична робота №5. Визначення вологості повітря за заданими показниками [7]	-	-	Складання загальної ментальної карти «Кліматичні чинники», «Кліматичні показники»; «Вплив клімату на...»	Прийом «Географічний практикум» Робочий аркуш з пр.№5	У вигляді робочого аркушу «Оцінка капітана команди», «Оцінка настрою»	Створи ти інтелектуальне завдання (вільна форма викладу)	Навчальні ігри (вікторини, рольові ігри)

Під час педагогічної-пропедевтичної практики в ЗЗСО Спаському ліцеї Підгородненської міської ради Дніпропетровської області було проведено анкетування для учнів 8 класів (рис. 2).

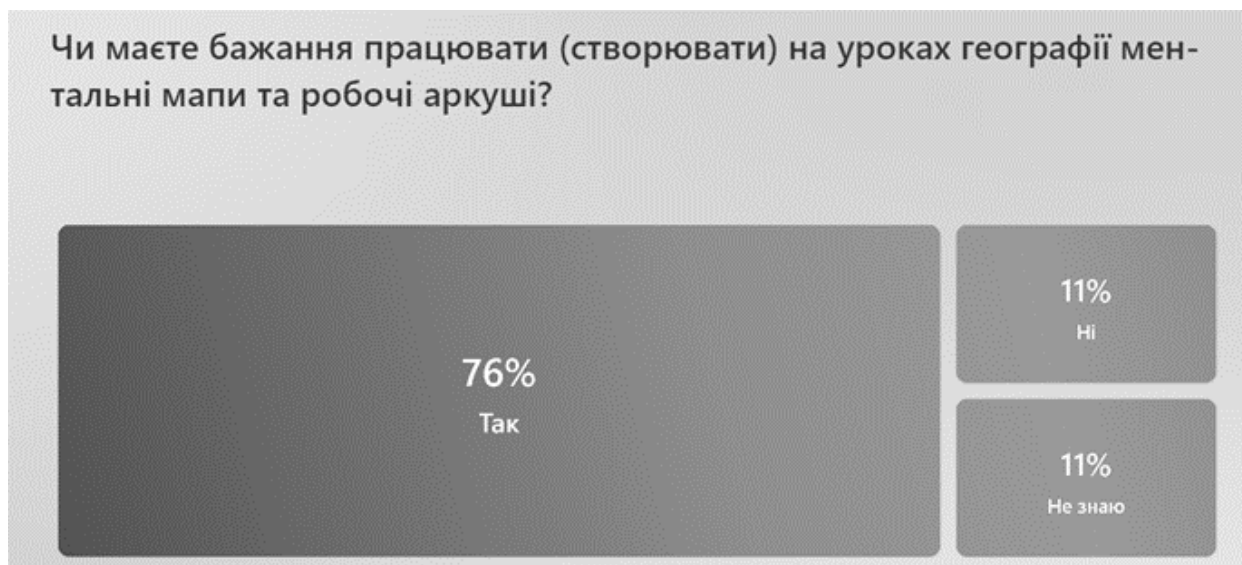

Рис.2 Результати анкетування серед учнів 8-х класів Спаського ліцею

Дослідження показало, що здобувачі освіти прагнуть, щоб було вдосконалено уроки географії за рахунок більшої інтерактивності та творчих підходів. Вони мають бажання працювати з ментальними мапами та робочими аркушами. Інтеграція таких елементів у навчання зробить уроки географії більш привабливими та допоможе розвивати критичне мислення й навички аналізу.

Висновки. Дане дослідження було проведено для курсової роботи на тему «Використання прийомів візуалізації на уроках географії 8 класу (на прикладі робочих аркушів та ментальних мап)». Питання даного аналізу є актуальним в сучасних реаліях та має важливе значення для підвищення ефективності навчального процесу. Використання візуалізаційних інструментів, сприяє розвитку просторового мислення учнів, полегшує сприйняття складної інформації та формує більш глибоке розуміння географічних понять і процесів. Платформа «Всеосвіта» є потужним інструментом для педагогів, що дозволяє використовувати інноваційні методи навчання та забезпечити доступ до актуальних навчальних матеріалів. Дана тема в подальшому буде досліджуватися на пропедевтичній педагогічній практиці

Бібліографічні посилання:

1. «Всеосвіта». URL: <https://vseosvita.ua/>.
2. Зашкільняк Л. О. Ментальні карти. Енциклопедія історії України: Додатковий том. – Кн. 1: А–Я: енциклопедія [електронний ресурс] / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2021. 773 С. URL: http://www.history.org.ua/?termin=mentalni_karty
3. Левченко Т. М. Практична робота №5 «Визначення вологості повітря за заданими показниками» / платформа «Всеосвіта» [електронний ресурс]. Кам'янське, 2022. 12

С. URL: <https://vseosvita.ua/library/tema-practicna-robota-no5-viznacenna-vologosti-povitra-za-zadaniami-pokaznikami-524296.html>

4. Наказ МОН № 883 від 24 липня 2023 року «Про надання грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» модельним навчальним програмам для закладів загальної середньої освіти» / Сайт МОН України. Київ, 2024. 3 С. [електронний ресурс] URL: https://rada.info/upload/users_files/33763070/docs/ea8abb508f31caa5e038deb49f4a438f.pdf

5. Ніколаєнко Л., Куманьов С., Василенко І. Робочі аркуші / Освітня платформа «Вчимо» [електронний ресурс]. URL: <https://vchymo.com/app/category/worksheets>

6. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд. Гриневич Л., Елькін О., Калашнікова С. та інші; за заг. ред. Грищенка м. Київ, 2016. 40 С. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

7. Ткачук М. М. Конспект уроку «Адміністративно-територіальний устрій» / платформа «Всеосвіта» [електронний ресурс]. Львів, 2019. 4 С. URL: <https://vseosvita.ua/library/konspekt-uroku-administrativno-teritorialnij-ustrij-166411.html>

ОСОБЛИВОСТІ ГЕОГРАФІЧНОЇ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ СТУДЕНТІВ-СПОРТСМЕНІВ (НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ФАХОВОГО КОЛЕДЖУ СПОРТУ)

Галина Лисичарова

*кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри географії
Дніпровського національного університету
імені Олеса Гончара*

Анастасія Шаповалова

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Дніпровського національного університету
імені Олеса Гончара,
спеціальність 014.07 Середня освіта (Географія)*

Постановка проблеми. Сучасна Нова українська школа перебуває на етапі реформування, існує декілька важливих питань, які потребують дослідження. Один із провідних методів, як зазначено на сайті МОН [7] – це компетентнісний підхід, спрямований на розвиток в учнів комплексу знань, умінь, навичок та цінностей, необхідних для успішного життя в сучасному світі [6].

Компетентнісний підхід згідно з концепцією реформування представлений двома основними групами (рис. 1).

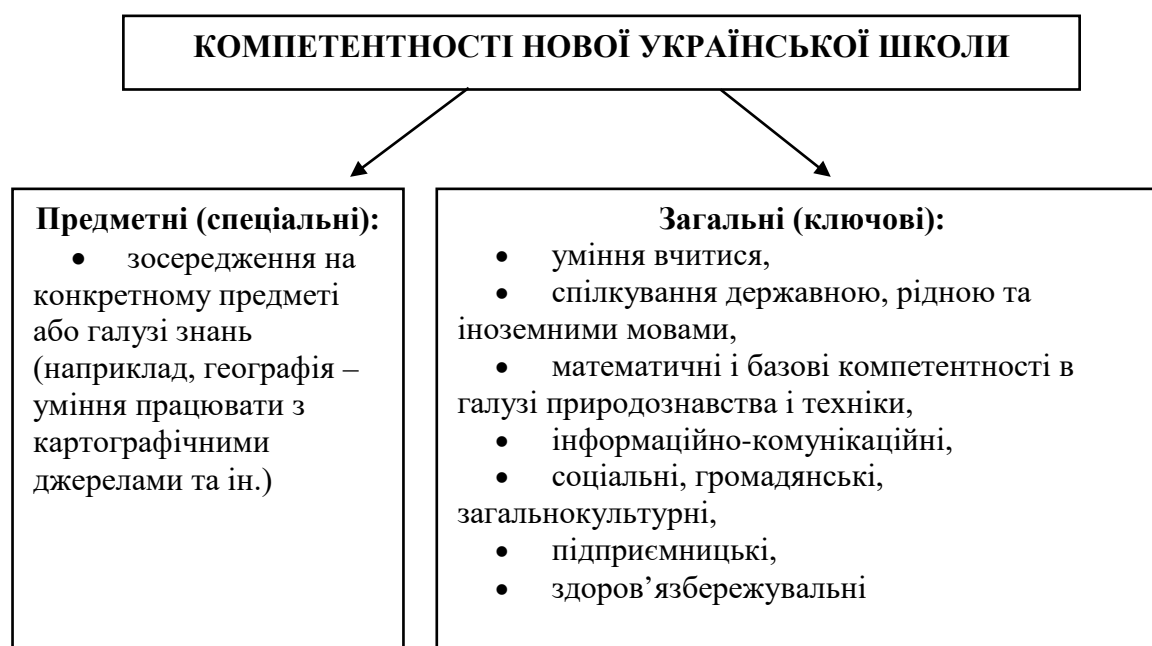

Рис. 1. Схема компетентності
Нової української школи (на основі [7])

Предметні географічні компетентності – це сукупність знань, умінь і навичок, які дають змогу учням успішно орієнтуватися в географічному просторі, розуміти природні та суспільні процеси, що відбуваються на Землі, застосовувати ці знання для вирішення життєвих проблем [4].

Предметні географічні компетентності вивчають багато науковців. Так, Л. Вішнікіна та О. Топузов у статті «Структура предметної географічної компетентності учнів (рекомендації для вчителів географії)» [2] детально розглядають поняття географічної компетентності, пропонуючи власну структуру та компоненти. Автори аналізують відмінності між науковими термінами «компетентність» та «компетенція» і зосереджуються на структурі дисциплінарних географічних компетентностей учнів. На основі цієї структури розроблено методичні рекомендації для вчителів щодо розкриття особливого значення формування в учнів предметних географічних умінь, важливості переконань, настанов і естетичних норм, які формують поведінку учнів.

Ми можемо виділити серед складників предметних географічних компетентностей такі, як: знання (факти про географічні об'єкти, явища, процеси, поняття) та терміни; закономірності географічних процесів (формування рельєфу). Варто зазначити уміння та навички, що формуються під час уроків географії: аналіз статистичних картографічних географічних даних, уміння працювати з картографічними джерелами, застосовувати географічні знання в повсякденному житті [2].

Мета цього дослідження полягає у всебічному аналізі особливостей викладання географії в 10-му класі загальноосвітніх шкіл та закладів фахової передвищої освіти, зокрема спортивних коледжів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі спорт став невід’ємною частиною життя багатьох людей. Для багатьох людей спорт – це не просто хобі, а й можливість побудувати кар’єру. Однак щоб стати професійним спортсменом, необхідно отримати спеціальну освіту. В Україні існує ряд закладів, які надають освітні послуги здобувачам-спортсменам. Для наочного представлення пропонуємо карту наявності в Україні коледжів, які надають освітні послуги здобувачам освіти-спортсменам (рис. 2).

Рис. 2. Карта наявності в Україні коледжів, які надають освітні послуги здобувачам освіти-спортсменам (на основі [3])

Коледжі спорту, позначені на карті, розподілені на території України нерівномірно. Більшість із них розташовані у великих містах: Дніпро, Івано-Франківськ, Тернопіль, Львів, Харків. Це свідчить про те, що саме в таких містах зосереджена основна спортивна інфраструктура.

Оскільки одна з авторок дослідження, а саме студентка IV курсу А. Шаповалова працює в комунальному закладі «Дніпропетровський фаховий коледж спорту» [5], нас цікавлять особливості підготовки здобувачів освіти-спортсменів. Тому цікаво було б дізнатися, чи є ще в Україні навчальні заклади спортивного спрямування.

У нашому дослідженні ми беремо за приклад курс 10-го класу «Регіони та країни», який є невід’ємною частиною географічної освіти, сприяє формуванню

у здобувачів освіти комплексного розуміння різноманітності природних, соціальних та економічних умов різних регіонів світу. Програма курсу варіюється залежно від рівня освіти: стандарт або профільний рівень, що може включати як загальні відомості про регіони, так і детальний аналіз окремих країн та геополітичних процесів. Цікавим питанням є вивчення курсу «Регіони та країни» у спортивних коледжах. Цей курс є необхідним, оскільки знання географії обов'язково будуть корисними для спортсменів.

У I семестрі курс географії викладається в кількості 1 година на тиждень. Навчання відбувається у дистанційному форматі з початку повномасштабного вторгнення, але учні, які проживають на території комплексу, відвідували заняття в очному режимі. Після 2 квітня 2024 року внаслідок ворожого обстрілу постраждав навчальний корпус і навчання відбувалося повністю дистанційно.

А. Шаповалова, як працюючий педагог, орієнтується в навчанні на пізнання геоінформаційних систем, створення карт, глибоке вивчення таких тем, як читання та використання топографічних карт, уміння користування GPS-навігатором, застосунком Google Maps, планування маршруту, екскурсій.

Оскільки здобувачі освіти активно беруть участь у міжнародних змаганнях, на уроках географії велика увага приділяється плануванню маршрутів, вивченню цікавих туристичних місць, культурних особливостей кожної країни. Для розвитку предметних географічних компетентностей застосовуються такі активні форми роботи, як: групові роботи, дослідження, дискусії, семінарські заняття, створення презентацій, інтерактивних екскурсій, мультимедійних презентацій, інтерактивних мап. Домінуючими компетентностями є: робота з картографічними джерелами, аналіз статистичних діаграм та графіків.

Із 30 вересня до 21 грудня 2024 р. протягом 12 тижнів відбувається пропедевтична педагогічна практика у студентів IV курсу спеціальності 014 Середня освіта (Географія), упродовж якої можна не тільки як викладач, а ще і як дослідник познайомитися з тим, як вдається досягати розвитку предметних географічних компетентностей у здобувачів освіти комунального закладу «Дніпропетровський фаховий коледж спорту».

Одним із важливих етапів пропедевтичної педагогічної практики є педагогічний експеримент. Згідно з планом експерименту ми передбачаємо три основні етапи структури педагогічного експерименту:

1) перед початком експерименту ми провели попередній аналіз, який включав відвідування уроків та спостереження за взаємодією учнів з учителями різних предметів. Це дозволило нам оцінити загальний рівень знань учнів, їхню мотивацію та особливості навчального процесу;

2) психолого-педагогічна характеристика учнів допомогла нам скласти більш повне уявлення про їхні індивідуальні особливості, що було важливо для розроблення ефективних навчальних програм;

3) для детального дослідження проведено анкетування на платформі Forms для здобувачів освіти 10-х класів комунального закладу «Дніпропетровський фаховий коледж спорту» (рис. 3).

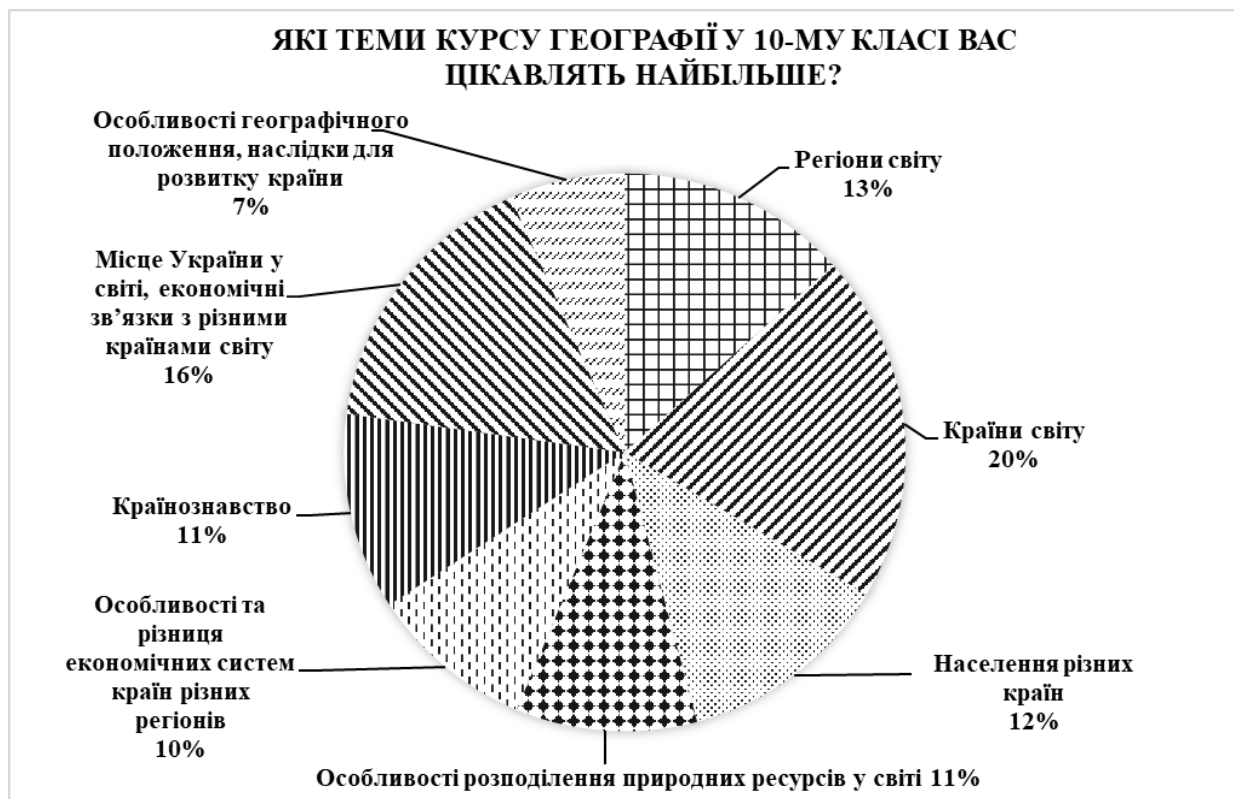

Рис. 3 Результати анкетування учнів 10-х класів

Опитування показало, що учні 10-го класу найбільше зацікавлені в темах, які можуть бути застосовані в реальному житті. Їм цікавіше вивчати окремі країни та регіони, ніж абстрактні географічні поняття. З огляду на результати опитування можна запропонувати такі види діяльності, як: створення віртуальних екскурсій, інтерактивних презентацій, участь у рольових іграх, 3D-моделінг для візуалізації різних процесів.

Очікувані результати. Зробити географію не нудним предметом, а захопливою подорожжю, виховати толерантність та повагу до різноманітності культур, перетворити учнів на активних учасників навчального процесу.

Ми плануємо на наступних етапах педагогічного експерименту порівняти ефективність двох підходів до викладання географії в 10-му класі. У контрольній групі будемо застосовувати традиційні методи, де головне – це робота з робочими зошитами, а в експериментальній – інноваційні підходи, такі як інтерактивні технології та геоінформаційні системи. Обидві групи вивчатимуть одну й ту саму тему, але з різними підходами до теми. У кінці експерименту ми оцінимо засвоєння матеріалу за допомогою підсумкової роботи, щоб визначити, який підхід є більш ефективним для формування географічних компетентностей.

Висновки. Мета цього дослідження, проведеного в межах курсової роботи, полягає у вивченні ефективних шляхів розвитку географічних компетентностей учнів 10-х класів, які поєднують навчання з професійною спортивною підготовкою. Актуальність теми обумовлена необхідністю підготовки конкурентоспроможних фахівців, які володіють не тільки спортивними

навичками, але й глибокими знаннями з географії. Під час дослідження планується провести такі етапи педагогічного експерименту, як формувальний та контрольний, результати яких дозволять розробити рекомендації щодо вдосконалення навчального процесу з географії для спортсменів.

Бібліографічні посилання:

1. Вішнікіна Л. П., Топузов О. М. Підручник географії як універсальний інтегрований засіб формування предметної географічної компетентності учнів. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць* / ред. кол.; голов. ред. О. М. Топузов. Київ: Педагогічна думка, 2016. Вип. 17. С. 60–68. URL: <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/345/354>
2. Вішнікіна Л., Топузов О. Структура предметної географічної компетентності учнів (рекомендації для вчителів географії). *Українська професійна освіта*. 2017. № 1. С. 103–112. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7924/1/Vischnikina.pdf>
3. Вступ.ua. URL: <https://vstup.osvita.ua/>
4. Дзюба Л. І. Компетентнісне навчання в НУШ / Платформа «На Урок». Горішні Плавні, 2024. 20 С. URL: <https://naurok.com.ua/kompetentnisne-navchannya-v-nush-407836.html>
5. Дніпропетровський фаховий коледж спорту / Оф. сайт. URL: <https://dfks.dp.ua/>
6. Компетентнісний підхід у навчанні / Державна служба якості освіти. URL: <https://nus.org.ua/questions/zo-take-kompetentnisnyj-pidhid-u-navchanni-vidpovidaye-derzhavna-sluzhba-yakosti-osvity/>
7. Фахова передвища освіта. Офіційний сайт МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/>

Наукове видання

«ІСТОРІЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ»

XIV Дніпропетровська обласна
історико-краєзнавча конференція
31 жовтня – 1 листопада 2024 р.

Матеріали

Підписано до друку	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times New Roman	Обл.-вид. арк. 16,92	Тираж ел. в.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 14,29	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3-А
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.